

W.M.M. SPAPENS

**BREDASE ARCHITECTUUR
IN EUROPEES PERSPECTIEF**

**ZATEN WIJ IN BREDA STIL,
TOEN ZE IN MILAAN DE SCALA BOUWDEN?
NEE, TOEN BOUWDEN WIJ DE OLYTON.**

Open Monumentendag, 8 september 2012

Voorwoord

Zaten wij, onze Bredase voorouders, stil toen ze in Athene het Parthenon, in Rome het Colosseum, in Parijs de Notre-Dame, in Antwerpen het Stadhuis, in Londen de Saint Paul's Cathedral, in Berlijn de Brandenburger Tor, in Regensburg het Walhalla, in Dessau (D) het Bauhaus bouwden? Nee, uiteraard niet. Toen ze in Milaan de Scala bouwden, bouwde men in Breda 'De Olyton' in de Boschstraat en zo kan men voor alle periodes in het verleden voor onze stad parallelle activiteiten bespeuren met wat elders in Europa gebeurde. Je kunt de vraag natuurlijk ook omdraaien: toen in Breda de Koepelgevangenis verrees, wat gebeurde er toen elders in Europa? Panoptica, gebouwen waarin je vanuit één punt alles kunt zien, waren toen bijvoorbeeld in Engeland, de Verenigde Staten, in de mode. Denk ook aan Panorama Mesdag in Den Haag en in Arnhem bouwde men eveneens zo'n koepelgevangenis. Zelf nieuwsgierig naar deze parallellen, heb ik me voor iedere periode uit de cultuurgeschiedenis de vraag gesteld waarmee dit voorwoord begint. Het spreekt vanzelf dat die vraag niet uitputtend beantwoord is; daarvoor is het aantal gebouwen in het buitenland en zeker voor wat Breda betreft na 1870, toen onze stad verlost werd van haar knellende stadsmuren, te groot. Ik heb niet alle in aanmerking komende bouwwerken genoemd maar wel veel. Het aantal afbeeldingen is helaas beperkt. De geïnteresseerde lezer zal zelf op internet of in boeken als *1001 gebouwen die je gezien moet hebben* naar afbeeldingen van gebouwen elders in Europa moeten zoeken en in Breda langs genoemde adressen wandelen om besproken stijlkenmerken terug te vinden. Het leek mij interessant om niet alleen huizen en kerken in een historische context te plaatsen, maar ook de vele landgoederen en windmolens die Groot-Breda, dat wil zeggen Breda en de omringende kerkdorpen, in de loop der tijden gekend heeft. Mijn bedoeling was niet een wetenschappelijk handboek van de architectuurgeschiedenis van Breda te schrijven, maar slechts voor mijzelf, gedreven door nieuwsgierigheid, een en ander eens op een rijtje te zetten, zodat het duidelijk werd dat er in Europa sprake is van evidente familieverbanden in de architectuur. Als schrijver hoop je altijd anderen een plezier te doen met je product. Dat is mijn enige bedoeling.

Op de Open Monumentendag van 8 september 2012 heb ik deze tekst op internet als geschenk aangeboden aan iedereen die geïnteresseerd is in dit onderwerp.

Eventuele aanvullingen e.d. zijn welkom op mijn e-mailadres wspapens@casema.nl.

Wim Spapens

Inleiding: Bredase architectuur in Europees perspectief

Zaten wij in Breda stil toen ze in Milaan eind achttiende eeuw de Scala bouwden? Dat was eigenlijk de vraag die ik me stelde toen ik de Bredase volksuniversiteit De Brede Aa in 2002 beloofde drie lezingen te geven in het kader van het 750-jarig bestaan van Breda. Eén lezing zou gaan over Bredase kerken door de eeuwen heen, een tweede lezing zou als onderwerp hebben 750 jaar Bredase kunstenaars, politici en wetenschappers. De derde lezing dus ging over architectuur en het antwoord op bovengestelde vraag is: nee, toen bouwden wij in de Boschstraat, schuin tegenover De Beyerd, op nummer 35, in dezelfde neoclassicistische stijl, De Olyton. Op de televisie zag men in die tijd iedere avond na het journaal van tien uur bij de beursberichten het beursgebouw van New York, Wall Street. Een parallel met De Olyton en de beroemde Scala was duidelijk.

In de aankondiging van de lezing werd de belangstellenden ook gevraagd: weet u wat het verband is tussen de Trojaanse oorlog (1190 v.Chr.) en het Bredase Turfschip (1590)? En waarom heet het Bredase bejaardentehuis Aeneas trouwens Aeneas? U zag de kastelen aan de Loire. Weet u dat Breda ook zo'n renaissancekasteel heeft? Breda heeft gebouwen als Den Oraengienboom (1585), het Oudemannenhuis (1643), In den Bonten Osch (1790), Villa Meertensheim (1890) enz. Wat bouwde men in die tijd elders in Europa: in Praag, Madrid, Parijs? Stel dat Memlinc, Dürer, Velázquez, Goya, Klimt tijdens hun leven Breda bezocht hadden, welke van de nu nog bestaande gebouwen zouden ze dan gezien kunnen hebben? Waarom zouden ze zich daar dan niet over verbaasd hebben? Op deze en andere vragen gaf ik tijdens de lezing en nu dus in dit boek antwoord. Breda blijkt deel uit te maken van een grote, Europese familie en overall in Europa vindt men 'neefjes' en 'nichtjes' van Bredase gebouwen. Nee, toen ze in Milaan de Scala bouwden, zaten wij in Breda dus niet stil!

Om als het ware in 'helikoptervlucht' een overzicht 'van Adam tot Adenauer' te geven over de verschillende periodes en over andere onderwerpen zoals beeldhouwkunst, literatuur en dergelijke, begon ik de lezing met het volgende schema:

Bredase architectuur in Europees en historisch perspectief							
A = architectuur, B = beeldhouwkunst, L = literatuur, M = muziek, P = politiek, S = schilderkunst, W = wetenschap							
	Oudheid	500-1500 Middeleeuwen	16 ^e eeuw Renaissance	17 ^e eeuw Barok en classicisme	18 ^e eeuw Rococo en neoclassicisme	19 ^e eeuw Romantiek, realisme, niet-realisme	20 ^e eeuw
A	Athene Rome: 754 v.C. De herontdek- king in de 18 ^e eeuw van Her- culaneum en Pompeji heeft geleid tot het neoclassicisme: Wall Street triomfbogen De Olyton	Ravenna Gotische kath. Brugge Compostela Breda: Castellum Grote Kerk 1 ^e Begijnhof Stadsmuren Waalse Kerk St.-Joostkapel Huis Brecht Visserstr. 12	Chambord Palladio Parijs: stadh. El Escorial Breda: Kloosterkaz. Kasteelpl. 55 Kasteel St. Janstr. 20 Gr. Markt 59 Granaat- en Duiventoren Haagdijk 22	Paleis op de Dam Mauritshuis Versailles Rome: St.-Pieter Breda: De Beyerd Spanjaardsgat Haagdijk 78, 82 Gr. Markt 61 Catharinastr. 9 Vleeshal Bouvigne Begijnhof	Nancy: Stanislaspl. Utrecht: Stadhuis Milaan: Scala Londen: Beurs Breda: Stadhuis De Olyton Haven 4 Villa Valkrust Veemarktstr. 23 Veemarktstr. 66 Ginnekenstr. 88 Ginneken: raadh.	Parijs: Panthéon Londen: Parlement Parijs: Haussmann Barcelona: Gaudi Breda: Antoniuskerk Begijnhofkerk Waterstraatkerk Concordia Burgerweeshuis Haagweg 354-356 Prinsenkade 2 Wilhelminastr. 2	Barcelona: Gaudi Le Corbusier Parijs: Forum Stopera Breda: Brouwerij OLV.-Lyceum V&D Montenspark 6 Lucaskerk Casino Laurensark Chassé Theater
B	Phidias Venus van Milo	Cl. Sluter Botticelli Michelangelo	Cellini J.Goujon	Churriguerra's <i>Manneken Pis</i> Breda:	Sèvres: porselein Canova (It.) Grote Kerk: graftombes	Canova (It.) Rodin Ginnekenweg 74	Giacometti Zadkine Gerda Rueb

L	Homerus Euripides Herodotus Vergilius Seneca Breda:	Maerlant Ruusbroec Fr. Villon Ch. d'Orléans Chaucer Jan Smeken	Rabelais Ronsard Th. More Luther Marnix	Shakespeare Racine C. Huygens J. v.d. Vondel Cervantes Pieter Nuyts	Goethe Swift: <i>Gulliver</i> Marivaux H. van Alphen J.-J. Rousseau J. Weyerman	Victor Hugo Jane Austen Ch. Dickens Multatuli De Tachtigers L. Stratenus	Sartre Gr. Greene H. Böll Vestdijk Hella Haasse Jan Cartens
M	Orpheus Bredase organisten:	Gregorius Ockeghem J. Desprez Lambrechtchen	Valerius Wilhelmus Luther Palestrina A. Diryckx	C. Huygens M.A. Charpentier H. Purcell Buxtehude W. Polijt	Vivaldi J.S. Bach Händel Mozart P. Stockelmans	Chopin Beethoven Schubert J. Strauss Mej. Stolk	Andriessen Prokofjev Sjostakovitsj Gershwin J. Hillen
P	Paard van Troje Caesar Breda:	1350-1450 Jeanne d' Arc Barbarossa Engelbrecht I	François I Philips II Willem I H. Montens	Henri IV Frederik Hendrik Louis XIV burg. W. Snellen	Louis XV, XVI Willem III, IV, V Franse Revolutie burg. Versluys	Napoleon Bismarck Koningin Victoria burg. A. Kerstens	Wereldoorlogen Vietnam Wilhelmina burg. W. Merckx
S	Op vazen Fresco's Breda:	Fouquet Gebr. Limburg Memlinc R. v.d. Weyden J. van Eyck Jer. Bosch Fra Angelico Ucello Botticelli Bellini in Grote Kerk	Da Vinci Rafaël Michelang. Veronese Clouet Rembrandt Dürer Grünewald Holbein Cranach P. Brueghel El Greco W. Keyen	Rubens Poussin Cl. le Lorrain G. de la Tour Rembrandt Vermeer F. Hals J. Brueghel Velázquez F. van Kessel	Boucher Fragonard Watteau Chardin David Goya Gainsborough Hogarth Tiepolo Canaletto C. Troost De Wit: 'Witjes' J. Frederiks	Delacroix Ingres C.-D. Friedrich Turner Millet Impressionisten Cézanne De Haagse School Munch: <i>der Schrei</i> Klimt Van Gogh Moreau J. Toorop C. Huysmans	J. Israëls Vlaminck Matisse Gauguin Braque Picasso Max Ernst Duchamp Dali Magritte Delvaux Mondriaan K. Appel Wiegersma J. Michielsen
W	Archimedes Pythagoras Plato Aristoteles Breda:	Marco Polo Columbus Thomas van Aquino Rolandus	Erasmus Gutenberg Magelhaes L.-J. Coster Van Dueren	Guericke Galilei Chr. Huygens Boerhaave Pascal Descartes Torricelli Blauw L. van Renesse	Mac Adam Dahl Volta Watt Réaumur Newton Ampère Galvani J. Ingenhouz	Braille Laënnec: stethosc. Daguerre: fotogr. Röntgen Freud Marconi Edison F. Heylaerts	Mme. Curie Bergson P. Zeeman Einstein Max Planck Tinbergen Ruimtevaart J. de Lepper

Een indertijd gemaakt verslag van de lezing kan bovenstaand schema verduidelijken: De heer Spapens begon met uit te leggen dat Europees (volgens hem voor deze gelegenheid), letterlijk vertaald, betekent: het breed zien. Als voorbeeld legde hij een verband tussen gebouwen als Wall Street (1794), het Panthéon (Parijs, 1812), De Olyton (Breda, 1791), "Jantje zag eens pruimen hangen" van Hieronymus van Alphen, Jean-Jacques Rousseau ("Moeders moeten zelf hun babies voeden") en schilders als Greuze (*Le mauvais fils puni/De straf van de slechte zoon*) en David (*Le serment des Horace/De eed van de Horatii*). Schrijvers, schilders moraliseerden graag in die tijd en ook de architectuur speelde een moraliserende rol: de Ierse filosoof George Berkeley (1685-1753) dacht dat triomfbogen en klassieke zuilen tot deugdzaamheid zouden aansporen... Blijkbaar zijn er op verschillende terreinen parallele tendensen te bespeuren voor wie daar oog voor heeft.

Daarna wandelde de heer Spapens via transparanten door Breda, maar keek (Europees!) steeds over de grenzen van de stad en het onderwerp heen; wat bouwde men elders in Europa in de tijd dat Den Oraengienboom (1585), In den Bonten Osch (1790) enz. werden gebouwd? Ter ondersteuning van zijn verhaal gebruikte hij sappige citaten uit *Beschrijving der Stadt en Lande van Breda* (1744) van Thomas Ernst van Goor.

Voordat het Parthenon, Athene, 432 v.Chr. werd gebouwd, stond er in Breda al een boerderij (1200 v.Chr.), daar waar nu de Eurotoren langs de snelweg (A16) bij Prinsenbeek staat. Ongeveer in die tijd (1190 v.Chr.) werd Troje ingenomen dankzij een list die in 1590 in Breda (Maurits: Turfschip) werd herhaald: een duidelijk voorbeeld van renaissance van strategie uit de oudheid! Aeneas droeg zijn vader op zijn rug uit het

verwoeste Troje: bejaardentehuis Aeneas in Breda ontleent zijn naam aan deze mythologische held. Zo, beginnend bij de oudheid, die vele malen een renaissance heeft meegemaakt (Dorische, Ionische, Korinthische zuilen: Kasteel, Antoniuskerk, Concordia, Merula, Mon Plaisir, Dôme des Invalides enz.), leidde de heer Spapens ons door middeleeuwen en volgende eeuwen. Iedere periode introduceerde hij met een transparant met algemene informatie, waarna Bredase/Europese gebouwen de revue passeerden: de Grote Kerk, de Waalse Kerk, Huis Brecht, de Kloosterkazerne, Kasteel, Granaat- en Duiventoren, Huis Justinus van Nassau -zie Las Lanzas van Velázquez in het Stadhuis-, café het Spreeuwken, dat onder het vroegere viaduct van de A16 stond maar in 1624 zó bekend was dat men i.p.v. te zeggen “Ik ga naar Princenhage”, zei: “Ik ga naar Het Spreuken.” Uitspraak ongeveer: het spreeuwken. Blaeu vermeldt op een kaart uit 1624 zelfs “village nommé 't Spreuken”. Op schilderijen van Jeroen Bosch fungeert een spreeuw als uithangbord voor een bordeel...

Vervolgens hoorden wij dat de Franse fabeldichter Jean de la Fontaine (17e eeuw) zijn fabel over de raaf die een stuk kaas in zijn bek had, ontleend heeft (= renaissance) aan de Griekse fabeldichter uit de oudheid Aisopos (ca. 620-ca. 560 v.Chr), die zijn vogel geen kaas maar een stuk vlees (Grieks: kreas, denk aan pancreas!) liet eten. We zagen de drie ‘Lodewijkstijlen’ terug in de Vergulde Craen, de pomp van Princenhage, de Beyerd, het Stadhuis, Versailles, St. Paul’s Cathedral, De Olyton, het Raadhuis van Ginneken, de Trevi Fontein, de Waterstaatskerk (vroegere schuilkerk) in de Waterstraat, het voormalige Tuchthuis/Arsenaal, ook bestemd volgens Van Goor voor “ondeugende en ligtvaardige vrouwlieden”, de Scala van Milaan (1771/81) enz. Daarna werden voorbeelden getoond van neogotiek (Villa Meertensheim, kerken die nu gesloopt zijn zoals de Barbarakerk, Villa Wildtsangck, Ginnekenweg 217 enz.), van realisme, hier ingenieurskunst genoemd (Koepelgevangenis) en van neorenaissance (Chassékazerne, hofhuis Ocrum, de Watertoren aan de Wilhelminasingel), waarbij toegevoegd werd dat in sommige gevallen sprake is van eclecticisme, dat wil zeggen dat in een en hetzelfde gebouw meerdere stijlen terug te vinden zijn.

De wandeling door Breda/Europa eindigde met La Bohème aan de Prinsenkade 2 van architect Van der Pas: Klimt zou zich bij het zien van dit art nouveau-huis niet verbaasd hebben. Aangekomen in onze eigen tijd, zagen we dat enerzijds de kerktorens verdwijnen maar dat anderzijds zoals in heel Europa hoge torenflats ervoor in de plaats komen. En mensen die dachten dat de vuurtoren (1992) van Aldo Rossi aan de Academiesingel uniek is, zullen misschien teleurgesteld zijn als ze in Madurodam en aan het Lac de Vassivière (Fr.) een zusterexemplaar ontwaren. In Frankrijk noemt men dat “la touche italienne”. Je moet het Europees, dat wil zeggen breed, zien!

In dit boek is bovenbesproken lezing verder uitgewerkt. Daaruit blijkt dat na het slechten van de wallen er in Breda een geweldige bouwactiviteit is geweest. Het oude centrum van Breda ligt nu als een spin in een web van nieuwe wijken. Het aantal huizen gebouwd na 1870 is zo groot, dat het niet mogelijk is alle relevante gebouwen te noemen. Van alle bouwstijlen uit de periode 1870-2000 zijn daarom slechts de ‘topmodellen’ genoemd. Het is aan de lezer om zelf ter plekke te gaan bekijken of deze selectie representatief is. Bij ieder genoemd Bredaas huis/gebouw zou men zich af kunnen vragen wat er elders in Europa gebeurde toen het gebouwd werd en omgekeerd: bijvoorbeeld, zaten wij in Breda stil toen in Parijs de Eiffeltoren werd gebouwd (1889)? Nee, wij hadden toen juist de Koepelgevangenis (1883) gebouwd; de Maria Hemelvaartkerk in de Ginnekenstraat zou het jaar daarop (1890) geconsacreerd

worden; Villa Meertensheim dateert uit 1890 en architect Marijnen was druk bezig met het bouwen van huizen in de Nieuwe Ginnekenstraat. Nee, wij zaten in die tijd niet stil in Breda!

Hoofdstuk 1

Oudheid

2900 v.Chr.- 476 n.Chr.

Zaten wij in Breda stil toen ze in Athene het Parthenon (432 v.Chr.) bouwden?

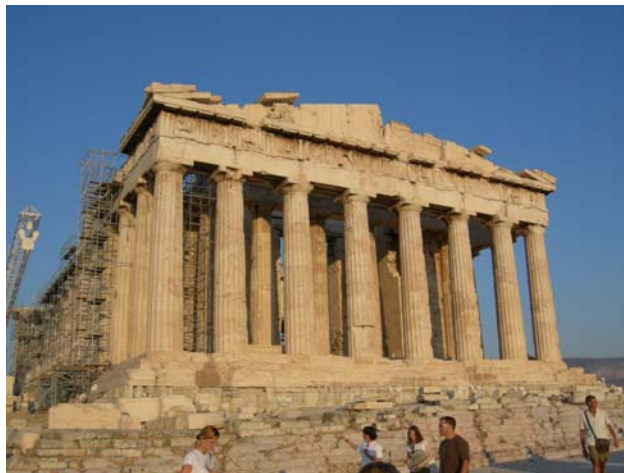

foto Wikipedia 'publiek domein'

Nee, toen bouwden wij al eeuwenlang boerderijen in Breda-West: Paalsporen

foto copyright: Gemeente Breda, Directie Ontwikkeling, afdeling Ruimte
in *het BREDA boek*, uitg. Waanders, 2008, blz. 11

Inleiding

Van deze periode uit de geschiedenis, die eindigde toen de laatste West-Romeinse keizer, Romulus Augustulus (475-476), door Odoacer, koning der Germanen, in 476 n.Chr. werd afgezet, zijn in Breda natuurlijk geen gebouwen terug te vinden. Daarvoor moet men naar landen in het Middellandse Zeegebied: Frankrijk, Italië, Griekenland, waar het wemelt van tempels, triomfbogen, arena's, aquaducten uit de oudheid.

Aan die oudheid hebben wij de naam Europa te danken. Europa was de dochter van Agenor, de koning van Phoenicië. Zij werd door de oppergod Zeus, die zich vermomd had als witte stier, ontvoerd naar Kreta. Daar onthulde hij haar zijn ware gedaante en uit de stormachtige relatie werden drie kinderen geboren. Speciaal voor deze gelegenheid, waar we over de grenzen van Breda heen kijken, heb ik Europa vertaald als 'breed zien'. Het Griekse bijvoeglijk naamwoord eurus betekent breed en 'op' in opticien en dergelijke betekent zien. Vandaar! Een meer wetenschappelijk verantwoorde verklaring die etymologische woordenboeken geven, is dat de naam van de legendarische Europa misschien afgeleid moet worden van het Semitische erbu, dat ondergang betekent; erub shamshi betekent in het Akkadisch, een Semitische taal, zonsondergang, vrij vertaald: het Westen.

West-Brabant maakte deel uit van het Romeinse Rijk en met name in Breda-West zijn veel sporen uit die tijd teruggevonden, onder andere fragmenten van een Romeinse helm en paalsporen in de grond van houten huizen of spiekers (graanschuren). Dit laatste woord duidt ook op invloed van de Romeinen: het Latijnse woord spica, in het Frans épi, betekent korenaar en een spieker was een opslagplaats voor de korenoogst. Zoals een bak water (aqua) een aquarium is geworden, zo werd een opslagplaats voor spicae een spicarium en bij ons dus een spieker. Het oudste, bekende, gebouw van Breda¹ ligt onder de Eurotoren langs de snelweg bij Prinsenbeek. Het betreft een boerderij waarvan paalsporen zijn teruggevonden uit de middenbronstijd, 1500-1100 v.Chr. Het Parthenon in Athene dateert uit 432 v.Chr., het Colosseum in Rome uit 80 v.Chr., het oorspronkelijke maar later gereconstrueerde Pantheon in diezelfde stad uit 27 v.Chr. Een en ander betekent dus wel dat toen ze in Rome en Athene aan het bouwen waren, wij in Breda ook niet stil zaten. Helaas konden onze voorouders niet beschikken over de eeuwen trotserende natuursteen en daarom zal men tot diep in de middeleeuwen blijven zeggen dat een huis getimmerd werd. Dat geldt met name voor de kerken in onze stad. De eerste godshuizen werden door timmerlieden in elkaar gezet en pas in 1267 is er sprake van een 'stenne moinster', een bakstenen monasterium, op de plaats waar nu de Grote Kerk staat.

Toch herinnert er in het tegenwoordige Breda nog wel het een en ander aan de oudheid en dan moet men denken aan de vele Dorische, Ionische en Korinthische zuilen/pilasters die aan de Grieks/Romeinse architectuur zijn ontleend, aan het Turfschip en aan Aeneas bijvoorbeeld. Prins Maurits was een groot bewonderaar van strategen uit de oudheid en daarom is het niet zo vreemd dat hij zich voor de herovering van Breda op de Spanjaarden in 1589/1590 liet inspireren door het Paard van Troje uit 1190 v.Chr. Op 3 maart 1590, het was juist carnaval, werd het schip door de bezetters zelf de stad binnengetrokken. Thomas Ernst van Goor vertelt in zijn boek² hoe dat in zijn werk ging:

¹ Zie ook *het Breda boek*, 2008, blz. 7-30 en C. Koot/R. Berkvens, *Bredase akkers eeuwenoud*, 2004

² Thomas Ernst van Goor, *Beschrijving der Stadt en Lande van Breda*, 1744, blz. 154

“Als het water genoegzaam gehoogt was, wierdt de Sluys van ’t Kasteel geopent, en alzoo, door de menigte van het ys, ’t Schip daar niet wel kon door komen, wierdt het door de Italiaansche Soldaten binnen getrocken: Niet ongelyck aan ’t houte Grieksche Paart, ’t gene oudtyts door de Troyanen, tot hun eygen bederf, binnen de Vesten van Troyen gehaalt wierdt.”

Ook de naam van het bejaardentehuis Aeneas herinnert aan de Trojaanse oorlog. Aeneas, bloedverwant van de Trojaan Paris, die door het schaken van de beeldschone Helena, vrouw van de koning van Sparta, de oorzaak van de oorlog was geweest, vluchtte na de val van Troje de stad uit. Met zijn oude vader Anchises op zijn rug en zijn zoontje Ascanius aan de hand, wist hij aan de vuurzee te ontsnappen. Het bejaardentehuis speelt nu dus in onze stad de rol van de bezorgde Aeneas. Romulus en Remus, de stichters van Rome, die als vondelingen overleefden omdat ze door een wolvin waren gevoed, behoorden tot het geslacht van Aeneas en zo is de historische cirkel weer rond.

Dorische, Ionische en Korinthische kapitelen sieren de zuilen/pilasters van veel gebouwen, met name van kerken. Onderstaande tabel geeft een overzicht van enkele Europese en dus ook van Bredase gebouwen waar men deze kapitelen terugvindt:

Dorische, Ionische en Korinthische kapitelen	
Oudheid	-Athene: Parthenon, 432 v.Chr. -Rome: Colosseum, 80 v.Chr.
16^e eeuw	-Vicenza: Villa Rotonda van architect Palladio, 1569 -Breda: binnenplaats van Kasteel/KMA Van Goor ³ beschrijft die binnenplaats als volgt: “eene ope Galderye, welke tien voeten breedt, en ondersteunt is door blaauwe arduin-steene Pylaaren van de Dorische Bouw-orden, tusschen welkers kapiteelen veele hoofdstukken van Roomsche Keizers, als mede van Grieksche en Romeinsche Krygshelden en Wysgeeren (...)” Daarboven “Pylaaren van de Ionische Orden.” Van Goor noemt ook de derde verdieping “mede steunende op arduin-steene Pylaren van de Korintische Orden.” -Breda: Huis Brecht, Cingelstr. 1-3: Dorisch-Toscaanse zuilen
17^e eeuw	-Parijs: Dôme des Invalides, 1676 -Rome: façade Sint-Pieter, 1612 -Breda: De Beyerd, 1643 -Breda: Stadhouderspoort (KMA), 1692 -Breda: Catharinastraat 14
18^e eeuw	-Londen: St. Martin-in-the-Fields, 1726 -Sint Petersburg: Winterpaleis, 1762 -Breda: landgoed De Burgst, 1790 -Breda: Groot Arsenaal, Fellenoordstraat 93, 1771 -Breda: Grote Markt 38, Stadhuis, 1768 -Breda: Haven 22, eind 18 ^e eeuw -Breda: Haven 4, 1789 -Breda: Vishal, tussen 1791 en 1823 -Raadhuizen Ginneken en Princenhage (1792)

³ Van Goor, blz. 61, 62

19e eeuw	<ul style="list-style-type: none"> -Athene: Universiteit, 1885 -Berlijn: Rijksdaggebouw, 1890 -Parijs: Panthéon, 1812 -Parijs: Madeleine, 1840 -Bavel: voormalige pastorie, Kerkstraat 8, ca. 1840 -Breda: Waterstraatkerk, voorgevel, 1837 -Breda: Antoniuskerk, 1838 -Breda: Synagoge (1844) -Breda: Torenstraat 27, 31, begin 19e eeuw -Breda: Grote Markt 12, ca. 1840 -Breda, Sint Janstraat 5, ca. 1840 -Breda: Concordia, 1881 -Breda: Villa Meertensheim, Haagweg 354-356, 1890 -Breda: Kantongerechtsgebouw, Kloosterlaan 174, 1892 -Breda: Veemarktstraat 48 -Breda: Chassékazerne, 1899 -Princenhage: Johanneskerk, 1819 -Princenhage: Princepoort, ca. 1830
20 ^e eeuw	<ul style="list-style-type: none"> -Breda: Merula, Baronielaan 102, 1905 -Breda: Mon Plaisir, Ulvenhoutselaan 12, 1910 -Breda: White House, Burgemeester Kerstenslaan 16, ca. 1918

Hoofdstuk 2 Middeleeuwen 500-1500

**Zaten wij in Breda stil toen ze in Parijs
de Notre-Dame (1245-1345) bouwden?**

foto Wikipedia 'publiek domein'

**Nee, toen bouwden wij
de Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk (1303-1497).**

foto archief Woordmagie/John van Ierland

Inleiding

Middeleeuwen noemt men de periode van duizend jaren tussen het einde van de oudheid en de renaissance van die oudheid in de zestiende eeuw. Twee bouwstijlen domineren deze tussentijd die wel tien eeuwen omvat, namelijk de romaanse, aan Rome herinnerende rondboogstijl en de gotische, gekenmerkt door spitsbogen. Frankrijk kan men zo verdelen in een noordelijk, gotisch deel en een zuidelijk, romaans deel: in het departement Charente-Maritime, het departement met het grootste aantal romaanse kerken en kerkjes, heeft elk van de honderden dorpen zijn uit de 11^e tot 13^e eeuw daterend godshuis. Met natuursteen gebouwd hebben deze kerkjes de eeuwen getrotseerd. Gelegen op de weg naar Compostela trekken ze nog steeds grote aantallen bezoekers. De kerk van Talmont aan de Gironde is een van de indrukwekkendste. Romaanse kerken zijn over het algemeen laag, breed en bescheiden. In Breda vindt men geen restanten meer uit de romaanse periode: de laatste nog zichtbare herinnering aan de romaanse stijl werd in 1957 gesloopt. Het betrof het koor en de entree van de Gasthuiskapel in de Boschstraat uit het einde van de dertiende eeuw.

Romaans

- Compostela: Kathedraal, 1211
- Córdoba: binnenplaats van de moskee uit 990, kathedraal sinds 1236; Moorse stijl, maar vergelijk de bogen met die van de kerk van Vézelay
- Durham (Eng.): Kathedraal, 1189
- Poitiers: Notre-Dame-la-Grande, 12e eeuw
- Ravenna: San Vitale, 6e eeuw
- Venetië: San Marco, 13e eeuw
- Vézelay: Sainte-Marie-Madeleine, 12e eeuw
- Zadar (Kroatië): St.-Donatuskerk, 800

Breda:

- Boschstraat: Gasthuiskapel, eind 13e eeuw

Deze romaanse kapel, in de dertiende eeuw gebouwd op de plaats waar volgens teruggevonden paalsporen een houten voorgangster moet hebben gestaan, werd eind vijftiende, begin zestiende eeuw verbouwd tot een laatgotische kruiskerk. Ze stond ten westen van De Beyerd. Na de inname van Breda door Frederik Hendrik in 1637 moesten de katholieken de kerk afstaan aan de protestanten. In 1857 heeft men de kerk verbouwd tot kazerne en in 1957 werd ze gesloopt.

Gotiek

De noordelijke helft van Frankrijk is het paradijs van de gotiek: Parijs, Reims, Beauvais, Amiens, Chartres. Van daaruit, om precies te zijn beginnend bij de kerk van Saint-Denis bij Parijs, is de spitsboogstijl uitgewaaierd over de hele wereld: Praag, Milaan, Burgos, Salisbury, Breda, Den Bosch, Utrecht enz. Vanaf de twaalfde eeuw werden veel romaanse kerken vervangen door gotische, met name in Noord-Frankrijk. Gotische kerken rijzen hoog boven de stad uit en kenmerken zich in tegenstelling tot hun romaanse voorgangers door verticalisme. Hoe hoger hoe mooier, maar de hoogmoed van de inwoners van de stad Beauvais kwam letterlijk ten val toen hun kerk in 1284 een hoogte van vijftig meter bereikte en instortte. Volgens historici uit de periode van de romantiek zou de gotiek geïnspireerd zijn door de Germaanse bossen: de naar elkaar toe buigende boomtoppen vormen met enige fantasie een spitsboog.

- Brussel: Stadhuis, 1455
- Chartres: Notre-Dame, begin 13^e eeuw

- Londen: Westminster Abbey, ca. 1350
- Malbork (Polen): Kasteel, 1457
- Milaan: Dom, 14e eeuw; gevel pas voltooid in 1813
- Parijs: Notre-Dame, 1245-1345
- Reims: Notre-Dame, 13^e eeuw
- Praag: St.-Vitus kathedraal, 1350
- Venetië: Dogepaleis, ca. 1450
- Wenen: Stephans Kirche, ca. 1400

Breda:

Kerken

-Duivelsbruglaan, Ginneken: Nederlands Hervormde Kerk, ca. 1450

Tot de Vrede van Münster (1648) waarbij bepaald werd dat de katholieken in ons land hun kerken af moesten staan aan de protestanten, was deze laatgotische kerk de parochiekerk van Ginneken en als zodanig de eerste Laurentiuskerk. Ze was voorafgegaan door een vermoedelijk houten oerkerkje van lang voor 1261 en daarna door een eenvoudig stenen gebouw. De katholieke parochie Ginneken werd in 1837 gesplitst: een gedeelte bleef kerken in de schuurkerk uit 1792 in Ulvenhout, de Ginnekense gelovigen kregen na een noodkerk in 1837 een nieuwe Laurentiuskerk in 1845, in 1902 vervangen door de huidige. Ulvenhout kreeg in 1904 zijn neogotische Laurentiuskerk.

-Kerkplein 2: Grote Kerk, 1497

Dit oorspronkelijk Onze-Lieve-Vrouwekerk geheten godshuis dateert uit de periode van de laatgotiek, de flamboyante periode: het is alsof er overal vlammetjes uit de kerk opstijgen. De Notre-Dame van Parijs met eenvoudige ‘lancetramen’ hoort thuis in de periode van de vroege gotiek. Tijdgenoten van onze Grote Kerk, die nooit kathedraal, dat wil zeggen bisschopskerk, is geweest, zijn bijvoorbeeld de kathedralen van Reims (herbouw 1515) en Quimper (1460) in Bretagne, die overigens ook al een eeuwenlange voorgeschiedenis achter de rug hadden toen ze gewijd werden. Ook in details blijkt onze Grote Kerk deel uit te maken van een familie: “In de zuidelijke Nederlanden bouwde men al in de dertiende eeuw voor belangrijke kapittelkerken, zoals de Sint-Goedele in Brussel en de Sint-Walburga in Veurne een koor met omgang en straalkapellen.”⁴ Dat gebeurde ook in Breda.

Op de plaats waar nu de Grote Kerk staat, timmerde men omstreeks 1100 een houten kerkje, omstreeks 1116 opgevolgd door een tufstenen en in 1269 door een bakstenen godshuis. In de veertiende en vijftiende eeuw groeide de kerk uit tot wat zij sinds 1497, het jaar van de wijding, is. De Grote Kerk die toen nog Onze-Lieve-Vrouwekerk heette, was toen natuurlijk nog niet voltooid; uit de zestiende eeuw dateren aan de zuidzijde de engeltjes en de guirlandes, renaissancemotieven en in de twintigste eeuw kwam de kapittelzaal pas klaar. In 1566 werd door beeldenstormers het interieur voor een belangrijk deel verwoest. “Smijt alles uit dit pesthuis naar buiten”, werd er geschreeuwd.⁵ Onder andere de ‘zitterkens’ in het koor werden beschadigd. Na de tweede wereldoorlog zijn enkele van die ‘misericordes’ op een eigentijdse manier aangepast: men kan nu bijvoorbeeld een Poolse soldaat op een motor met een jonge dame achterop ontdekken... Vanaf de inname van Breda door Frederik Hendrik in 1637 tot het emeritaat (1980) van de laatste dominee van deze kerk, ds. J. Stoutjesdijk, was de kerk het godshuis van de hervormden.

⁴ G. van Wezel, *De Onze-Lieve-Vrouwekerk en de grafkapel voor Oranje-Nassau te Breda*, Zwolle, 2003, blz. 35/36

⁵ Zie W. Spapens, *Bredase kerken door de eeuwen heen*, 2008, blz. 49.

Vaak wordt het sappige verhaal verteld dat de Grote Kerk⁶ in de ‘Franse Tijd’ niet aan de katholieken is teruggegeven omdat de katholieke geestelijken Napoleon beledigd hebben toen deze op 6 mei 1810 Breda bezocht: voor iemand die echtbreuk had gepleegd, het kerkelijk territorium in Italië had bezet en door de paus in de ban was gedaan, hoefde je je niet speciaal te kleden, vonden zij. Napoleon heeft hen inderdaad uitgescholden voor imbecielen, maar dat heeft hem er niet van weerhouden op 15 mei 1810 een decreet uit te vaardigen dat bepaalde dat de Grote Kerk aan katholiek Breda moest worden teruggegeven. Dat het nooit zover is gekomen is het resultaat van begrijpelijk touwtrekken van de zijde van de hervormden, dom manoeuvreren van de katholieken en tegenslag voor Napoleon op de slagvelden: de tocht naar Rusland (1812) werd een ramp evenals de volkerenslag bij Leipzig (1813), waarna hij werd verbannen naar Elba. Hij ontsnapte echter 1 maart 1815 en op 18 juni ontmoette de vechtjas bij Waterloo zijn tegenstanders, onder wie onze toekomstige koning Willem II. Stel dat Napoleon de slag bij Waterloo niet had verloren, dan zou hij zeker zijn decreet uit 1810 hebben uitgevoerd en zou de Grote Kerk net zoals de Sint-Jan in Den Bosch weer een katholieke kerk zijn geworden. Het liep echter anders en koning Willem I hakte in 1821 de knoop door: de hervormden behielden de Grote Kerk, de katholieken kregen geld om de Antoniuskerk (1837) in de Sint Janstraat te bouwen.

-Markendaalseweg: Markendaalse Kerk (lang voor 1300)

Lang voor 1300 moet er op de hoek Haagdijk/Prinsenkade ook al een kerk gestaan hebben, die in 1490 parochiekerk werd, in 1578 de eerste door de protestanten in Breda gebruikte kerk was en na een bewogen geschiedenis ca. 1849 werd gesloopt.

-Galder: Sint-Jacobskapel, 1468

Deze kapel, liggend op de pelgrimsweg naar Compostela, werd in 1648 afgestaan aan de protestanten. In 1795, in de ‘Franse Tijd’, kregen de katholieken haar terug. Tot 1881 heeft ze als school en zelfs als kostschool gediend. Na verscheidene restauraties is het weer een juweeltje.

-Ginnekenstraat 23: Sint-Joostkapel, 1436

De aan Sint Joost, patroonheilige van pestlijders, toegewijde gotische kapel stond oorspronkelijk buiten de stadswallen. In 1648 moesten de katholieken haar afstaan aan de protestanten, die dit godshuis eigenlijk niet nodig hadden. Ze werd toen onder andere gebruikt als stal. Omdat Breda in de oorlog van 1940/1945 na de Vlucht van verdere grote oorlogsrampen gespaard is gebleven, kreeg de kapel in 1947 de functie van devotiekapel van Maria. Dat was in de oorlog beloofd, maar iedereen bleef haar Sint-Joostkapel noemen.

-Catharinastraat 83: Waalse Kerk, 1446

Oorspronkelijk was deze kerk, gebouwd in opdracht van Johanna van Polanen (1392-1445), toegewijd aan de Heilige Wendelinus, een Schotse prins-abt-missionarischapenhoeder uit de zevende eeuw die door haar vereerd werd. Toen de begijnen in 1535 vanwege bouwplannen van Hendrik III hun eerste begijnhof bij het kasteel moesten verlaten en verhuizen naar het huidige begijnhof, werd de Wendelinuskapel hun kapel. In 1590 gaf Maurits die aan de Waalse hervormden, van 1625 (Spinola) tot 1648 (Vrede van Münster) was het weer een begijnenkerk mede dankzij de ‘sauvegarde’ van Frederik Hendrik uit 1637, die bepaalde dat de begijnen hun kerk toen niet hoefden af te staan aan de hervormden. In 1838 mochten de begijnen op hun eigen terrein hun eigen kerk bouwen, de Catharinakerk. Bewoonster Cornelia Frijters, overleden in 1990, was de laatste begijn in Nederland.

⁶ Dr. J. de Lepper, ‘De Grote Kerk betwist, 1798-1822’, in *Jaarboek van ‘de Oranjeboom’* XXX, blz. 116-157

Kastelen

De middeleeuwen vormden de eerste periode van het ‘Rijke Roomse Leven’. Kerk en godsdienst speelden een centrale rol in het leven van de middeleeuwse mens en natuurstenen kerken in landen als Italië en Frankrijk getuigen daar nog steeds van. Kastelen en burchten uit de middeleeuwen herinneren ons eraan dat er ook veel gevochten werd.

-Angers: wallen gebouwd door Saint Louis, de Heilige Lodewijk (1214-1270), die van de zevende kruistocht een splinter meebracht van het kruis waarop Christus was gekruisigd; voor die relikwie is de Sainte-Chapelle in Parijs gebouwd.

-Londen: Tower, burcht/gevangenis gebouwd door Willem de Veroveraar, die in 1066 de slag bij Hastings won van koning Harold, zoals afgebeeld op het ‘Tapis de Bayeux’.

Breda:

-Kasteelplein 18: Kasteel, 1362

Een stad als Breda, die in 1252 stadsrechten kreeg, kon uiteraard niet achterblijven.

“Jan III, Hertog van Brabant, gaf ’t Landt van Breda, in den Jaare 1339, aan Willem van Duvenorde Heer van Oosterhout, om het geduurende zyn leven te bezitten, en in ’t jaar 1350, verkogt hy ’t zelve aan Jan van Polanen, Heer van de Leck, voor drie en veertig duysent gulde hallingen.⁷

In het boek van Van Goor⁸ vindt men een interessante plattegrond van Breda, “zoo als die stadt in het jaar 1350 door Jan van Polanen, met muuren en Wallen omringt is.”

Restanten van de torens, die deel uitmaakten van de stadswallen, zijn terug te vinden in het Valkenberg en op de hoek van de Catharinastraat/Kennedylaan.

“Jan van Polanen, Heer van de Leck, een ryk en machtig Heer, de Stadt en ’t Land van Breda van den Hertog van Brabant by koop hebbende verkregen, heeft den ouden Burgt omver geworpen, en daar omtrent in ’t jaar 1350 begonnen een ander Kasteel te bouwen, ’t gene in den jaare 1362 eerst voltooit is en waar van men heden nog een vierkanten hoek-toren, met een stuk van ’t oud gebouw, by de Kapelle van ’t Kasteel ziet staan.”⁹

De vier torens die het kasteel van Jan II van Polanen bezat, zijn in de loop der eeuwen gesloopt. In de tijd van Van Goor, 1744¹⁰, zag men alleen nog “den zwaren vierkanten hoek-toren ten Zuid-westen.” Deze laatste, de Deense toren genaamd, ging in 1826 tegen de vlakte in verband met de verbouwing die nodig werd gevonden om de KMA te realiseren. Een maquette in het Breda’s Museum geeft een goed beeld van de torens. Jan IV van Nassau, heer van Breda van 1442-1475, voegde een laatgotische vleugel toe, wat het gebouw minder plomp maakte, zoals de maquette duidelijk laat zien.

Landgoederen

Behalve het kasteel, de huidige KMA, aan het Kasteelplein werden er in de late middeleeuwen rond het toenmalige Breda nog meer gebouwen neergezet die op den duur het aanzien van een herenhuis of zelfs van een kasteeltje zouden krijgen, maar waarvan tegenwoordig, Bouvigne uitgezonderd, niets of niet veel meer te zien is. Het betreft de volgende kastelen of kasteeltjes die de kern vormden van landgoederen rond Breda: Bouvigne, Burgst, Daesdonck, De Emer, Gageldonk, Grimhuysen, Ten Houte,

⁷ Van Goor, blz. 9

⁸ Van Goor, blz. 48A

⁹ Van Goor, blz. 61

¹⁰ Van Goor, blz. 25

Ypelaar. Vaak werden die kasteeltjes in de zestiende eeuw beschermd door een slotgracht. Dat geldt trouwens ook voor hoeven zoals Koekelberg, en in de buurt van De Klokkenberg Schoondonk en De Blauwe Kamer, die uitgroeiden tot landgoederen. Een en ander betekent dat welgestelden in de directe omgeving van Breda in de middeleeuwen niet stilstaten toen hun soortgenoten bijvoorbeeld in Frankrijk, maar dat geldt voor alle landen in Europa, in de buurt van de steden burchten en kasteeltjes bouwden. In de loop van de volgende historische periodes telt men rond Breda op een kaart, samengesteld door dr. Karel Leenders en afgedrukt in *Breda Buiten* (blz. 25), een zestigtal landgoederen, daterend van middeleeuwen tot twintigste eeuw. Nee, in Breda zaten we niet stil! Veel van die landgoederen zijn uitgebreid besproken in de jaarboeken van ‘de Oranjeboom’ en heemkundeperiodieken zoals ‘Brieven van Paulus’, ‘Engelbrecht van Nassau’.

De zoekindex van de *Digitale heruitgave van alle jaarboeken van ‘de Oranjeboom’ over de periode 1948-2008* op cd-rom (2008) biedt 534 vindplaatsen van het woord landgoed. Daaruit blijkt dat die benaming ook voor kleine buitenplaatsen zoals Weilust, Vrederust gebruikt wordt.

-Beukenlaan 1: landgoed IJpelaar/Ypelaar

Tot de sloop in 1825 stond er op de plaats van het vroegere kleinseminarie IJpelaar, in 1965 opgevolgd door de sociale academie Markendaal en in 1994 door de kunstacademie Sint Joost, het kasteeltje Ypelaar. De naam van het landgoed wordt voor het eerst genoemd in een akte van 1280. Van 1648-1683 heeft jonkheer Sebastiaan van Ypelaar de katholieken van Bavel, die hun kerk na de vrede van Münster aan de protestanten hadden moeten afstaan, in een kamer die als schuilkerk was ingericht, de gelegenheid geboden hun kerkdiensten te organiseren. Circa 1825 werd het kasteeltje afgebroken en in 1837 opgevolgd door een neoclassicistisch landhuis. Op dezelfde plaats verrees in 1878 het kleinseminarie IJpelaar. (Zie 19^e eeuw: neoclassicisme.)

-Bouvignelaan 5: landgoed Bouvigne

“Op Bouvigne huisde in de vroege veertiende eeuw een ridder ‘van der Boverien’, die geregeld in het gevolg van de heren van Breda aantrad. Tot het goed hoorden twee hoeven. Als hoofdgebouw was rond 1540 een geheel nieuw stenen huis gebouwd, dat omgracht werd. In 1611-1614, tijdens het Twaalfjarig Bestand, heeft men het verbouwd of herbouwd tot het huidige gebouw.”¹¹ In 1614 werd Philips Willem (1554-1618), de oudste zoon van Willem van Oranje, eigenaar van het kasteel. Deze prins hield wel van kasteeltjes, want we zullen hem ook tegenkomen op Grimhuysen in Ulvenhout en als grondlegger van het Speelhuis aan de Speelhuislaan.

-Burgstsedreef 7, Prinsenbeek: landgoed Burgst

De geschiedenis van de heerlijkheid Burgst gaat terug tot vóór 1200. In een brief uit 1476 is sprake van “een woeninge geheeten ter Borch”, die zou uitgroeien tot het landgoed waar in 1790 het huidige neoclassicistische landhuis zou worden gebouwd.

-Daesdonckseweg 5, sinds 1997 gemeente Alphen-Chaam: landgoed Daesdonck

Het kasteeltje dat in 1831 afbrandde, had als voorgangers een herenhuis uit 1621, een stenen huis uit 1525, een hoeve te Daesdonc (1400), een belangrijke boerderij in 1379 en er is in 1344 al sprake van een Pauwels van der Daesdonc, die grond in leen had van de

¹¹ K. Leenders, ‘Het landgoederenlandschap rond Breda’, in *Jaarboek ‘de Oranjeboom’ LII*, blz. 1-64

heer van Breda. In 1458 was Johanna van der Daesdonck de “laatste telg uit het geslacht Van der Daesdonck, dat in het bezit van het gelijknamige goed is geweest.”¹² In 1610 was er sprake van “een tamelyck goet huys, daarvan de mueren noch goet ende styff zyn.” Het kasteeltje werd gebouwd in de tweede helft van de zeventiende eeuw door Adr. van der Schoot, die in 1663 eigenaar was geworden. In 1696 werd het landgoed verkocht aan de Schotse majoor G. Lauder, wiens naam aan ladder deed denken zodat het kasteeltje het ladderkasteeltje werd genoemd. Na een grote brand in 1831 werd het gesloopt: onderdelen van de sloop werden gebruikt voor de boerderij die daarna ter plekke werd gebouwd en er nog steeds staat.

-Dorpstraat 40-42, Ulvenhout: landgoed Grimhuysen

Grimhuysen, een door grachten omringd slotje, werd vóór 1467 gebouwd door een van de machtige heren van het geslacht Grimhuysen. Philips Willem (1554-1618), de oudste zoon van Willem van Oranje, werd in 1609 eigenaar van het kasteeltje. Zijn halfbroer en erfgenaam prins Maurits droeg het slotje over aan Justinus van Nassau, gouverneur van Breda (1601-1625), die het aan zijn zoon Philips van Nassau-Grimhuysen gaf. In de tijd van de godsdienstbelemmeringen na de Vrede van Münster (1648) woonden verscheidene pastoors op Grimhuysen. G. van de Laar, pastoor van 1739-1747, was er zelfs eigenaar van. In 1904 werd het slotje gesloopt om plaats te maken voor de Laurentiuskerk. Het enige dat resteert van dit historische gebouw is de toegangspoort tot het voormalige slotje met het opschrift Grimhuysen en de hekpalen in renaissancestijl tussen cadeauwinkel ‘Het Kloostertje’ en de kerk. Ook straatnamen zoals Slotlaan herinneren eraan.

-Dr. Batenburglaan: landgoed Ten Houte.

De uit de middeleeuwen stammende en in de achttiende eeuw herbouwde Prinsenhoeve, bekend van ‘Breda Hippique’, is een van de overblijfselen van de heerlijkheid die in de middeleeuwen de naam Ten Houte droeg. In de twaalfde eeuw stond er op het domein een burcht, waarvan in 2005 sporen zijn teruggevonden.

-Gageldonk, Princenhage: landgoed De Emer

Dit kasteel uit de vijftiende eeuw (1465) werd in 1603 de woning van de weduwe van Héraugières, in 1590 de aanvoerder van de soldaten van het Turfschip. Het werd in 1856 afgebroken: “Bijna honderd jaar geleden is onder Princenhage ook het Huis Den Emer gesloopt, waarvan op de boerderij ter plaatse nog een hek van de binnenplaats over is met een leeuwtje, de laatste herinnering aan het adellijk slot met zijn slanken toren en trapgevel, dat midden in een vijver was gelegen.”¹³ Bouwmateriaal afkomstig van de sloop van dit kasteel is vermoedelijk gebruikt voor het bouwen van de molen aan de Vierwindenstraat.

-Gageldonkseweg, Princenhage: Landgoed Gageldonk/Langgevelboerderij

Kasteel Gageldonk: Karel Leenders vermeldt in zijn reeds geciteerde artikel over landgoederen rond Breda in *Jaarboek LII* van ‘de Oranjeboom’ een ‘woning’ uit circa 1320, die zou uitgroeien tot het centrum van een landgoed. In de vijftiende eeuw is het een “omwaterd kasteel”, dat omstreeks 1520 herbouwd is. In 1573 werd het door de Watergeuzen in brand gestoken. Het dichtgemetselde poortgebouw van het voormalige kasteel maakt nu deel uit van een langgevelboerderij, ‘Het Hogehuys’, waar het hoog bovenuit steekt.

¹² Dr. F.A. Brekelmans, ‘Daesdonk onder Ginneken’, in *Jaarboek ‘de Oranjeboom’ XXXVII* (1984), blz. 70

¹³ A. van Eck, *De bonte historie van Breda*, 1946, blz. 198

-Galderseweg 65: landgoed De Blauwe Camer

Landhuis met gracht dat dichterbij de Mark stond dan het huidige landhuis, dat uit 1927 dateert. De Blauwe Camer was oorspronkelijk een van de boerderijen van kasteel Daesdonck.

-Heilaarpark: landgoed Heilaar

In 1303 was Selkinus de Hylair eigenaar van dit landgoed, dat omstreeks 1330 acht hectaren groot was. De huidige Torendreef vormde de toegang tot dit domein dat in de veertiende eeuw een leengoed was van Jan III van Brabant. Het landhuis Heilaar, dat allerlei schrijfwijzen kende, werd circa 1750 afgebroken. Omstreeks 1840 werd villa Klein Heilaar gebouwd. Deze is in 1978 afgebrand. Zoals veel oude landgoederen heeft ook Heilaar plaats moeten maken voor een nieuwbouwwijk.¹⁴

-Koekelberg, Ulvenhout: landgoed Koekelberg

Koekelberg was in de late middeleeuwen een heerlijkheid met een hoeve gelegen op de rechteroever van de Mark tegenover De Blauwe Kamer, in het gebied met dezelfde naam, die men nu iets ten zuiden van Ulvenhout op het straatnamenbord vindt. In 1474 wordt de toenmalige bezitster van het domein al genoemd: een zekere Margriet van den Lare uit Zundert. Van 1665-1697 fungeerde de hoeve als schuilkerk voor de katholieken van de parochie Ginneken, die hun Laurentiuskerk aan de Duivelsbruglaan aan de protestanten hadden moeten afstaan. De pastoors vonden in die tijd onderdak op de hoeve Coeckelenberch, die omstreeks 1730 is uitgegroeid tot een omgracht landhuis. Het moet dus van oudsher een imponerend domein geweest zijn, waartoe volgens *Breda Buiten* (blz. 198) in de zestiende eeuw ook gronden elders in de buurt van de stad hoorden. In 1795 is het herenhuis van deze buitenplaats afgebrand en het koetshuis werd vervangen door hoeve 't Vlot, een woord dat men nu nog in een Ulvenhoutse straatnaam terugvindt. De hoeve 't Vlot is nu de eenvoudige boerderij Het Vlotje.

-Valkenburgseweg, sinds 1997 gemeente Alphen-Chaam: landgoed Valkenburg

Volgens *Breda Buiten*, blz. 161, wordt dit landgoed voor het eerst vermeld in 1465. Toen was het een hoeve van, tegenwoordig zouden we zeggen, Liesbet van Valkenberge. In de twintigste eeuw heeft men er Valkenburg van gemaakt. Het herenhuis was in de achttiende eeuw in zo'n erbarmelijke staat dat de nieuwe eigenaar, baron Benjamin van der Borch, het omstreeks 1772 in de neoclassicistische stijl van die tijd herbouwd heeft.

Woonhuizen

Tot de grote stadsbranden van 1490 en 1534 bouwde men houten huizen en ook de voorlopers van latere kerken zijn ongetwijfeld van hout geweest; pas in 1267 is er sprake van een stenen godshuis op de plaats waar nu de Grote Kerk staat, het 'stenne moinster'. Aan het einde van de 15^e eeuw waren er in de stad nog maar weinig stenen huizen. Daarom gingen bij de stadsbranden van 1490 en 1534 vrijwel alle middeleeuwse huizen verloren, met uitzondering van de kelders en enkele stenen huizen zoals het Huis Brecht aan de Cingelstraat en Huis Assendelft in de Nieuwstraat. Dankzij na 1534 ingestelde subsidies op bakstenen en pannen, zijn de meeste huizen met stenen muren en daken herbouwd.¹⁵ De meeste afgebrande middeleeuwse huizen vinden we in de volgende eeuwen terug, nu vaak voorzien van fraaie trapgevels. Op het retabel van het

¹⁴ Gerard Otten, 'Het landgoed Heilaar bij Princenhage in de negentiende en twintigste eeuw', *Engelbrecht van Nassau*, 1997

¹⁵ *Monumenten in Nederland: Noord-Brabant*, blz. 117 (tekst enigszins aangepast)

Sacrament van de Niervaert (ca. 1535) in de Grote Kerk kan men zien hoe het straatbeeld in die tijd was.

-Catharinastraat 14

De geschiedenis van veel huizen in de binnenstad gaat terug tot in de middeleeuwen. Dat is bijvoorbeeld ook het geval met het pand Catharinastraat 14: “Het pand is werkelijk middeleeuws, maar raakte eerst ernstig beschadigd bij de grote stadsbrand van 1534. Daarna werd het hersteld in diverse stijlen, van renaissance-stijl, via classicisme en neoclassicisme, tot in de moderne stijl van de jaren '60 (twintigste eeuw).”¹⁶

-Cingelstraat 1-3: Huis van Godert van Brecht met laatgotisch venster, 15e eeuw, à la Memlinc of Dirk Bouts. Dit laatgotische huis dateert uit het begin van de veertiende eeuw. Omdat het een van de eerste stenen huizen van de stad was, overleefde het de stadsbranden van 1490 en 1534. Het was toen een van de hofhuizen van Breda. De Van Brechts waren gefortuneerd en konden het zich permitteren om behalve een huis in de stad ook een ‘landhuis’ te hebben. Dat stond op de plaats van het latere kasteel Bouvigne en heette eveneens Huis van Brecht. Het huis in de stad maakt sinds 1828 deel uit van de KMA.

-Reigerstraat 22: Herberg van de Heer

“Na de stadsbrand van 1534 werd het stadsbeeld -afgezien van de hofhuizen- bepaald door smalle, bakstenen huizen”.¹⁷ Het pand gelegen aan de Reigerstraat 22, bijgenaamd de Herberg van de Heer, bezit nog een prachtige stenen kelder uit de tweede helft van de veertiende eeuw en moet als het oudste stenen huis van Breda beschouwd worden.

-Visserstraat 3: De Drye Mooren

In *Het geheugen van een straat* uit 2004 beschrijft Wim Hupperetz achthonderd jaar wonen en huizen bouwen in de Visserstraat te Breda. Met name het op 27 augustus 1490 afgebrande huis De Drye Mooren op nummer 3, dat herbouwd werd (ca. 1490) en in de zeventiende eeuw zijn kruiskozijsen kreeg, speelt daarin een centrale rol. De verbouwingsgeschiedenis van dit huis is zo goed te volgen. *De Drie Mooren* is ook de titel van een spannend en fraai geïllustreerd jeugdboek uit 2004, geschreven door Jaap Janssen en uitgegeven bij De Geus.

-Visserstraat 12: De Iseren Leeu

Aanvankelijk paste men na de stadsbrand van 1490 nog houten gevels toe. Vooral aan de Visserstraat zijn panden aangetroffen die dateren van meteen na de stadsbrand van 1490. Onder andere Visserstraat 12, De Iseren Leeu, bezit in het achterste deel een restant van een 15^e-eeuws houtskelet en samengestelde balklagen met rijk geprofileerde sleutelstukken. Bij een verbouwing in 1884 verrees een nieuwe, eclectisch vormgegeven gevel.

-Visserstraat 16-18: huizen Warenborgh en Montens

Ook de huizen Warenborgh en Montens dateren uit 1490 en de gezamenlijke kap (toen vormden ze nog een geheel) dateert uit die tijd evenals die van Tolbrugstraat 15.

¹⁶ Brochure *Open Monumentendag Breda 2008*, blz. 13

¹⁷ *Monumenten in Noord-Brabant*, 1997, blz. 117

Windmolens

In zijn artikelen *De molens in en om het Land van Breda I en II*, gepubliceerd in *Jaarboek XXIX* (1976) en *XXXI* (1978) van 'de Oranjeboom', noemt Karel Leenders een aantal van meer dan honderd molens, die dit gebied gekend moet hebben in de loop der tijden. Behalve windmolens kende men ook tal van andersoortige molens: handmolens, watermolen, tredmolen, rosmolen. Karel Leenders noemt zelfs 'spookmolens', dat wil zeggen molens waarvan het bestaan op grond van straatnamen (bijv. Molenbeemd in Princenhage) en dergelijke verondersteld kan worden maar die verder geen sporen hebben achtergelaten. Bovendien zijn in de loop der tijden straatnamen gewijzigd: zo heette de Willem van Oranjelaan vroeger Oude Molendijk, wat op de aanwezigheid van een (in dit geval) watermolen in de nabijheid duidt. Breda, Prinsenbeek en Ulvenhout kennen alledrie een Molenstraat. De oudst bekende windmolen in Nederland dateert uit 1274. In Breda zaten wij op dit gebied ook niet stil en al snel draaiden ook hier in de Oranjeboomstraat (ca. 1310) en op de Zandbergen (ca. 1313) de wieken, waarbij eerlijkheidshalve opgemerkt moet worden dat die molens toen op het grondgebied van het toenmalige Princenhage en Teteringen stonden. De eerste windmolen van Breda zelf stond aan de rand van de stad op de hoek van de Molenstraat en de Oude Vest (ca. 1330). De laatste van de windmolens die Klein-Breda ooit gehad heeft, 'Het Fortuin' uit 1612 aan het Van Coothplein, werd 22 mei 1986 gesloopt. In het kader van ons onderwerp is alleen aandacht besteed aan de windmolens.

Dat wind- en waterkracht het werk kan verlichten, weten de mensen al heel lang. De Romeinen waren al zo slim raderen op in de Tiber verankerde boten te monteren om zo molenstenen te laten draaien. Het Midden-Oosten kende de eerste windmolens waarbij de wieken ook wel eens in helicopterstand waren aangebracht. De eerste waterradmolen verscheen in Nederland in de achtste eeuw bij Loon aan de Dommel in Noord-Brabant, de eerste windmolen in Merum (Zuid-Limburg) in 1240. Die eerste windmolen was een standerdmolen zoals nu nog in Zundert te zien is: het bovengedeelte (het molenhuis) met de wieken draait om een verticale spil (standerd) op een onderstel. De eerste stenen molens dateren uit de vijftiende eeuw en hebben een kap die van binnenuit of van buitenaf gedraaid kan worden en zo'n molen noemt men dan een binnenkruier of een buitenkruier. Is de molen erg hoog, dan is er aan de buitenzijde een gaanderij/stelling aangebracht om bij de wieken te kunnen komen: stellingmolen. Reiken de wieken tot vlak boven de grond, dan spreekt men van een grondzeiler. Vaak staat de molen om wind te vangen op een berg (molenberg): bergmolen.¹⁸

-Liesboslaan, Princenhage: windmolen, ca. 1477

De eerste stenen windmolen van de heren van Breda, 'De Beer', verving in 1676 een houten standerdmolen, die in 1477 al vermeld wordt. Hij is te zien op de kaart van Callot in het Breda's Museum waarop het beleg door Spinola (1624/1625) is afgebeeld. De Liesbosse windmolen speelde zelfs een rol tijdens de gevechtshandelingen in 1637: "De vestingcommandant van het Staatse Breda liet (...) een essentieel onderdeel uit de Liesbosse Molen halen, waardoor deze niet meer kon malen (...) voor de Spaanse troepen."¹⁹

¹⁸ Gegevens ontleend aan o.a. H. Besselaar e.a., *Molens in Nederland*, 1974

¹⁹ Gegevens en citaat ontleend aan Karel Leenders/Herman Dirven: 'Zeven eeuwen molens in Princenhage', in *Hage*, 1977, blz. 26-27

-Molenstraat, Breda: windmolen, genoemd in 1333²⁰

Op de hoek van de Molenstraat en de Oude Vest, aan de rand van de stad, stond in 1333 een windmolen. Het was toen de enige windmolen van Breda: “In de stad was (...) maar één windmolen: in de Molenstraat.”²¹

-Oranjeboomstraat 30: windmolen ‘Keysersmolen’

Zie hieronder Oranjeboomstraat 20-20a.

-Oranjeboomstraat 20-20a: windmolen ‘Dyrcxmolen’

In de Oranjeboomstraat stonden omstreeks 1310 twee windmolens: de ‘Grote Windmolen’, een houten standerdmolen, op nummer 30, in 1563 ‘Keysersmolen’ genoemd, gesloopt in 1624 en een kleine windmolen op nummer 20-20a, in 1532 ‘Dyrcxmolen’ genoemd (de molen van Dirk). De laatste molen heeft vermoedelijk het beleg van 1577 niet overleefd, denkt Karel Leenders: “op een kaartje van ca. 1600 staat nog slechts een vaag kringetje op de plaats waar de molen gestaan moet hebben. (...) Daarom valt te vermoeden dat het beleg van Breda, dat in 1577 volgens Van Goor tot het afbranden van vele huizen op de nabije Fellenoord leidde, ook het einde van de ‘Dyrcxmolen’ betekende.”²² In 1577 kwam Breda, dat vanaf 1568 door de Spanjaarden (Alva) was beheerst, dankzij Hohenlohe weer in bezit van Willem van Oranje.

-Zandbergen: windmolens, ca. 1310

“De eerste onweerlegbaar aanwezige windmolens in ons gebied zijn de twee die in 1310 reeds stonden aan de Bredase kant van de huidige Oranjeboomstraat, toen nog onder Princenhage. Drie jaar later blijken er in de Zandbergen bij Breda twee molens te staan, terwijl ook Oosterhout en Alphen al windmolens rijk waren.”²³ Ad Jansen lokaliseert op een kaartje in *Bergmolen De Korenbloem Ulvenhout 100 jaar* (2009, blz. 55) beide molens. De ene stond “op korte afstand noordwest van de huidige Kortestraat, waar deze overgaat in de Marijke Meustraet.” De andere stond daar vlakbij. De naam Zandbergen geeft aan hoe het landschap aan weerszijde van de Ginnekenweg er toen uitzag: bergen zand! Zie ook 17^e eeuw: windmolens.

²⁰ Gerard Otten in *Het Bredase stratenboek* onder Molenstraat

²¹ K. Leenders, in *Korenmolen De Hoop*, 1978, blz. 8

²² Gegevens en citaat ontleend aan Karel Leenders/Herman Dirven: ‘Zeven eeuwen molens in Princenhage’, *Hage*, 1977, blz. 22-24

²³ Karel Leenders, ‘De molens in en om het Land van Breda I’, *Jaarboek XXIX* (1976) van ‘de Oranjeboom’, blz. 121

Hoofdstuk 3

Zestiende eeuw

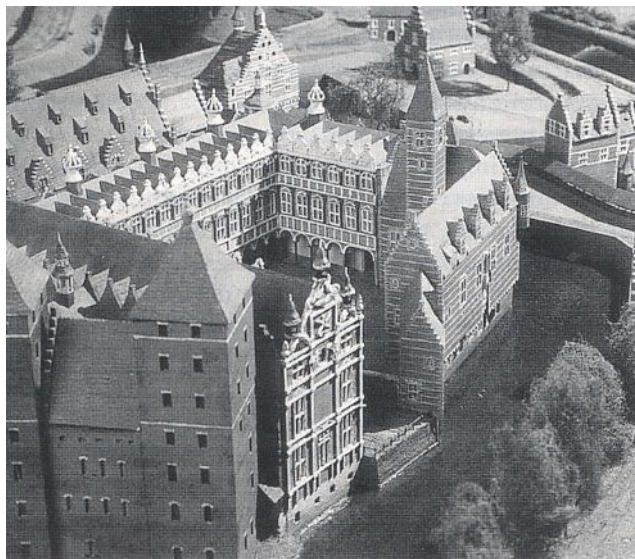
Renaissance

Zaten wij in Breda stil toen ze in Frankrijk de ‘Loirekastelen’ (bijv. Chambord) bouwden?

foto Wikipedia ‘publiek domein’

Nee, toen bouwden wij het Kasteel, de huidige KMA.

Bredas’s Museum: maquette kasteel in 1590, gemaakt door Frank Siegmund

Inleiding

De middeleeuwen vormden een ‘tussenperiode’ tussen het eind van de oudheid en de wedergeboorte van die oudheid, de renaissance. In 1453 stortte het Oost-Romeinse Rijk in: de Turken bezetten Constantinopel, dat voortaan Istanbul zou heten, en Griekenland zou tot 1830 een deel van het Turkse Rijk zijn: veel geleerden vluchtten het land uit en zochten hun heil in het westen. Zij gaven daar nog grotere bekendheid aan de schrijvers en de cultuur van de oudheid en droegen zo bij aan de renaissance. Kunstenaars wilden nu het culturele niveau van die oudheid evenaren en zo mogelijk overtreffen. Geen slaafse imitatie was hun doel, maar het model verbeteren. Zo werd het ‘carpe diem’ van Horatius bij de Franse dichter Pierre de Ronsard ‘Cueillez dès aujourd’hui les roses de la vie’, ‘Pluk vandaag nog de rozen van het leven.’ Nu moet men niet uit het oog verliezen dat die oudheid meerdere renaissances heeft gekend. In Frankrijk zou men de zeventiende eeuw voor wat de literatuur betreft het hoogtepunt van die renaissance kunnen noemen: in de toneelstukken van Corneille (*Horace* e.d.), Racine (*Andromaque* enz.) waant men zich terug in de oudheid. Op het gebied van de renaissance van de architectuur van de oudheid ligt het hoogtepunt in de tijd van Lodewijk XVI en Napoleon: Panthéon, Madeleine, Arc de Triomphe. Napoleon wilde van Parijs zelfs het Rome van zijn tijd maken! De bouwstijl van die periode noemt men dan ook het neoclassicisme: ca. 1750-1850. Terug naar de 16e eeuw: architecten zoals de Italiaan Palladio (1508-1580) bestudeerden grondig de bouwregels van Vitruvius, neergelegd in zijn *De architectura* uit ca. 50 v.Chr. De renaissance op het gebied van de architectuur is duidelijk te herkennen aan de parallellen met gebouwen uit de oudheid. Noord-Europese kunstenaars reisden naar Rome om met eigen ogen de restanten van bouwwerken uit de oudheid te zien. Onze landgenoot Hans Vredeman de Vries (1526-1606) maakte kennis met de klassieke architectuur door *De architectura* van Vitruvius te kopiëren. Hij schreef een inspirerend modellenboek, *Scenographiae, sive perspectivae*, dat hem beroemd maakte in de kringen van architecten en beeldhouwers. Dankzij de boekdrukkunst werden zijn ideeën over het toepassen van klassieke zuilen of pilasters snel over de Nederlanden verspreid. Ook schilders als Saenredam en Vermeer zijn door hem beïnvloed. “Voorbeelden van Vredeman de Vries-achtige bouwwerken zijn de *Kaaswaag* in Alkmaar en de *Vleeshal* in Haarlem en natuurlijk vele grachtenhuizen in steden als Delft, Leiden, Gouda, Dordrecht, Zwolle enz.”²⁴ Ook de architectuurboeken van Palladio, de architect van de Villa Rotonda in Vicenza, vormden een belangrijke inspiratiebron.

Kastelen

In de 16^e eeuw zijn veel middeleeuwse verdedigingskastelen met smalle verticale schietgaten naar het voorbeeld van de paleizen van het toen als model geldende Italië vervangen door lusthoven met brede façades, hoge ramen en veel decoratieve elementen. Middeleeuwse kathedralen vallen op door hun verticalisme, zij reiken als het ware tot in de hemel; renaissancekastelen lijken hun ‘borst’ (voorgevel) zo breed mogelijk te maken om te imponeren.

-Fontainebleau: binnenplaats kasteel door Gilles Le Breton, 1527
Frankrijk, dat tijdens zijn oorlogen in Italië diep onder de indruk was geraakt van de luxe van het hofleven daar, liep voorop met zijn ‘kastelen aan de Loire’: Blois, Chambord, Chenonceau. Die kastelen doen misschien niet onmiddellijk denken aan de oudheid of de wedergeboorte daarvan, maar men moet bedenken dat afmetingen, proporties, symmetrie afgekeken waren van paleizen in Italië, die op hun beurt gebouwd

²⁴ J. Schaap, *Esthetische Vorming/Een kunstbeschouwing voor onderwijs en zelfstudie*, 1980, blz. 151 (tekst enigszins aangepast)

waren volgens de richtlijnen van Vitruvius. In Frankrijk wordt de portiek van de binnenplaats van het kasteel van Fontainebleau, ontworpen door de Italiaanse architect S. Serlio, beschouwd als een van de allereerste Franse bouwwerken waar de regels van de oudheid, in al hun strengheid zijn toegepast.²⁵

-Antwerpen: Stadhuis, 1565

-Kopenhagen: Slot Rosenberg, 1624

-Lübeck: Raadhuis, ca. 1570

-Madrid: El Escorial, 1584

-Rome: Tempietto van Bramante, 1504

Dit tempeltje met zijn zestien Dorische zuilen, geïnspireerd door de Vestatempel van Tivoli, is ontworpen door Bramante, die goed op de hoogte was van de regels van de architectuur van de oudheid.

-Sevilla: Casa de Pilatos, 1571

-Rome: Villa Madame, architect Raphaël Sanzio, ca. 1520

-Vicenza: Villa Rotonda van architect Palladio, 1571. De overeenkomst met het Pantheon van Rome uit 27 v.Chr. is overduidelijk.

Breda:

-Kasteelplein 10: Kasteel/hoofdgebouw huidige KMA, 1536

In Breda bleef men natuurlijk niet achter. Na een reis door Italië met keizer Karel V liet Hendrik III, getrouwd met de steenrijke Spaanse Mencia de Mendoza, het kasteel verbouwen:

“Het nieuw Kasteel of ’t binnenste Hof, ’t gene het Donjon genaamt wordt, en met eene byzondere gracht omwatert is, heeft Hendrik, Graaf van Nassau, Heer van Breda, begonnen te timmeren in ’t jaar 1536, onder ’t bestier van den beruchten Italiaanschen Bouwmeester Bologne, die een groot gedeelte van ’t zelve, namentlyk alle de gebouwen en Vertrekken aan de rechter zyde van den ingang, met de groote Zaal, nog voor ’t overlyden van dien Graaf, voorgevallen den zevenden van Wynmaandt 1538, heeft voltooit.”²⁶

Een van de medaillons van de gravure van Bartholomeus Dolendo in het Breda’s Museum uit omstreeks 1600, met als onderwerp de inname van Breda in 1590, geeft een goed beeld van de pracht en praal van dat zestiende-eeuwse Bredase stadspaleis, dat een fraai voorbeeld is van de renaissancistische bouwstijl.

Albrecht Dürer (1471-1528) ontmoette in 1520 en 1521 de beroemde Italiaanse bouwmeester Tommaso Vincidor da Bologna toen hij het laatgotische Brusselse paleis van de Nassaus bezocht (tegenwoordig Koninklijke Bibliotheek) en ook tijdens andere gelegenheden. “Ich bin auch in des von Nassaus Hauss gewest, das so köstlich gebaut und also schön geziert ist. (...) Und ich glaub nit, das in allen teutschen landen des gleichen sey.”²⁷ Hij is in die tijd ook gast op het kasteel van Breda geweest, maar het paleis van Hendrik III heeft hij niet meer kunnen zien. Gezien het bovenstaande zou hij niet verbaasd zijn geweest over de Bredase luthof. Bij het ontwerpen van de Dorische, Ionische en Korinthische zuilen hebben de theorieën van de beroemde architect uit de oudheid, Vitruvius, een belangrijke rol gespeeld: “Voor de Dorische orde is het klassieke verhoudingsschema van Vitruvius gevolgd, zij het dat Vitruvius geen basement noemt.”²⁸ Ook de plattegrond van het gebouw met een verhoudingsschema van 3:5 is geïnspireerd door die van een Romeins huis en de medaillons (nu kopieën uit 1928/29)

²⁵ Zie *L’architecture française des origines à nos jours*, 1971, blz. 155

²⁶ Van Goor, blz. 61

²⁷ G. van Wezel, *Het paleis van Hendrik III, graaf van Nassau te Breda*, uitg. Waanders, Zwolle, 1999, blz. 74

²⁸ G. van Wezel, *Het paleis van Hendrik III, graaf van Nassau te Breda*, 1999, blz. 214

van Griekse en Romeinse beroemdheden aan de muren van het binnenplein geven het paleis eveneens een antiek aanzien. Het Bredase paleis past in de Europese Italiaans-klassieke belangstelling in deze tijd. Het boek van Van Wezel legt parallellen met talrijke andere lusthoven in deze periode. Zo is Hendrik III zeker beïnvloed door wat hij op zijn reizen met Karel V heeft gezien, zoals bijvoorbeeld het renaissancepaleis van Karel V in Granada en het kasteel van zijn schoonvader Don Rodrigo de Mendoza in La Calahorra, dat zeker een rol heeft gespeeld bij zijn plannen voor de Bredase realisatie. Hendrik was zo enthousiast over het kasteel van Mendoza dat zijn broer Ludwig in 1537 in Landshut in het Duitse Beieren de eerste steen liet leggen van een vergelijkbaar paleis.²⁹ Ook stadhouder-koning (van Engeland) Willem III (1650-1702) heeft een belangrijke rol gespeeld in het bouwproces: de initialen van Willem en zijn vrouw Mary Stuart zijn te zien onder de gordelbogen op de binnenplaats. “Helaas heeft (...) het gebouw nog maar bijzonder weinig te maken met het paleis dat er ooit heeft gestaan.”, zegt G. van Wezel in zijn al een paar keer geciteerde standaardwerk, blz. 12. Dat geldt overigens voor veel historische gebouwen van Breda. In 1826 kreeg het kasteel een andere bestemming: de Koninklijke Militaire Academie (KMA) zou er in ondergebracht worden en bij de aanpassingswerkzaamheden ging zoveel verloren dat er nog slechts een saai ogend gebouw overbleef.

Van de omwalling die Hendrik III vanaf 1531 liet aanleggen resteren in het huidige Breda nog in gave toestand, daterend uit ca. 1533, het Blokhuis en de Granaat- en Duiventoren, die tijdens de restauratie van 1903-1910 van Russisch ogende koepeltjes zijn voorzien. Het Blokhuis is de woning van de generaal-gouverneur van de KMA. Tussen de beide torens ligt het Spanjaardsgat. “Nevens dit Magazyn loopt de uitwatering van den Water-molen, waar langs men uit de rivier de Mark allen oorlogsvoorraad met weinig moeite en kosten door de Sluis kan aanvoeren. Hier door wierdt eertyts binnen gehaalt ’t vermaarde Turf-schip, waar mede ’t Kasteel, en vervolgens de Stadt Breda, in ’t jaar 1590, verovert zyn. Men ziet nog heden aan de Oost-zyde van die gracht, omtrent den agter-hof van ’t Kasteel, eenige blaauwe arduin-steenen in den muur uitsteken, tot een gedenk-teken, zoo men zegt, dat ’t Turf-schip aldaar heeft gelegen. Aan beide de zyden dezer Sluis, tegen de Haven, staan nog twee groote ronde Gebouwen, waarvan ’t eene tot een Kruid-magazyn, en ’t andere tot ’s Lands Turf-huis wordt gebruikt.”³⁰

In tegenstelling tot wat men zoals Van Goor nog vaak denkt, is het turfschip van Adriaan van Bergen, met daarin onder de turf verborgen soldaten, op 3 maart 1590 niet via dit uit 1610 daterend gat de stad binnengevaren, maar “door de sluis bij het Kraaijenbosch ten noorden van het kasteel”³¹, op de plaats aan de Academiesingel waar op het terrein van de KMA *Het Voske* ligt. In 1940, 350 jaar na de listige inname van Breda, werd dat kleine, door P. Hornix ontworpen, monument gemaakt voor het dier dat symbool is van de listigheid. Een van de teksten op het monument luidt als volgt: “Door Bergen’s loozen zin en Heraugieres beleid werd deze Nassau-veste van het Spaanse juk bevrijd.” Onderaan de zuil herinnert een stenen touw aan een paaltje eraan dat hier het Turfschip werd vastgelegd. En daarmee is, zoals men wel eens denkt, de naam van café-restaurant ‘Het Voske’ aan de Grote Markt niet verklaard: ‘Het Voske’ dankt zijn naam aan de stichter, die Vossenaar heette.

Adriaan van Bergen uit Leur staat als ‘turfschipper’ vereeuwigd op het Stadserf achter het stadhuis. Het beeld, gemaakt door Grada Rueb in 1926, is bedoeld als eerbewijs aan

²⁹ Zie G. van Wezel, *Het paleis van Hendrik III, graaf van Nassau te Breda*, 1999, blz. 103

³⁰ Van Goor, blz. 63

³¹ V. Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda II*, 1977, blz. 45

Van Bergen, die door zijn slimheid de stad en het kasteel van Breda in handen speelde van prins Maurits.

Kerken³²

De in deze eeuw gebouwde kerken en openbare kapellen vertonen alle nog de gotische bouwstijl. Het betreft:

-Heusdenhoutseweg: Sint-Annakapel, gebouwd vóór 1518

Deze kapel, toegewijd aan de Heilige Anna, patrones van touwslagers, matrozen, naaisters en ongetrouwde vrouwen (“Sint Anneke, geef mij een manneke!”), werd in 1648 bij de Vrede van Münster aan de protestanten afgestaan en daarna als stal gebruikt. Na 1918 is ze verscheidene keren gerestaureerd: een lust voor het oog.

-Kloosterplein 20: Sint-Catharinadalkapel, 1504

Tot 1531 lag deze kloosterkapel, evenals haar voorgangster uit 1308, buiten de stadsmuren. Bij de stadsbrand van 1534 bleef de kerk gespaard. De zusters moesten in 1646 het klooster verlaten omdat Frederik Hendrik er de Illustere School wilde vestigen. De zusters vertrokken al snel naar Oosterhout. In 1814 kreeg het gebouw een militaire bestemming en heette tot 1993 Kloosterkazerne. Sinds 2003 is het Holland Casino gevestigd in de voormalige kapel.

-Moerenpad: Dymphnakapel, 1520

Aan het Moerenpad in de wijk Gageldonk in de Haagse Beemden staat deze gotische kapel, toegewijd aan de Heilige Maagd Dymphna, beschermheilige van zwakzinnigen. In 2006 is ze opnieuw geconsacreerd door bisschop Muskens.

-Strijbeek: Hubertuskapel, 1520, hoort bij de parochie Ulvenhout.

De Hubertuskapel werd in 1520 in gebruik genomen, fungeerde na 1648 (Vrede van Münster) als schuilkerk en is in 1872 herbouwd op de fundamenten van 1520.

Woonhuizen

“Na de brand van 1534 werd het stadsbeeld -afgezien van de hofhuizen- bepaald door smalle, bakstenen huizen met trapgevels.”³³ “Van woonhuisgevels in den trant der Renaissance zijn te Breda insgelijks slechts weinige voorbeelden bewaard gebleven, op enkele uitzonderingen na, alle zeer geschonden. Het zijn meest trapgevels van eenvoudig type (...). Van een blijkbaar samenhangende groep zijn de vensters ontlast door eenen rond- of korfboog (...). De gesmeedijzeren ankers hebben gewoonlijk een tamelijk drukke krulversiering.”³⁴ Soms zijn in de trapgevels als nabootsing van middeleeuwse kastelen kantelen, door spleten van elkaar gescheiden, aangebracht om indruk te maken. Eind 2008/begin 2009 werden enkele huizen in de Halstraat gesloopt: tijdens het slopen ontdekte men dat ze gebouwd waren met als uitgangspunt houten skeletten van dikke balken uit de zestiende eeuw...

-Catharinastraat 23: Begijnhof

Het eerste begijnhof is gesticht omstreeks 1270 in de buurt van het kasteel. Toen de heer van Breda, Hendrik III van Nassau (1483-1538), zijn paleisdomein wilde vergroten, gaf hij de begijnen in ruil voor hun grond, toestemming om bij de Wendelinuskerk een nieuw begijnhof te bouwen. Sinds 1535 hebben zij hier hun huisjes, die er in de begintijd uiteraard wel anders uitgezien zullen hebben. Johanna van Polanen (1392-1445) heeft in 1429 de opdracht gegeven voor de bouw van de oorspronkelijke begijnhofkerk, de huidige Waalse Kerk. Oorspronkelijk was die kerk toegewijd aan de Heilige Wendelinus, een Schotse abt-missionaris-schapehoeder uit de zevende eeuw. In 1838

³² Zie W. Spapens, *Bredase kerken door de eeuwen heen*, 2008.

³³ *Monumenten in Nederland: Noord-Brabant*, blz. 117

³⁴ J. Kalf, *De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst I*, 1912, blz. 181

kregen de begijnen weer hun eigen echte kerk, de Catharinakerk, gebouwd in waterstaatsstijl. Sinds 1590 waren enkele met elkaar verbonden huisjes, tegen de kerk aangebouwd, als noodkerk gebruikt.

-Grote Markt 59: Den Oraengienboom, 1585, een van de ‘kerckenhuyskens’ die tot 1910 rond de kerk stonden.

In 1569 heette dit huis nog ‘De Araengeboom’³⁵ en via een boogpoortje kon men naar het kleine kerkhof naast de Grote Kerk gaan.

-Haagdijk 22: Het Swart Lam, laatste kwart 16de eeuw

-Havermarkt 5: De Dry Keerssen

-Havermarkt 21: Huis Vogel Struys, 1529, heette oorspronkelijk Den Struys, kreeg in 1665 zijn trapgevel en werd in 1697 een refugiehuis van het klooster Sint-Catharinadal in Oosterhout. P. Otten begon hier in 1911 het garagebedrijf Otten. Toen moest de woonruimte op de begane grond, inclusief de voorgevel, aangepast worden om de eerste auto’s de garage in te laten rijden.

-Havermarkt 23: De Zwaan; de achtergevel is een trapgevel.

-Reigerstraat 4-6: Stadsteerhuis, 1502, gebouwd door Cornelis Joos, een van de architecten van de Grote Kerk, nadat de burgemeesters van de stad op die plaats in 1500 twee bestaande panden hadden gekocht; de stad kende een ‘binnenborgemeester’ en een ‘buytenborgemeester’. Op nummer 6 is nu The Irish Pub O’MEARAS gevestigd; het Stadsteerhuis werd gebruikt voor de ontvangst van belangrijke gasten; de achterzijde heeft nog een authentieke trapgevel.

Panden die gedurende de 18^e en 19^e eeuw herbouwd zijn, bezitten vaak nog bouwelementen uit de 16^e eeuw:

-Sint Janstr. 20: ‘t Kleyn Beerken, de balklaag

-Vismarktstraat 18/18A: de balklaag

Hofhuizen

-Kasteelplein 55: Hofhuis Justinus

Kort na 1534 zoals veel hofhuizen u-vormig gebouwd rond een binnenplaats, was dit pand van 1606-1625 de woning van Justinus van Nassau, bastaardzoon van Willem van Oranje en gouverneur van Breda ten tijde van het beleg door Spinola in 1625:

“Boven en behalve deze gemelde twaalf wettige kinderen, heeft hy (= Willem van Oranje) nog eenen bastaart-zoon nagelaten, genaamt Justinus van Nassau, welken hy ook opentlyk erkent heeft. Hy hadt dien verwekt by Eva Elinckx (...). Justinus van Nassau, (...) de Stadvoogdye van Breda in ’t jaar 1606 hebbende bekomen, heeft kort daar naa omtrent ’t Kasteel eenige erven gekogt, en op derzelve grond een treffelyk gebouw gestelt, alwaar hy vervolgens, tot den jaare 1625, zyn verblyf heeft gehouden.”³⁶

De vesting Breda viel op 4 juni 1625 in handen van de Spanjaarden. Het verzet van de Nederlanders was heldhaftig geweest en de zegevierende Spinola behandelde hen eervol, in plaats van de veroverde stad te plunderen en de verdedigers te straffen. Op het schilderij *Las Lanzas* van Velázquez, waarvan een kopie in de hal van het stadhuis hangt, is het moment uitgebeeld waarop de dodelijk vermoeide Nederlandse generaal Justinus van Nassau de sleutel van Breda overhandigt aan Spinola. Spinola troost de verliezer door een hand op diens schouder te leggen. Velázquez was hofschilder en zal zeker het Escorialpaleis en in Madrid de Plaza Major gekend hebben. Het Bredase kasteel zou hem dus niet verbaasd hebben.

³⁵ Zie V. Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda II*, blz. 283

³⁶ Van Goor, blz. 36, 53

In 1790 kreeg het pand in opdracht van de toenmalige gouverneur van Breda, prins Willem Frederik, de latere koning Willem I een modernisering in Louis XVI-stijl: een classicistische poort en een middenrisaliet (uitspringend gedeelte van een gevel) met fronton aan de Cingelstraat.

-Nieuwstraat 25: Huis Assendelft

Deze woning, een van de oudste ridderhuizen van Breda uit de vijftiende eeuw, moet een imponerend huis geweest zijn met zijn markante torentje en vleugels rond een binnenplaats. Het was gebouwd voor de adellijke familie Van Assendelft. Dirk van Assendelft (1498-1543), schout van Breda, was gehuwd met Adriana van Nassau-Merwede en de familie heeft zelfs een ‘kapel Van Assendelft’ met een epitaaf in de Grote Kerk. In 1626 veranderde het hofhuis in een klooster voor de minderbroeders, die het in 1637, na de inname van Breda door Frederik Hendrik, verkochten. Het werd toen omgebouwd tot vier woonhuizen op een waarvan nog steeds het ‘torentje van de Nieuwstraat’ staat.

-Sint Janstraat 18: Hofhuis Ocrum

Dit huis, eigendom van Jean de Hocron³⁷, lid van de hofhouding van Hendrik III, werd door hem in 1537 gebouwd op de fundamenten van het pand dat hier in 1534 was afgebrand. Het was van 1577-1637 klooster, eerst van de zusters augustinessen daarna van de paters jezuiten, werd daarna tot 1848 gebruikt als kazerne, vervolgens tot 1953 als weeshuis en daarna als kunstacademie Sint Joost. In 1994 kwam het centrum voor kunsten, de Nieuwe Veste, als nieuwe bewoner. Het gebouw kreeg in 1887 zijn neorenaissancegevel. Zoals veel hofhuizen bestond ook hofhuis Ocrum uit drie vleugels rond een binnenplaats. Dat geldt bijvoorbeeld voor Huis Justinus aan het Kasteelplein en Catharinastraat 91/93 waar Charles de Héraugières, de bevelvoerder over het fameuze Turfschip, gewoond heeft. Vanaf 1626 tot 1637 hadden de paters jezuiten op de binnenplaats van Hofhuis Ocrum een kerkje met een Mariabeeld dat nu in Innsbruck vereerd wordt als Onze-Lieve-Vrouw van Breda. In 1637 werd dat godshuisje door een kogel van het bezettingsleger van Frederik Hendrik zwaar beschadigd. Ten tijde van de besprekingen voor de Vrede van Breda (1667) logeerden de Engelse gezanten in dit huis. Ook koning Lodewijk Napoleon verbleef enige tijd op dit adres. Aan de Oude Vest 13 kan men nog steeds het poortje uit 1632 zien dat als achteruitgang diende en waarlangs katholieke kerkbezoekers in de tijd van de godsdienstonlusten konden ontsnappen als hun dienst gestoord werd. Het poortje is voorzien van spreuk ‘En attendant’/‘Al wachtend’. Het was in die tijd het mooiste huis van de stad. “Op de hoek van de noord- en de westvleugel bevindt zich een trappenhuis met een steektrap en gewelven, vermoedelijk nog 16de-eeuws.”³⁸

Landgoederen

-Bavelse Heide, Bavel: landgoed De Leeuwerik

Landgoed De Leeuwerik, ontstaan ca. 1550 op de Bavelse Heide, bezat in eerste instantie een hoeve, die ca. 1790 het centrum van het landgoed was. Alleen namen van bedrijven als Plantenkwekerij De Leeuwerik herinneren nog aan dat landgoed.

-Chaamseweg 14, sinds 1997 gemeente Alphen-Chaam: landgoed Luchtenburg

Landgoed Luchtenburg, dat een oppervlakte van honderden hectaren heeft, dateert uit 1518. Hendrik Montens, aan wie we ook het Montenspark te danken hebben, kreeg toen

³⁷ *het Breda boek*, 2008, blz. 116

³⁸ *Geschiedenis van Breda II*, blz. 288

grond van de Heer van Breda, Hendrik III van Nassau. In de tweede helft van de zeventiende eeuw kwam de eerste fase van het huidige landhuis tot stand. De buitenmuren waren toen, zoals dat ook naar de mode van die tijd bij kasteel Bouvigne het geval was, bepleisterd. In 1802 werd baron Lucas van der Borch, die al eigenaar van het naburige Hondsdonk was, eigenaar van Luchtenburg. De bovenverdieping dateert uit 1851. Tot 1972 bleef het landgoed in het bezit van nakomelingen van de baron. De geschiedenis van Luchtenberg is uitgebreid besproken door dr. F. Brekelmans in *Jaarboek XXXI* van ‘de Oranjeboom’.

-IJzerheekpad, Princenhage: landgoed IJzer Hek

Hoeve Het IJzeren Hek, daterend uit 1556 en toen ‘Verloren Cost’ genoemd, draagt die naam pas sinds circa 1800. “De hoeve en de omringende landerijen zijn altijd in bezit geweest van voorname families, zoals de familie Van Mierlo, Van Rijckevorsel en Dudok van Heel.”³⁹ Een ijzeren hek stond bij de ingang van het landgoed.

-Oude Liesboslaan, Princenhage: landgoed Lies

Het landgoed wordt volgens een internetsite al in 1200 vermeld. De Nassaus verwierven het in eigendom in 1403. In de zestiende eeuw stond er een ‘blokhuis’, eigendom van de Heren van Breda. In 1843 werd het verbouwd tot jachthuis voor prins Frederik (1797-1881). In 1963 is het afgebrand. Omstreeks 1845 liet deze Nassautelg een boswachterswoning bouwen met een fronton in de traditie van het neoclassicisme. Tegenwoordig is het een restaurant, De Boswachter. Het Liesbos zelf is een eldorado voor zeldzame planten, bomen en vleermuizen. Zoals op veel prinselijke domeinen staat ook hier een boerderij, genaamd Prinshoef.

Windmolens

Zelfs tijdens de Tachtigjarige Oorlog zijn er belangrijke bouwactiviteiten op dit gebied geweest. Dat kan men afleiden uit het reeds genoemde artikel van Karel Leenders *De molens in en om het land van Breda in Jaarboek XXIX* (1976) van ‘de Oranjeboom’: “Vóór de Tachtigjarige Oorlog verdwenen er, voor zover bekend, maar twee windmolens van het toneel: één van de twee die in de Zandbergen bij Breda stonden en de stadsmolen van Breda aan de Molenstraat. De Tachtigjarige Oorlog richtte veel schade aan: tien molens sneuvelden, zes werden er weer van herbouwd.”

-De Vossenbergh/De Goudberg, Strijbeek: windmolen ‘De Korenbloem’ uit Ulvenhout uit 1909, is in feite de voortzetting van de standerdmolen die in 1514 al in Strijbeek stond, in 1628 afbrandde, in 1667 als standerdmolen terugkwam, in 1710 al ‘De Korenbloem’ werd genoemd en in 1835 naar Ulvenhout verplaatst werd.⁴⁰ Zie Negentiende en Twintigste eeuw: windmolen De Korenbloem.

-Schorsmolenstraat: windmolen, 1590

In 1590 werd hier een schorsmolen gebouwd, die in 1637 tijdens de belegering door Frederik Hendrik van de wal werd geschoten. Hij werd in 1642 herbouwd, in 1749 door de bliksem getroffen, herbouwd en in de periode 1830-1840 gesloopt.⁴¹

³⁹ *Breda Buiten*, blz. 58. Zie ook K. Nagelkerke en J. Tankink: *Beekse bakhuizen*, blz. 16

⁴⁰ Zie Karel Leenders, ‘De molens van Ginneken en Bavel’ in *Korenmolen De Hoop*, uitgave van Heemkundekring Paulus van Daesdonck, 1978, blz. 12, 13.

⁴¹ Zie Gerard Otten, *De straten van Breda*, 1988

Hoofdstuk 4

Zeventiende eeuw

Classicisme en barok

Zaten wij in Breda stil toen ze in Rome de Sint-Pieter (voorgevel, 1612) bouwden?

foto Wikipedia 'publiek domein'

Nee, toen verbouwden wij in Breda de Beyerd (1643).

afbeelding Van Goor, *Beschryving enz.*, 1744, blz. 99

Inleiding

Je zou kunnen zeggen dat het classicisme van de zeventiende eeuw op het gebied van de literatuur het hoogtepunt vormt van de renaissance van de oudheid; je waant je terug in de oudheid:

-Pierre Corneille, Frans toneelschrijver (1606-1684): zijn *Horace* (1640) is een echt cartesians (Descartes, 1596-1650) toneelstuk in die zin dat de rede het wint van het gevoel. In de oorlog tussen Rome en Alba moesten de drie gebroeders Horatii het in een beslissend gevecht opnemen tegen de drie gebroeders Curiatii met wie zij nauw verwant waren. Een van de Horatii is getrouwd met Sabine, een zus van de Curiatii; één van Curiatii is verloofd met Camille, zuster van de Horatii. De liefde voor het vaderland is sterker dan de familieband. Als twee Horatii gesneuveld zijn, doet de derde alsof hij vlucht; de Curiatii zijn te zwaar gewond om hem samen te achtervolgen. Dat geeft de overgebleven Horatius de gelegenheid de verloofde van zijn zus en zijn twee broers te doden.

“Maar Horatius bezoedelde spoedig daarna zijn roem door zijn zuster te vermoorden, die, verloofd met een van de gedode Curiatii, hem bittere verwijten toevoegde, terwijl hij aan het hoofd van het zegevierend leger Rome binnentrok.”⁴² De Franse kunstschilder J. L. David (1748-1825) liet zich door dit verhaal inspireren toen hij *Le serment des Horace/De eed van de Horatii* schilderde.

-Jean Racine, Frans toneelschrijver (1639-1699): *Andromaque* (1667). In tegenstelling tot Corneille begint Racine zijn toneelstukken altijd ‘medias in res’, op het hoogtepunt van de crisis. Zo ook hier. Andromachè, weduwe van Hector die in de strijd bij Troje is omgekomen, is nu met haar zoontje Astyanax de gevangene van Pyrrhus, koning van Epirus. Orestes komt namens de Grieken Astyanax opeisen bij Pyrrhus. In feite heeft hij die opdracht aangenomen omdat hij verliefd is op diens verloofde, Hermione. Maar zij houdt van Pyrrhus, die echter liefde heeft opgevat voor zijn gevangene, Andromachè. Hij stelt haar voor de keus: trouwen met hem of de uitlevering van haar zoontje. Andromachè wil echter trouw blijven aan Hector. Hermione, verblind door verliefdheid en jalouzie, belooft Orestes met hem te trouwen als hij Pyrrhus doodt. De tragedie eindigt in een bloedbad: Pyrrhus wordt vermoord, Hermione verwijt Orestes dat hij hem gedood heeft en pleegt zelfmoord, Orestes wordt waanzinnig.

-William Shakespeare (1564-1616): het verhaal van zijn *Coriolanus* (1607) is ontleend aan Plutarchus. Generaal Coriolanus voelt zich ten onrechte gestraft en besluit over te stappen naar de ergste vijand van Rome. Zijn moeder smeekt hem op haar knieën dat niet te doen en Coriolanus is daardoor zo ontroerd dat hij zich niet laat meeslepen door zijn gekrenkte trots en het vaderland trouw blijft.

-Joos van den Vondel (1587-1679): *Palamedes oft vermoorde onnooselheijt* (1625)
Palamedes werd in de Trojaanse oorlog ten onrechte van verraad beschuldigd en gestenigd. Zijn vader, Nauplios, wreekt zijn zoon: de schipbreuk van de Griekse vloot en de ontroef van de vrouwen van de soldaten die Troje belegeren, zijn aan hem te danken. Bij Vondel moet men in Palamedes Johan van Oldenbarnevelt zien. In plaats van Nauplios voorspelt Neptunus hier veel onheil voor de Grieken.

⁴² J. Kleijntjens en H. Knippenberg, *Van goden en helden*, 1950, blz. 230

-Jean de La Fontaine, fabeldichter (1621-1695): zijn fabel *Le corbeau et le renard/De raaf en de vos*, waarin “Maître Corbeau sur un arbre perché tenait en son bec un fromage”/Mijnheer Raaf zat op een boom met een kaasje in zijn bek, is ontleend aan Aisopos’ “Korax kreas harpasas epi tinos dendrou ekathisen.”: een kraai die een stuk vlees had gepakt, zat op een boom. Bij La Fontaine is het Griekse kreas = vlees (denk aan pancreas!) veranderd in kaas, maar verder lijkt de eerste versregel een 1 op 1 vertaling. La Fontaine had, zouden wij tegenwoordig zeggen, geen Grieks in zijn ‘pakket’. Kort voor 1600 was een Franse editie verschenen van de Latijnse versie van de fabels van Aisopos/Esopus en die taal beheerste onze fabeldichter wel.

Architectuur

De zeventiende-eeuwse architectuur is ook zeer rijk aan classicistische = door de oudheid geïnspireerde elementen. Met name de façades van belangrijke gebouwen doen met hun klassieke zuilen, pilasters en timpanen terugdenken aan tempels uit de oudheid. Achter die façades vindt men echter vaak een zeer barok interieur. Bij kerken spreekt men ook wel van jezuïetenstijl omdat hun Gesùkerk in Rome (1585) model gestaan heeft voor kerken in de hele wereld. Met hun Dorische, Ionische en Korinthische zuilen en pilasters in de voorgevel, iets wat in de negentiende eeuw (Antoniuskerk, Waterstraatkerk) herhaald zal worden, vormen zij een duidelijke familie. De barok was in de tijd van de contrareformatie een wapen in de handen van de jezuïeten tegen de reformatie: het interieur van de kerken moest aantrekkelijk zijn en kerkbezoek stimuleren. Samen naar de kerk, ja, gezellig! Na de Vrede van Münster (1648) waren de Nederlanden in tweeën gedeeld: het zuiden, globaal genomen het huidige België, bleef grondgebied van het katholieke Spanje en daar kon de toen heersende barokstijl zonder probleem gevolgd worden. Het woord barok is ontleend aan het Portugees en betekent onregelmatig gevormde parel, maar had in de begintijd een negatieve bijklank voor deze bouwstijl. Dynamische, gebogen lijnen zoals terug te vinden in de gedraaide, spiraalvormige zuilen van de Sint-Pieterkerk in Rome en uitbundige, goudgekleurde decoraties zijn kenmerkend voor deze stijl. De Carolus Borromaeuskerk in Antwerpen (1620) is daarvan een goed voorbeeld. Het rationalistische, cartesische classicisme paste echter beter bij het calvinistische noorden: het Mauritshuis in Den Haag of het voormalige Stadhuis/nu Paleis op de Dam in Amsterdam zijn daarvan nog sprekende getuigenissen. De uitbundigheid van de barok paste niet bij ons land; in feite werd bij ons, in ieder geval aan de buitenzijde, de lijn van de renaissance (Palladio) voortgezet.

-Amsterdam: koopmanshuizen, ca. 1640

-Amsterdam: Paleis op de Dam, 1665, arch. Jacob van Campen

-Apeldoorn: Het Loo, 1686

-Den Bosch: stadhuis, 1632

-Den Haag: Mauritshuis, 1635. Met zijn driehoekig, beeldhouwd timpaan, zijn pilasters op alle gevels, Ionische kapitelen en guirlandes als eenvoudige versiering, zijn symmetrie als uitdrukking van voornaamheid, is het een van de mooiste voorbeelden van het classicisme in ons land. Anders dan vaak gedacht wordt, heeft het niets van doen met prins Maurits. Het werd gebouwd door Jacob van Campen voor Johan Maurits van Nassau Siegen, die voor de West-Indische Compagnie Brazilië had gekoloniseerd. Van Campen had door zijn studietijd in Italië een gedegen kennis van de architectuur van de oudheid.

-Hillerød (DK.): Frederiksborg, 1625

-Londen: St. Paul's Cathedral, 1675/1702

-Londen/Whitehall: Banqueting House, 1622

-Parijs: Dôme des Invalides, 1670/1706

-Rome: voorgevel Sint-Pieter, 1612

Breda:

-Boschstraat 22: De Beyerd, 1643

Het uit de 1246 daterende oudemannenhuys in de Boschstraat stond oorspronkelijk buiten de omwalling, waarin zelfs een Gasthuyspoort zat. Toen Hendrik III van Nassau (1483-1538) omstreeks 1537 het stedelijk domein vergrootte, kwam de Beyerd binnen de ommuurde stad te staan. Bij de verbouwing van het pand in 1643 kreeg het een classicistische toegangspoort, een driehoekig timpaan, Ionische kapitelen en twee beelden van oude mannen boven de ingang. Van Goor vertelt daarover het volgende:

“Het Gasthuys heeft van ouds bestaan in twee byzondere huyshoudingen, ’t *Gasthuys* eygentlyck zoo genaamt, alwaar de oude gebreckelycke luyden van de Stadt wierden onderhouden; mitsgaders den *Beyaert*, alwaar de Pelgrims in hunne bedevaarten, en andere reyzende persoonen wierden geherbergt. (...) Daar naa is den *Beyaert* gebruyckt voor een *Pesthuys*. (...) In ’t vervolg van tyden is dezen *Beyaert* bekeert tot een *Geck* en *Dolhuys* (...). In ’t jaar 1643, is de Voorgevel van dit *Gasthuys* zeer cierlyck opgebouwt, met een schoone poort en ingang van witten harden steen, boven dewelcke twee oude mannen in beeltenis staan. Op ’t gebouw is een fraey torentje geplaatst met een klok en uurwerck, tot gerief der borgeren en inwoonderen van dien Oort.”⁴³

De beelden van de twee oude mannen, Thijs en Geert, boven de classicistische ingangspoort zijn in 1643 gemaakt door Laurens Drijfhout. Op de laatste dag van het jaar ruilen zij hun stokje en maken dan een praatje. Daarbij zegt de een tegen de ander: “Ja, ja, we worden oud en ’t staan in weer en wind valt op den duur niet mee, m’n broer, m’n beste vrind.”

In een niet gedateerd Reglement voor het Burgergasthuis te Breda zijn de rechten en plichten van de ‘Broeders’ beschreven:

V

Ieder hunner zal zyn bedde en toebehoortents, voor dat de Klokke des morgens Agt uren zal hebben geslaagen, behoorlyk schudden en doen luchten.

VI

Ieder is verplicht, zyn eige bed, voor dat de Klokke een uur na de middag zal geslaagen hebben, optemaaken.

VII

Ieder is Verplicht zyn eige Waterpot uit te draagen, en behoorlyk te reinigen, zoo dra hy zal zyn aangekleed.

Het Gast- of Oudemannenhuys heeft veel bestemmingen gekend. Aangekocht door de gemeente in 1953 voor 115.000 gulden, werd het in 1956 door architect Eschauzier verbouwd tot Cultureel Centrum De Beyerd. Op 11 juni 2008 opende koningin Beatrix het door architect Hans van Heeswijk ontworpen nieuwe Graphic Design Museum met als ondertitel De Beyerd.

⁴³ Van Goor, blz. 100

Kerken

Als er al kerken gebouwd worden in Breda in deze eeuw, dan zijn dat voornamelijk noodkerken, na 1648 met name voor de katholieken:

“Naa het sluyten der Munstersche Vrede, in 't jaar 1648, zyn alle de Kerken ten platten Lande van Brabant, onder 't gebiedt van den Vereenigden Staet, die dus lange voor de Roomschezinden waren ingehouden geweest, aan de Hervormden overgelevert (...) en zedert dien tyd tot heden toe is de Hervormde Leer in alle de Kerken der Baanderye gerust en vreedzaam verkondigt: werdende alleen aan de Roomschezinden toegestaen de vrye oeffening van hunnen Godsdienst in Schuuren en andere plaetzen, geene uysterlycke gedaente van kerken hebbende.”⁴⁴

Een en ander betekent, dat, vergeleken met bijvoorbeeld Antwerpen, de Bredase geschiedenis een hiaat vertoont voor wat de kerkenbouw betreft: van 1550 tot 1800 volgde men de internationale ontwikkelingen op dit gebied niet. De katholieken mochten het niet, de hervormden hadden het niet nodig. Daarom vindt men in Breda in deze periode geen classicistische of barokke kerken. In het begin van de negentiende eeuw worden er enkele neoclassicistische ‘waterstaatskerken’ gebouwd: onder andere de Antoniuskerk (1837) en de Begijnhofkerk (1838).⁴⁵

Woonhuizen

In juni 1603 werd de Haagdijk geteisterd door een stadsbrand. Bij de herbouw, mede gefinancierd door prins Maurits, voorzag men veel huizen van trapgevels⁴⁶, een in de renaissanceperiode geliefde manier om schuine bouwlijnen te vermijden. In voorafgaande periodes paste men al trapgevels toe in bijvoorbeeld Brugge en in Hanzesteden zoals Lübeck. Trapgevels vormen een typisch Hollandse bouwstijl in de Gouden Eeuw, die weinig of niets met de oudheid (classicisme) te maken heeft. Ook op schilderijen van Vlaamse Primitieven zoals Rogier van der Weyden en Memlinc komt men ze vaak tegen. Het huis op het schilderij *Het Straatje* dat Vermeer in 1675 schilderde, heeft eveneens een trapgevel. In de achttiende eeuw hebben mensen die het zich konden permitteren de trapgevels weg laten halen en vervangen door in die tijd moderne neoclassicistische lijstgevels om hun huis een statiger aanzien te geven. Dat gebeurde ook in Breda in de Ridderstraat⁴⁷ en de Catharinastraat.

In de architectuur beleefden trapgevels nu een hoogtepunt, ook in Breda. Van het grote aantal trapgevels uit deze periode, onder andere in de Catharinastraat, resten er nu nog enkele, bijvoorbeeld:

- Brugstraat 2
- Grote Markt 10
- Grote Markt 61: Prins Maurits, ca. 1612; restauratie 1932, arch. F. Mol
- Haagdijk 11: De Roy Scheir
- Haagdijk 74/76: De Sevensterre, 1605
- Haagdijk 78: Den Wildeman, 1613
- Haagdijk 82: Den Cleynen Wildeman, 1605
- Havermarkt 21: De Vogel Struys, trapgevel, 1665
- Lange Brugstraat 2: hoekhuis Het Schaeckert
- Schoolstraat 2: De Arend, trapgevel sinds begin 17^e eeuw

⁴⁴ Van Goor, blz. 75

⁴⁵ Zie W. Spapens, *Bredase kerken door de eeuwen heen*, 2008.

⁴⁶ Zie internet: trapgevels.

⁴⁷ Zie *het Breda boek*, 2008, blz. 211.

Hofhuizen

-Catharinastraat 9: Huis Wijngaerden

Volgens de gevelsteen in 1614 gebouwd in opdracht van de edelman Hendrik van Wijngaerden, is dit een van de vele hofhuizen die in de Catharinastraat stonden, bijvoorbeeld op de nummers 14, 15, 16, 17, 18, 20, 24, 26, 28, 91, 93. Circa 1550 hadden veel van deze patriciërswohnungen een trapgevel, maar in de achttiende en negentiende eeuw heeft men die ook in deze straat vervangen door horizontaal geaccentueerde gevels. De nummers 18-28 zijn nu appartementen voor senioren. Oorpronkelijk vormden de nummers 14/16, 18/20 (stadspaleis), 91/93 aparte woningen die later in tweeën zijn gesplitst. Huis Wijngaerden met zijn druiventrossen en zijn indrukwekkende beeldhouwwerk boven de poort blijft een van de mooiste.⁴⁸

-Catharinastraat 14: Het Hofhuys

Het 'Hofhuys' aan de Catharinastraat 14, in de 16e en 17e eeuw nog een eenheid vormend met het huidige nummer 16, kreeg in de achttiende eeuw zijn classicistisch aanzien maar heeft aan de achterzijde nog een open galerij zoals het kasteel in Blois en het Bredase kasteel met bogen die rusten op Ionische zuilen.

-Catharinastraat 91-93: huis van Héraugières

De nummers 91 en 93 waren na de inname van Breda in 1590 tot 1602 de lusthof van Charles de Héraugières, de commandant van de soldaten van het Turfschip. In 1625 maakten de paters kapucijnen er hun klooster van, maar na 1637 moesten zij de stad, ingenomen door Frederik Hendrik, verlaten. In 1831, tijdens de voorbereiding van de tiendaagse veldtocht tegen het tegenwoordige België, diende dit huis als hoofdkwartier voor de mobiele eenheid onder bevel van prins Frederik der Nederlanden. De tekst op de gevelsteen uit 1931 herinnert daar nog aan. "Hier was in 1831 gevestigd het hoofdkwartier van de mobiele eenheid onder bevel van prins Frederik der Nederlanden, die met zijn chef van den generalen staf luitenant-generaal J.D.V. baron de Constant Rebecque op deze plaats den tiendaagsen veldtocht voorbereidde welke alhier op 2 augustus 1831 aanving onder opperbevel van prins Willem van Oranje."

-Nieuwstraat 21, 23, 25: huizen Waelwijck, Bruheze, Assendelft

De al uit de vijftiende eeuw daterende huizen Waelwijck, Bruheze en Assendelft stonden in de Nieuwstraat op respectievelijk de nummers 21, 23 en 25. Huis Waelwijck met een hardstenen poort was in 1648 een schuilkerk en vanaf begin twintigste eeuw eigendom van de zusters franciscanessen, evenals Huis Assendelft. Laatstgenoemd huis was in de zeventiende eeuw klooster van de franciscanen, enige tijd de woning van L. van Renesse, rector van de Illustere School, en klooster van de zusters van Catharinadal, toen zij daar moesten vertrekken omdat Frederik Hendrik in hun klooster die Illustere School wilde vestigen. In 1992 werd het gekocht door de gemeente Breda. Adriaan van Bruheze was rentmeester van de Nassaus van 1498-1512.

-Grote Markt 19: Vleeshal (1613/14)

"Aan de West-zyde der Groote Markt, tusschen de Korte Brug-straat en de Ridder-straat, ziet men de Vleesch-hal, een zeer groot en sterk gebouw, zynen uitgang hebbende in de Kard-straat. Dezelve is in 't jaar 1613 eerst gebouwd, in plaats van de oude halle, die voorheen aan 't einde der Hal-straat stont."⁴⁹ De ingang dateert uit 1614 en is evenals de runderkoppen gemaakt door de beeldhouwer Melchior Herbach. De Sint

⁴⁸ Zie *Monumenten in Nederland: Noord-Brabant*, blz. 116, 117

⁴⁹ Van Goor, blz. 52

Joris met de draak bovenaan de voorgevel is van de hand van J. Remer.⁵⁰ Sint Joris is de patroonheilige van het schuttersgilde dat hier tot 1863 samenkwam. De voorgevel dateert uit 1772. De Vleeshal kreeg enkele keren een andere bestemming: Boterhal, Stedelijk/Bisschoppelijk Museum, Café/galerie.

Landgoederen

-Blauwe Keiweg 2-4: landgoed De Blauwe Kei

Langgevelboerderij 'De Blauwe Kei' heeft een gevelsteen uit 1648 met daarop het opschrift:

"Den Blauwen Key ben ick genaemt
En voor vierhondert jaer befaemt
Doch die my nu weer op doet staen
Dat is Erasmus van Falckenhaen."

Dat betekent dat er in 1248 hier al een boerderij stond en dat die in 1648 gerestaureerd is. De gevel van het gebouw zoals wij het nu kennen dateert van circa 1850. In *Jaarboek XII* (1958) van 'De Oranjeboom' vindt men een afbeelding van de hoeve met naar de mode van die tijd een klasiiek timpaan boven de ingangspartij. In *Breda Buiten* (blz. 25) staat De Blauwe Kei vermeld als een van de vele landgoederen die onze stad gekend heeft. Het landgoed is na 1960 verbouwd tot een van de nieuwe Bredase woonwijken.

-Bosdalweg, Prinsenbeek: landgoed Bosdal

Bosdal werd ca. 1645 een landgoed toen prins Willem II zijn vaandrig, jonkheer Hendrik Cannaearts, als dank voor bewezen diensten een flink stuk grond gaf. Jonkheer Cannaearts was getrouwd met een achternichte van de beroemde turfschipper uit 1590. In de loop der tijden kende dit landgoed acht pachtboerderijen. Een daarvan, gelegen aan de Briensedreef is een prachtig rijksmonument met muurankers uit 1855. Van de herenhuizen die elkaar vanaf 1645 opgevolgd hebben, zijn geen afbeeldingen bekend. In 1802 liet de toen nieuwe eigenaar, graaf Van Bylandt, een prachtig landhuis bouwen in de neoclassicistische stijl van die tijd. (Zie 19^e eeuw: landgoederen.)

-Bouvignelaan 5: landgoed Bouvigne

Kasteel Bouvigne, zoals het er nu in grote lijnen uitziet, dateert vermoedelijk uit het begin van de zeventiende eeuw, maar wordt al in 1554 genoemd. Ridder J. Keermans verkocht het in 1614 aan prins Philips Willem, oudste zoon van Willem van Oranje. In 1972 verkocht de gemeente het bouwvallig geworden Bouvigne aan het Hoogheemraadschap West-Brabant, dat er een pronkjuweel van gemaakt heeft. Op oude prenten ziet men dat het kasteel in de negentiende eeuw, zoals ook veel patriciërswohnungen in de binnenstad, van witgekalkt pleisterwerk is voorzien, dat begin twintigste eeuw weer verwijderd is. Dat zou men tegenwoordig niet meer doen want dat pleisterwerk heeft historische waarde.

-Speelhuislaan: landgoed Speelhuis

Philips Willem, de oudste zoon van Willem van Oranje, heeft de bouw voorbereid van het achthoekige jachtslot, het Speelhuis. De prins hield blijkbaar wel van kastelen want in 1609 was hij al eigenaar geworden van het kasteeltje Grimhuysen aan de rand van het Ulvenhoutse Bos.⁵¹ Na zijn dood in 1618 heeft zijn halfbroer prins Maurits de bouwplannen gerealiseerd. In 1918 heeft de gemeente Breda de Belcrumpolder aangekocht. Het Belcrumse Bos, jachtgebied van de Oranjes, is verdwenen en behalve

⁵⁰ *Monumenten in Nederland: Noord-Brabant*, blz. 114

⁵¹ A. van Eck, *De bonte historie van Breda*, 1946, blz. 197

de straatnaam, oude prenten en een citaat uit *Beschryving der Stadt en Lande van Breda* (1744) van stadsgeschiedschrijver Thomas Ernst van Goor herinnert niet veel meer aan het jachtslot: “een agtkant steene Speelhuis (...) nevens welke men in ’t vervolg van tyd weder eenige dreven of laanen van eyke en lindeboomen, tot cieraad en eene aangename wandeling heeft geplant.” Het bouwen van een speelhuis paste helemaal in het Europese kader van die tijd: ook elders (Brussel, Chambord, Hamburg, Londen, Parijs) werden dergelijke ‘maisons de plaisance’ gebouwd.⁵² In 1824 werd het Speelhuis afgebroken, in 2009 heeft men de fundamenten ervan teruggevonden.

Windmolens

Ook in deze eeuw worden er op dit gebied weer veel bouwactiviteiten ontplooid, zo blijkt uit het reeds enkele malen geciteerde artikel van Karel Leenders in *Jaarboek XXIX* (1976) van ‘de Oranjeboom’: “In 1615-19 verrezen er drie nieuwe molens, waarvan er één in 1625 sneuvelde, de beide andere werden in 1637 kapotgeschoten. In 1637/1638 volgde herbouw, maar één van de drie brandde binnen het jaar af en werd niet herbouwd. In de tijd daarna werden er op of vlak achter de wallen nog een reeks molens gebouwd.” Een daarvan was molen ‘De Ploeg’ op het bastion Leugenaar uit 1695. Een andere molen waarvoor in dezelfde tijd (1698) een bouwvergunning is afgegeven, was de molen ‘Vier Winden’ op het Ginnekenpoortbolwerk. Eind zestiende, begin zeventiende eeuw zijn er nog meer molens gebouwd op de bastions. Zie hieronder: wallen van Breda: windmolens

-Boschstraat: windmolen, 1682

De molen uit 1614 op het Spijtmansveldbolwerk/bastion, later bastion Mansfelt genoemd, werd bij de belegering van 1637 vernield en herbouwd. Tijdens een storm in 1668 waaide de molen om en in 1682 werd er aan de Boschepoort een derde windmolen gebouwd. De plaats bleek echter niet goed gekozen, want de molen stond ‘uit de wind’: “hij stond aan de noordoostzijde van de stad en de zuidwesten- en westenwinden werden door het Valkenberg onderschept.” Er volgden toen allerlei ideeën om de molen te verplaatsen. Uiteindelijk kwam de standerdmolen in 1710 terecht in Effen en kreeg daar de naam ‘Zelden Effen’, want een molen die slechts effen maalt, maalt slecht.⁵³

-Dr. Jan Ingenhouszplein: windmolen, ca. 1619

Deze molen, die vlakbij bastion ‘De Prins’ stond, werd in 1637 bij de herovering van Breda door Frederik Hendrik kapotgeschoten en herbouwd. Als namen kreeg hij ‘Nimmer Rust’ en ‘De Punt’ (Haagpunt). In verband met de aanleg van Lunet A in 1842 werd hij afgebroken. Na de sloop van dat lunet in 1894 werd ter plekke het Dr. Jan Ingenhouszplein aangelegd.

-Leuvenaarstraat: windmolen ‘De Ploeg’, 1695

Zoals men op oude kaarten van Breda kan zien, stonden er op de stadswallen ook een paar windmolens. Toen die wallen in 1870 geslecht werden, verdwenen die imposante bouwwerken. Een van die molens was de achthoekige, met riet gedekte stellingmolen ‘De Ploeg’, gebouwd in 1695 op het bolwerk Leugenaar en afgebeeld in *Jaarboek XXIX* (1976) van ‘de Oranjeboom’, blz. 131 op een foto uit ca. 1865. Het was geen korenmolen maar een oliemolen. De Leuvenaarstraat heette toen Leuvenaarswal, oorspronkelijk

⁵² Zie ook Frans Gooskens, ‘Het speelhuis in het Belcrumbos bij Breda’, *Jaarboek ‘de Oranjeboom’, 2009*

⁵³ Gegevens en citaat ontleend aan K. Leenders/H. Dirven, ‘Zeven eeuwen molens in Princenhage’, *Hage*, 1977, blz. 39

bastion Leugenaar. Door verbastering is de g een v geworden. ‘De Ploeg’ werd gesloopt in 1870.

-Molen de Beerstraat, Princenhage: windmolen ‘De Beer’, 1676

In 1676 werd aan het Liesbos de eerste stenen windmolen in onze contreien gebouwd, ‘De Beer’, opvolger van de middeleeuwse houten molen op Moleneind bij De Beek onder Princenhage. Het was een zogenaamde grondzeiler. Tot 31 december 1941 hoorde De Beek bij Princenhage, daarna was het tot 1997 de zelfstandige gemeente Prinsenbeek. In 1848 werd de molen gekocht door Gerrit Dikmans, die in 1863 een tweede molen in Beek liet bouwen, de ‘Negen Gebroeders’, naam die verwijst naar zijn negen zonen. De laatste eigenaar en molenaar van ‘De Beer’ was Gregorius van Broekhoven, bijgenaamd Goort van de Meulen, die de molen in 1930 kocht, maar hem in 1935 al in slechte staat onbeheerd achterliet. In 1938 verloor de molen zijn wieken nadat de kap was ingestort. De molen werd toen grotendeels gesloopt. In 1959 werd een bungalow gebouwd op de molenberg en het enige dat nu nog herinnert aan De Beer is de straatnaam Molen de Beerstraat.⁵⁴

-Pelmolenstraat: windmolen ‘Pelmolen’, 1699

De straten van Breda van Gerard Otten meldt dat de straatnaam “is ontleend aan de Pelmolen, een molen die stond aan de huidige Jan van Polanenkade, dus nogal een behoorlijk eind daarvandaan. Deze molen is gebouwd in 1699 en wegens de vervallen staat afgebroken in 1751. Het pakhuis van deze molen bestaat nog en is nog steeds bekend onder de naam van Pelmolen.” Het dateert uit 1688. De Pelmolen was volgens *Geschiedenis van Breda II*, blz. 295 een windmolen.

-Schorsmolenstraat: windmolen

“Op het Prinsessebolwerk stond de schorsmolen of runmolen, die eikeschors tot run maalde voor de leerlooierijen. In 1717 wordt deze vermeld als staande ‘buyten de Haeghdijkse poorte, agter het Schorsmolens bolwerck.’”⁵⁵ De voorganger van deze windmolen was gesloopt in verband met belegeringen: 1624/1625 (Spinola), 1637 (Frederik Hendrik). In 1642 werd hij herbouwd, in 1749 door de bliksem getroffen, herbouwd en in de periode 1830-1840 gesloopt.

-Vierwindenstraat: windmolen de ‘Vier Winden’, 1668

De stenen stellingkorenmolen, waarvoor 20 mei 1698 een bouwvergunning is afgegeven, stond op het Ginnekenpoortbolwerk. In zijn boek *De straten van Breda* noemt Gerard Otten als eerste bouwjaar 1668. In 1856 is de molen in steen herbouwd, zegt hij. De stenen die daarbij gebruikt zijn, waren vermoedelijk afkomstig van het kasteel De Emer, dat in dat jaar is afgebroken. Deze windmolen werd in 1912 opgekocht door Petrus van Gurp, die een hoveniersbedrijf achter het Van Coothplein had en daaraan grond wilde toevoegen. De molen, die op de plaats van het latere Grand Theatre stond, werd in 1912 gesloopt, maar de gemeente Breda, die na het slechten van de wallen grond zocht voor woningbouw, had daar wel geld voor over. De Dr. Van Mierlostraat en De Passage zijn aangelegd op de grond die na de sloop van de molen vrij kwam. De kromming in de Dr. Van Mierlostraat herinnert aan de ronding van de molenberg waarop de molen stond.

⁵⁴ Gegevens ontleend aan K.Leenders/H. Dirven, ‘Zeven eeuwen molens in Princenhage’, *Hage*, 1977

⁵⁵ Dr. V. Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda II*, 1977, blz. 294

-Wallen van Breda: windmolens

“De stadsplattegronden uit 1739 door Paravicini de Capelli en uit 1743 door B. Immink laten zeven windmolens zien: op het Leugenaarbastion (molen ‘De Ploeg’), het Prinsessebolwerk, Prinsebolwerk, bastion Holland, bij het Watermolenbolwerk, op het Ginnekenpoortbolwerk en een (Pelmolen) aan de Achterom (Jan van Polanenkaade).”⁵⁶ Op een tekening van dominee Sanfoort uit 1648 ziet men twee molens op de wallen bij de Antwerpse of Haage Poort.⁵⁷ Daar vlakbij stond in de Oranjeboomstraat vanaf begin veertiende eeuw ook nog de al genoemde ‘Keysersmolen’, gesloopt in 1624. Op de Haagpunt stond een molen, gebouwd vóór 1619, in 1637 kapotgeschoten en herbouwd, die later ‘Nimmer Rust’ en ook wel ‘De Punt’ (Haagpunt!) genoemd zou worden. Op het terrein van de latere Seeligkazerne stond op bastion Holland de windmolen ‘Krankentroost’, die in 1698 een tweede molensteen kreeg. Sinds 1668 stond op het bolwerk Ginnekenpoort de ‘Vier Winden’. Een van de nieuwe eigenaars van molen ‘Het Fortuin’ bij bastion De Noord (Van Coothplein), was in 1874 Adr. Canters, tot dan toe molenaar op Den Orangeboom op de wal bij de Gasthuisvelden. Vlakbij de Boschstraat stond in 1614 al een windmolen op het Spijtmansveldbolwerk. In 1710 werd die molen, die op een ongunstige plaats stond, verhuisd naar Effen en toen omgedoopt tot ‘Zelden Effen’. Ook op de Moerschans stond een molen, daterend uit 1619, kapotgeschoten bij de herovering van Breda door Frederik Hendrik in 1637, herbouwd maar binnen een jaar weer afgebrand.⁵⁸

-Zandbergen: windmolen, 1646

De ene molen aan de Zandbergen die nog uit de middeleeuwen dateerde, sneuvelde in 1624 toen Breda belegerd werd door Spinola, maar in 1646 werd er niet ver daarvandaan bij het Zandbergplein een nieuwe gebouwd. Zie 18^e eeuw: windmolen ‘Altever’ uit 1729.

⁵⁶ Enigszins gewijzigd citaat uit Dr. V. Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda II*, 1977, blz. 294

⁵⁷ Zie K. Leenders/H. Dirven, ‘Zeven eeuwen molens in Princenhage’, *Hage*, 1977, blz. 14

⁵⁸ Gegevens ontleend aan K. Leenders, ‘De molens in en om het Land van Breda’, in *Jaarboek XXIX* (1976) van ‘de Oranjeboom’ en H. Muntjewerff, ‘De molen ‘Het Fortuin’ te Breda’, in *Jaarboek XXXVIII* (1985) van ‘de Oranjeboom’.

Hoofdstuk 5 Achttiende eeuw Lodewijkstijlen

**Zaten wij in Breda stil toen ze in Milaan de Scala (1778)
bouwden?**

foto W. Spapens

Nee, toen bouwden wij in de Boschstraat De Olyton (1791).

foto C5 architecten

Inleiding

“Aan het eind van de 17de eeuw verschoof het culturele zwaartepunt van Italië naar Frankrijk en het Franse hof. In Nederland wordt daarom de architectuur van de 18de eeuw ingedeeld in drie Lodewijkstijlen.”⁵⁹ Met de namen van de drie koningen die Frankrijk in deze eeuw gehad heeft, Lodewijk XIV (1645-1715), Lodewijk XV (1715-1774) en Lodewijk XVI (1774-1792) worden de bouwstijlen van deze eeuw dus kort samengevat.

“In de stad (Breda) komen naar verhouding weinig nieuwe 18de-eeuwse panden voor. De invloed van de Lodewijkstijlen bleef vrijwel beperkt tot de verbouwing van oudere huizen, zowel in- als uitwendig.”⁶⁰ Niettemin deed men binnenshuis volop mee met de door Frankrijk geïnspireerde mode: “In die patriciërshuizen, zoals in de Veemarktstraat (...) liepen op veelvuldige ‘avondjes’ de fette heertjes rond in korten kniebroek met witte kousen, rokcostuums met hoge taille en korte panden, vesten met goud en zilver bestikt, met kanten lubben aan de mouwen en gepommadeerd en gepoederd haar; de dametjes bewogen zich voort in wijde hoepelrokken, het gelaat geblancket en met moesjes beplakt, een hoog kapsel op het hoofd, met veeren getooid en zwaar bepoederd, converseerend in het Fransch en niets dan Fransch, want men volgde geheel de Fransche mode, ook in dit opzicht dat men alleen uit zijn eigen glas ging drinken en met een vork ging eten, enz.”⁶¹

Lodewijk XIV-stijl

Deze stijl oogt zwaar, symmetrisch; het uitspringende middengedeelte (risaliet) van de voorgevel is versierd tot aan de dakrand. Toen Lodewijk XIV in 1685 het Edict van Nantes herriep dat protestanten in 1598 vrijheid van godsdienst had gegeven, vluchtten veel hugenoten naar Nederland. Onder hen bevonden zich architecten zoals Daniel Marot, die de Franse bouwstijl uit hun tijd in ons land introduceerden. Ook de tuinen van Paleis Het Loo werden toen in Versailles-stijl aangelegd.

-Versailles: Paleis (1665-1710)

Aan de buitenzijde domineert de horizontale lijn de façades, het interieur is barok, met name de Spiegelzaal en de kapel.

Zoals de gotische kathedralen als een grote familie uitgewaaid zijn over de hele wereld, zo kende het paleis van Versailles ook tientallen ‘nakomelingen’, satellieten van Versailles genoemd, bijvoorbeeld: Belvédère in Schönbrunn (1750), het paleis van Caserta in Italië (1774), Charlottenburg (Berlijn, 1747), Hampton Court (Londen, 1698), Het Loo (Apeldoorn, 1686), La Granja (bij Madrid, 1761), Sans-Souci in Potsdam (1745).

Breda:

-Catharinastraat 16

-Veemarktstraat 23: De Vergulde Craen, 1728, met ingangstravee in Lodewijk XIV-stijl, was van 1908-1963 hoofdbureau van politie en ook een tijdlang Stedelijk Museum.

-Veemarktstraat 66/66A: Den Witten Wijngaerd, 1720 met ingangstravee in Lodewijk XIV-stijl

⁵⁹ *Monumenten in Nederland: Noord-Brabant*, blz. 22

⁶⁰ *Monumenten in Nederland: Noord-Brabant*, blz. 118

⁶¹ A. van Eck, *De bonte historie van Breda*, 1946, blz. 130/131

Lodewijk XV-stijl

Deze stijl noemt men ook rococo, een woord dat afgeleid is van het Franse roc en coquillage (rots bedekt met schelpen), en verwijst naar zwierige, asymmetrische decoraties bij ingangspartijen en hekken zoals bijvoorbeeld aan het Place Stanislas in Nancy. Stanislaus was de Poolse schoonvader van Lodewijk XV, die getrouwd was met diens dochter Marie Leszczyńska, een intelligente maar niet bijster mooie vrouw. Rococo paste meer bij de charmante maîtresse van de koning, Madame de Pompadour. In Frankrijk spreekt men dan ook wel van 'style Pompadour'.

- Antwerpen: Osterriethhuis, Meir, 1745
- Breda: Catharinastraat 9: Huis Wijngaerden: rococo kuifornamenten
- Bamberg: Vierzehnheiligenkerk, 1772
- München: Cuvilliés Theater, 1753
- Nancy: Place Stanislas: hekwerk
- Ottobeuren (Beieren): Abdij
- Potsdam: Sans-Souci, 1745
- Princenhage: pomp Haagsemarkt, Princenhage, 1769
- Rome: Trevi-Fontein, 1762. De fontein met Neptunus als centrale figuur heeft als achtergrond het Poli-paleis.

Lodewijk XVI-stijl

Deze stijl, ook neoclassicisme genoemd, was een reactie tegen de pompeuze rococodecoraties. Beïnvloed door de herontdekking van Pompeji en Herculaneum was er weer grote belangstelling voor de klassieke oudheid. Dat vindt men op vele terreinen terug: muziek (muziekinstrumenten uit de oudheid), beeldhouwkunst (Canova), schilderkunst (David: *De eed van de Horatii*.) en met name in de architectuur. Klassieke zuilen en pilasters, driehoekige timpanen en guirlandes aan de gevels zijn vaak terugkerende bouwelementen die herinneren aan 17de-eeuwse classicistische gebouwen zoals het Mauritshuis.

- Berlijn: Brandenburger Tor, 1788
- Bordeaux: Theater, 1780
- Londen: Bank of England, ca. 1783
- Londen: Somerset House, 1786
- Madrid: Thyssen-Bornemisza Museum, eind 18e/begin 19e eeuw
- Milaan: Scala, 1778
- New York: Wall Street, 1794
- Parijs: Panthéon, ca. 1757/1812
- Sint Petersburg: Kleine Hermitage, 1775
- Versailles: Petit Trianon, 1768

Breda:

- Boschstraat 35: De Olyton, 1791, architect M. v. d. Pluym

In het fronton staat het bouwjaar vermeld en ziet men de letters J.C.T., Johannes Cornelis Timmermans. De bouwheer handelde in lijnzaadolie en de kleine tonnetjes op de windwijzers op het dak herinneren daar nog aan.

- Grote Markt 38: Stadhuis, 1768

“Aan de Oost-zyde der Grootte Markt heeft van alle oude tyden gestaan 't Raadhuis der Stadt Breda, zonder dat men weet op wat tyd, of door wien 't gebouwd is. (...) Dit oude Stadhuis is op den drie-en-twintigsten van Hooimaandt 1534, met 't grootst en 't best gedeelte der Stadt, door de vlamme verteert. Het tegenwoordig Raadhuis is, kort naa

den brandt, op de oude grondslagen in der haast weder opgebouwt.”⁶² In 1768 kreeg het Stadhuis zijn huidige voorgevel, getekend door architect Philips Willem Schonck. Dat de ingang niet in het midden ligt, komt doordat men toen twee belendende panden erbij getrokken heeft. “Het stadhuis is ontstaan door samenvoeging van vier naast elkaar gelegen panden. Naast het ‘Groot Raadhuis’ en ‘Klein Raadhuis’ (...) werd in 1536 het huis ‘De Vogelsanck’ aangekocht. Dit huis was rond 1500 een bekend ‘teerhuis’, dat toen vele en aanzienlijke bezoekers trok, waar de rederijderskamer Vreugdendal haar voorstellingen gaf en het gezelschap Keyenberg optrad met zijn ‘Prins der Sotten’. Het pand ‘Het Liggende Hardt’, dat al in het begin van de 16^e eeuw een bekend logement was, werd in 1680 door de gemeente aangekocht met de bedoeling om het bij het stadhuis te trekken. In het kader van de vernieuwing van de voorgevel kreeg ook dit ‘Liggend Hert’ in 1778 een nieuwe voorgevel. Inwendig vormt dit huis met de kamers van de wethouders pas sedert 1925 één geheel met het stadhuis.”⁶³ Het beeld van Vrouwe Justitia boven de ingangspartij herinnert eraan dat tot de inlijving van Nederland bij Frankrijk (1811) het stadhuis ook als gerechtsgebouw fungeerde. De markt voor het stadhuis was de plaats waar opgelegde straffen ten uitvoer werden gebracht. “Ongelooflijk gruwelijk waren de doodvonnissen, die nog in de achttiende eeuw voor het Stadhuis werden voltrokken. De misdadigers werden soms pas opgehangen of met het zwaard onthoofd nadat eerst hun rechterhand als bijkomende straf was afgehouden.”⁶⁴ Vrouwen werden niet opgehangen maar gewurgd, wat minder schandelijk werd gevonden dan ophangen. Stadsarchitect A.J.F. Cuypers, die onder andere de neoclassicistische voorgevel van de kerk in de Waterstraat ontwierp, heeft ook een, overigens nooit uitgevoerd, nieuw ontwerp gemaakt voor de gevel van het stadhuis.

-Ginnekenstraat 88: In den Bonten Osch, 1790

-Grote Markt 38: Het Liggend Hert, 1778. Zie hierboven bij Stadhuis.

-Grote Markt 56: Den Vergulde ABC, 1708: trapgevel met renaissance-achtig fronton

-Haagsemarkt 1, Princenhage: voorm. Raadhuis, 1791, getekend door architect Herman Huijsers, die ook het raadhuis van Zundert en Ginneken op zijn naam heeft staan en niet verward moet worden met de Bredase architect Pieter Huysers die in 1837 de Antoniuskerk in de Sint Janstraat bouwde.

-Halstraat 1: Hoofdwacht, 1766.

Oorspronkelijk stond op deze plaats de Sint-Janskapel uit ca. 1350, maar in 1590, na de inname van Breda door prins Maurits, kreeg dit godshuis een militaire bestemming. Het huidige uiterlijk met de Toscaanse zuilen dateert uit 1766.

-Halstraat 31: Tuchthuis, 1774/1777

“Aan ’t einde der Oost-zyde van de Hal-straat, stont eertyts de oude Vleesch-hal, waar van die straat nog heden den naam voert. (...) Naa de verplaatsing dezer Vleesch-halle op de Groote Markt, is dit gebouw, in ’t jaar 1613, verordent tot een Zaa-hal (...) tot den jaare 1707, wanneer by de Regeerders der Stadt en Lande van Breda wierdt besloten, om (...) binnen de Stadt Breda op te richten een Rasp- en Tuchthuis, ter beteugeling van Dieven en Vagebonden, mitsgaders van ondeugende en lichtvaardige Vrouwlieden.”⁶⁵ Dit tuchthuis brandde in 1774 af en op dezelfde plaats werd het Wapenmagazijn, aan de Oude Vestzijde met een classicistisch fronton afgewerkt, neergezet.

-Haven 4: Den Anker, huidige gevel 1786; gerestaureerd 2006-2009

-Kasteelplein 55: Hofhuis Justinus, 1790

⁶² Van Goor, blz. 52

⁶³ *De Zuidooster*, april 1999

⁶⁴ A. van Eck, *De bonte historie van Breda*, 1946, blz. 92

⁶⁵ Van Goor, blz. 54, 55

Justinus van Nassau, gouverneur van Breda ten tijde van de inname door Spinola (1625) heeft dit huis ca. 1606 laten bouwen. In 1790 kreeg het zijn Lodewijk XVI-uiterslijk toen het verbouwd werd voor prins Willem van Oranje, vanaf 31 juli 1814 koning Willem I.

-Keizerstraat: Lange Stallen, 1765

Door zijn strategische positie heeft Breda altijd veel militaire gebouwen zoals kazernes gehad. Ook de stenen Lange Stallen, die de vroegere houten stallen vervingen en plaats boden aan 264 paarden, horen daartoe. Oorspronkelijk had dit 180 meter lange gebouw slechts één bouwlaag met een zolder. In 1868 is daar een verdieping aan toegevoegd. “De militaire gebouwen uit de tweede helft van de 18e eeuw, wachthuizen, arsenalen, stallen, tonen even goed als de civiele, de alles overheersende invloeden van de Franse Lodewijk XV en XVI stijlen in hun eenvoudigste vorm.”⁶⁶

-Nieuwstraat 15: deuromlijsting Lodewijk XVI-stijl

-Raadhuisstraat 6, Ginneken: Raadhuis, 1792, evenals het voorm. raadhuis van Princenage gebouwd door architect Herman Huijsers.

-Reigerstraat 4-6: Stadsteerhuis, gebouwd in 1502, in 1537 herberg geworden, kreeg zoals veel ‘trapgevelhuizen’ in de 18de eeuw een nieuwe voorgevel. De trapgevel aan de achterzijde is wel gespaard gebleven. Het pand werd Stadsteerhuis genoemd omdat het een rol speelde bij belangrijke ontvangsten van het gemeentebestuur. Het was eigendom geweest van Cornelis Joos, de bouwer in Breda van onder andere de toren van de Grote Kerk. Deze verkocht zijn huis, tegenwoordig de Ierse pub O’Meares, in 1500 aan Engelbrecht II, heer van Breda. “Tot de gemeene maaltyden, die voorheen by de Stadt wierden gegeven, was nog een byzonder huis, gewoonlyk het Teir-huis genaamt, ’t gene (...) in ’t jaar 1536 van Stadts-wegen verkogt is.”⁶⁷

-Veemarktstraat: veel huizen dragen kenmerken van het neoclassicisme, onder andere

-Veemarktstraat 24: Den Witten Wijngaerd

-Veemarktstraat 26: consoles onder de daklijst

-Veemarktstraat 42: Den Bonten Osch, topfronton, tweede helft 18^e eeuw

-Vismarkt 10: Vishal, gebouwd tussen 1791 en 1823

Landgoederen

-Brahmslaan: landgoed Vredenburg

Op de plaats waar in 1963 het bejaardenhuis Ruitersbos geopend werd, stond tot 1876 het landhuis Vredenburg, daterend van tussen 1743 en 1781. Na 1876 werden er boerderijen gebouwd en voetbalclub Bredania voetbalde er. Oorspronkelijk stond hier het klooster Vredenburg, gebouwd in 1483. “Diverse malen wordt het huis aangeduid als een ‘kasteel’. Dat zal wel wat overdreven zijn. Uit de beschrijvingen kunnen we ons geen andere indruk vormen dan die van een niet al te groot buitenhuis. (...) Vredenburg zal ongeveer hetzelfde uiterlijk gehad hebben als Weilust in Heusdenhout.”⁶⁸ Van landhuis Vredenburg zijn geen afbeeldingen beschikbaar. De straatnaam Vredenburchsingel herinnert aan het voormalige landgoed. Vredenbergh aan de Lovensdijkstraat dankt zijn naam aan een voormalig zustersklooster/bejaardentehuis in Bavel.

-Burgstsedreef 7, Prinsenbeek: landgoed Burgst

Landhuis Burgst, waarvan de geschiedenis teruggaat tot in de middeleeuwen (zie daar: landgoederen) wordt in 1746 genoemd in een brief: er is dan sprake van een ‘casteel’ en van een ‘gevanckenisse’. In 1744 spreekt stadshistoricus Van Goor van “een aensienlyck

⁶⁶ Dr. C. Peeters, ‘Militaire gebouwen in Breda’, in *Jaarboek ‘de Oranjeboom’ XXV* (1972), blz. 1-31

⁶⁷ Van Goor, blz. 52

⁶⁸ Gerard Otten, ‘Een korte geschiedenis van het verdwenen buitengoed Vredenburg op Boeimeer’, in *Engelbrecht van Nassau*, 1991, blz. 134

goedt'. Het huidige neoclassicistische huis dateert uit 1790. Het bestaande gebouw werd toen herbouwd en kreeg een voorgevel met een overdekte voorstoep met Ionische zuilen. De gevelsteen vermeldt onder andere: "Anno MDCCXC Has Fieri Fecit Aedes CIW Nahuys", hetgeen betekent dat C. Nahuys dit huis liet 'geworden' in 1790.

-Chaamseweg 26-28-32, sinds 1997 Alphen-Chaam: landgoed Hondsdonk
Landhuis Hondsdonk uit ca. 1795 grenst aan landgoed Luchtenburg. Eind achttiende eeuw werd de hoeve Hondsdonk, al vermeld in een acte uit 1364, verbouwd tot een neoclassicistisch buiten door baron Lucas van der Borch. De jongste broer van Lucas, Benjamin van der Borch, was eigenaar van het ernaast gelegen landgoed Valkenburg en vermoedelijk heeft Lucas dankzij die broer Hondsdonk in het vizier gekregen. In 1802 kocht hij ook landgoed Luchtenburg. Toen hij in 1820 overleed, erfde zijn neef Allard baron van der Borch van Verwolde, de landgoederen Hondsdonk en Luchtenburg. In 1836 kwamen de drie landgoederen Hondsdonk, Luchtenburg en Valkenburg door vererving in het bezit van Willem baron van der Borch van Verwolde.⁶⁹ Na diens dood in 1908 erfde zijn enige zus Adèle het landgoed en door haar huwelijk met de Belgische baron Frédéric Prisse belandde het domein in deze aristocratische familie.

-Laanzichtweg 60-66, Teteringen: landgoed Laanzicht
De gevelsteen van het landhuis, gedateerd 10 mei 1790, vermeldt: "De drie eerste stenen van dit gebouw zijn gelegd door C.H., J.F. en R.J. Schultz Presser op den 10 may 1790". In 1870 is het verbouwd tot het huidige statige landhuis. Laanzicht moet volgens Karel Leenders gerekend worden tot de 'ontginningslandgoederen' zoals De Leeuwerik op de Bavelse Heide en Bosdal.⁷⁰

-Overakkerstraat 18: landhuis Vrederust
Landhuis Villa Vrederust uit 1791, oorspronkelijk een zeventiende-eeuwse boerderij, is een van de monumentale buitenplaatsen die zoals Hondsdonk, Luchtenburg, Valkrust, Wolfslaar, Anneville, Lindenberg, Burgst rond Breda liggen. Het huidige gebouw is gerealiseerd door kolonel J.M. de Monchy, die in 1778 eigenaar werd. Tot ca. 1920 had Vrederust een classicistisch timpaan. Dr. F. Brekelmans heeft de geschiedenis van Vrederust uitgebreid besproken in *Jaarboek XIII* van 'de Oranjeboom'. In 1952 werd de Bredase Dienst van beplantingen bewoner van het monumentale pand. In 1991 kocht Aad Ouburg van elektronica-concern Princess het pand van de gemeente Breda. Begin 2009 kwam er een nieuwe eigenaar in het vroegere landhuis: Heja Projectontwikkeling.

-Rithsestraat: landgoed Hazard
Huis Hazard uit eind achttiende, begin negentiende eeuw heeft nog steeds dakkapellen met klassieke frontons. Volgens Karel Leenders betreft het hier een van de "bestaande boerderijen die tot landgoed werden verheven" zoals IJzer Hek, Heilaar, Zoudtlandt, Zuilen, Rustenburg en dergelijke.⁷¹

-Ulvenhoutselaan 2-4: landhuis Valkrust
Dit landhuis waarvan de geschiedenis teruggaat tot 1668, maar dat ca. 1791 zijn neoclassicistisch uiterlijk kreeg, was vanaf 1856 eigendom van jurist Josephus de Grez, die het, samen met zijn uit 1880 daterende adellijke titel, in 1902 naliet aan zijn neef

⁶⁹ Zie *Jaarboek Oranjeboom XXXIX* (1986): 'De buitenplaats Hondsdonk te Ulvenhout en haar eigenaren', door F.A. Brekelmans en F.B.E. baron Prisse

⁷⁰ Zie Karel Leenders, 'Het landgoederenlandschap rond Breda', in *Jaarboek 'de Oranjeboom' LII*, blz. 12

⁷¹ Zie Karel Leenders, 'Het landgoederenlandschap rond Breda', in *Jaarboek 'de Oranjeboom' LII*, blz. 10

jonkheer Johan Marie de Grez, getrouwd met Jacoba Mahie, beter bekend als Jacqueline de Grez. Het landgoed Valkrust met daarop het neoclassicistische landhuis werd in 1916 eigendom van het door haar in het leven geroepen Stichting Sint-Laurensgeesticht (1913), bakermat van het Laurensziekenhuis. In 1920 kreeg het landhuis een nieuwe bestemming. Het werd een “Eerste klasse herstellingsoord in een bosrijke omgeving voor R.K. meisjes tot vijftien jaar uit den gegoeden stand.”⁷² In 1946 werd het een dependance van de kinderafdeling van het ziekenhuis, in 1995 brandde het af, waarna sloopplannen gelukkig door de Dorpsraad Ginneken vrijdeld werden. Aan de daaropvolgende restauratie hebben wij dit fraaie monument te danken. Oorspronkelijk heette het huis ‘De Grote Wyngaert’ en de katholieken van Ginneken, die hun kerk aan de Duivelsbruglaan hadden moeten afstaan aan de protestanten, hebben van 1648 tot 1655 hun diensten gehouden in een schuur bij het landhuis. De nieuwe eigenaar in 1772, C. Valk van Aalst, heeft de naam veranderd in Valkrust.

-Valkenburgseweg, sinds 1997 gemeente Alphen-Chaam: landgoed Valkenburg
Landgoed Valkenburg, dat al in de middeleeuwen bestond (Zie middeleeuwen: landgoederen), kreeg in 1772 een nieuwe bewoner, baron Benjamin van der Borch, die het totaal vervallen herenhuis uit de vorige periode gerenoveerd heeft. Vermoedelijk heeft zijn broer Lucas dankzij hem het ernaast gelegen landgoed Hondsdonk ontdekt. In 1887 en 1895 kreeg het landhuis zijn huidige, neoclassicistische uiterlijk.

-Vinkenburgseweg, Princenhage: landgoed Vinkenburg
Afgaande op een advertentie in de Bredasche Courant van 12 februari 1874⁷³ moet het landhuis, er is ook sprake van kasteel Vinkenburg, ongeveer het uiterlijk van Paleis Soestdijk gehad hebben. Het buitenverblijf, ongeveer twintig meter breed en acht meter diep, werd toen te huur aangeboden voor 250 gulden. In 1795 stond hier al een herenhuis, in 1855 kreeg het Gereformeerde Armkinderhuis door vererving de buitenplaats in bezit, waarna die aan diverse bewoners is verhuurd tot in 1883 besloten werd het landhuis te slopen.

-Weilustlaan 21: landgoed Weilust
Landhuis Weilust, waarvan in 1787 de eerste steen werd gelegd, is zoals veel andere landhuizen ontstaan uit een boerderij. In dit geval een zeventiende-eeuwse, die omstreeks 1725 al verbouwd is tot herenhuis.

-Zoudtlandseweg 1: landgoed Zoudtlandt
Omstreeks 1785 werd er hier tegen een boerenhoeve uit 1733 een landhuis gebouwd, dat in 1858 in empirestijl zou worden gerenoveerd. “De statige oprijlaan is ingeplant met eiken. Het landhuis is in 1785 ontstaan uit een boerderij, die dwars staat op het herenhuis en het jaartal 1733 vermeldt in het dak.”⁷⁴ Zie voor meer gegevens hoofdstuk 6: landgoederen.

Windmolens

-Effen: windmolen ‘Zelden Effen’, 1710

De windmolen die in 1682 in de omgeving van de Boschepoort in Breda was gebouwd, stond daar op zo’n ongunstige plaats -de bomen in het Valkenberg vingen de

⁷² Wim Sigmund in *Nieuw Ginneken*, 7 januari 2009

⁷³ Zie Gerard Otten, ‘De teloorgang van het landgoed Vinkenburg bij Princenhage’, 1795-1885, *Engelbrecht van Nassau*, 1997, blz. 194-198.

⁷⁴ *Breda Buiten*, blz. 268

westenwinden- dat na ampele beraadslagingen (verplaatsen naar de Ginnekenpoort of Princenhage?) besloten werd Effen als standplaats te kiezen. Omdat ‘molen van Effen’ tot taalkundig misverstand zou kunnen leiden, werd gekozen voor de naam ‘Zelden Effen’, dat wil voor de goede verstaander zeggen dat hij bijna altijd maalt. Zelden Effen duidt er volgens anderen op dat de molensteen niet glad (effen) was en dus goed kon malen. Aardig gevonden in relatie met de naam van het gehucht Effen. In 1907 werd de standerdmolen stilgelegd en in 1916 afgebroken. Motorische aandrijfkracht had het gewonnen van de wind. De molen stond vanuit Breda gezien links van de weg in de buurt van het Oudlandstraatje. In 1907 werd de standerdmolen stilgelegd en in 1916 afgebroken. Motorische aandrijfkracht had het gewonnen van de wind.

-Schorsmolenstraat: herbouw molen uit 1590 en 1642

In 1749 werd deze molen door de bliksem getroffen en herbouwd. In de periode 1830-1840 werd hij gesloopt volgens Gerard Otten in *De straten van Breda*.

-Van Coothplein: windmolen ‘Het Fortuin’, 1712

Veel Bredanaars hebben de windmolen ‘Het Fortuin’, schuin tegenover de voormalige schouwburg Concordia aan het Van Coothplein, nog gekend. Tot 1958 is hij in bedrijf geweest. Deze molen had een lange voorgeschiedenis. In 1612 werd er, ter vervanging van de Gampelse watermolen uit ca. 1500, op deze plaats een nieuwe watermolen gebouwd. “De rechthoekige stenen onderbouw van de huidige molen moet nog op deze fase teruggaan. (...) In 1712 werd op de watermolen een windmolen gebouwd, die middels een schakelmechanisme de waterkracht kon vervangen als dat nodig was.”⁷⁵ In 1839 werd deze molen bij bastion ‘De Noord’ grotendeels gesloopt en vervangen door een andere. Zie Negentiende eeuw, windmolens: Van Coothplein, 1839

-Zandbergen: windmolen ‘Altever’, 1729

Een stenen stellingmolen uit 1729, door de bewoners van Teteringen spottend ‘Altever’ genoemd, verving de houten standerdmolen uit 1646. Die nieuwe molen stond ook op het grondgebied van Teteringen, ten westen van de Ginnekenweg tegenover de ingang van de Roy van Zuidewijnlaan, die toen nog Molenstraat heette. De bewoners van Teteringen waren door ‘molendwang’ verplicht daar hun koren te laten malen, maar zij vonden dat uiteraard ‘al te ver’. De molen werd in 1795 gesloopt.⁷⁶ Dichterbij Teteringen werd aan het Moleneind (nu Moleneindstraat) op nummer 35 in 1800 een nieuwe, houten standerdmolen gebouwd.

⁷⁵ K. Leenders, ‘Korte beschrijving van de molen ‘Het Fortuin’’, in *Engelbrecht van Nassau*, 1985, blz. 43

⁷⁶ Zie Karel Leenders, ‘De molens van Ginneken en Bavel, in *Korenmolens De Hoop*’, uitgave van Heemkundekring Paulus van Daesdonck, 1978

Hoofdstuk 6

Negentiende eeuw

Neostijlen en nieuwe stijlen

**Zaten wij in Breda stil toen ze in Parijs de Eiffeltoren
(1889) bouwden?**

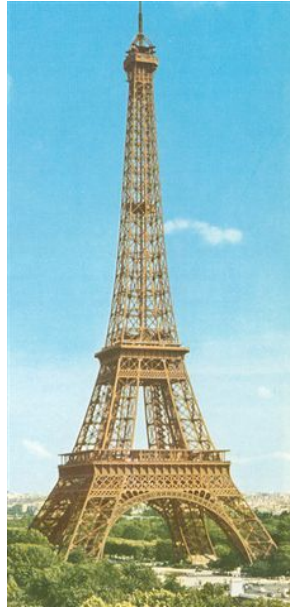

foto Wikipedia 'publiek domein'

Nee, toen bouwden wij de Koepelgevangenis (1883).

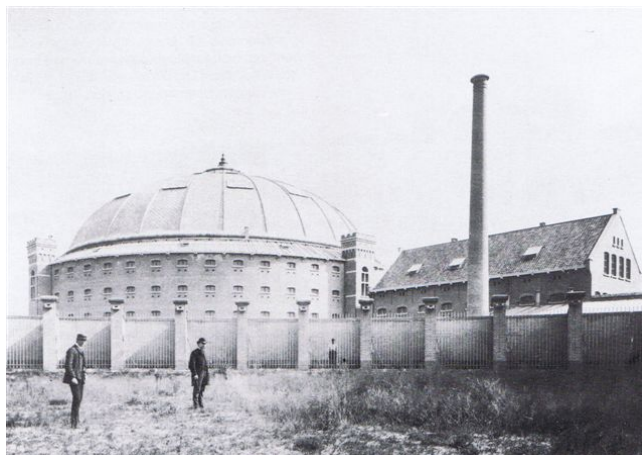

foto Archief Koepelgevangenis
in *Ach lieve tijd*, uitg. Waanders, 1985, blz.118

Inleiding

De negentiende eeuw is om te beginnen de eeuw van de neostijlen. Naast het neoclassicisme dat uit de voorafgaande eeuw dateert, komen daar de neogotiek, de neorenaissance en de neobarok bij. Omstreeks het midden van de eeuw gaan architecten die stijlen combineren in een en hetzelfde gebouw. Dat eclecticisme zal de eeuwwisseling overstijgen. Industrialisatie, mechanisatie maken andere, meer efficiënte bouwwijzen noodzakelijk. Staal, ijzer, glas bewijzen daarbij goede diensten en ingenieurs gebruiken die materialen voor fabrieken, stations en dergelijke. Aan het eind van de eeuw verlangt men blijkbaar weer naar meer speelse, meer fantasierijke manieren van bouwen en aan die vraag naar een nieuwe kunst beantwoordden art nouveau en Jugendstil. Wat Breda betreft moet hier gezegd worden dat het grote bouwen begon na het slechten van de stadswallen en de drie stadspoorten (Ginnekeind, Haageind, Boscheind). In de periode 1870/1880 werd Breda verlost van zijn knellend corset en daarna kon de bevolking toenemen van 13.500 inwoners tot de huidige ongeveer 170.000 nu. Dat betekende evenredige bouwactiviteiten om al die bewoners van een huis te voorzien. Via talrijke nieuwe woonwijken en annexaties van omliggende gemeenten zou de stad steeds verder uitwaaiëren. Eind negentiende eeuw was de woonsituatie van veel minderbedeelde Bredanaars overigens erbarmelijk: “Wat ’n toestand. Vertrekken van 9 vierkante meters groot, waar negen mensen huizen tusschen duizenden exemplaren van ’t vuilste gedierte; waar geen privaat is en geen waterloozing; waar de heusch niet preutsche bevolking de zolders niet durft te geraken... ach Woningwet, treed toch spoedig met uwe bijbehorende verordeningen in werking en breek dat rommeltje daar af.”⁷⁷

Neoclassicisme

Het neoclassicisme uit de vorige eeuw wordt gecontinueerd maar wordt nu ook wel empirestijl genoemd naar keizer Napoleon I, die van Parijs het Rome van zijn tijd wilde maken. De voorgevel van Griekse tempels gold als ideaal model. In Dordrecht werd het middeleeuwse raadhuisgebouw zelfs voorzien van een classicistische voorgevel.

- Athene: Universiteit, 1837
- Berlijn: Altes Museum, 1828
- Berlijn: Rijksdaggebouw, 1894: met name de ingangspartij
- Donaustad/Regensburg: Walhalla, 1842
- Kopenhagen: Thorvaldens Museum, 1848
- Liverpool: St. Georges Hall, 1856
- Londen: British Museum, 1857
- Londen: Buckingham Palace, 1836
- Londen: Royal Albert Hall, 1871
- Parijs: Arc de Triomphe, 1836
- Parijs: Madeleine, 1840
- Parijs: Panthéon, 1812
- Dordrecht: Raadhuisgebouw
- Soestdijk: Paleis Soestdijk, 1815/1816
- Utrecht: Winkel van Sinkel, 1837

Breda:

Veel panden in de Ridderstraat dateren uit deze periode maar behalve de strenge, klassieke verhoudingen van de witgepleisterde façades missen zij het driehoekige

⁷⁷ Dagblad van Noord-Brabant, 9-10 augustus 1903, in: *Geschiedenis van Breda III*, blz. 160

timpaan en de zuilen die we wel bij de Antoniuskerk in de Sint Janstraat aantreffen. Daar waren de gevels uiteraard ook te smal voor. Het pleisteren van de muren was in die tijd niet alleen een manier om met de mode mee te doen, het had ook een praktische reden: “Toen na 1850 waterdichte portlandcement op de markt kwam, was het pleisteren ook een goedkope oplossing tegen het doorslaan van vocht en lekkende voegen. Vochtdoorslag was een veelvoorkomend euvel doordat muren destijds massief werden gebouwd. Verder kon je er verschillen in gebruikte bouwmaterialen mooi mee wegwerken. Zo zijn er in de negentiende eeuw heel wat historische details achter pleisterwerk verdwenen. Lange tijd werden bij restauraties deze pleisterlagen verwijderd om het oorspronkelijke metselwerk vaak met allerlei bouwsporen weer in het zicht te brengen. In de huidige restauratiepraktijk gebeurt dat nauwelijks nog: ook een negentiende-eeuwse pleisterlaag wordt nu als historisch waardevol gezien.”⁷⁸ Berlage en de architecten van de Amsterdamse School verzetten zich in de twintigste eeuw tegen dat pleisteren, maar actie is reactie en hun collega’s van Het Nieuwe Bouwen zoals Gerard Rietveld hadden weer een voorkeur voor een antiseptische pleisterlaag: “Was de baksteen nog het geliefde bouw materiaal van de Amsterdamse Schoolarchitecten, de architecten van het functionalisme vonden metselverbanden storend en stopten de bakstenen bij voorkeur onder een neutrale pleisterlaag.”⁷⁹ “Het kan verkeren”, zei Bredero!

-Beukenlaan 1: landgoed IJpelaar/Ypelaar

Het neoclassicistische landhuis uit 1837 dat het kasteeltje verving waarvan een kamer in de zeventiende eeuw als schuilkerk voor de katholieken had gefungeerd, werd in 1944 tijdens de bevrijding van Breda door brand verwoest. Zie voor meer gegevens de landgoederen aan het eind van dit hoofdstuk.

-Boschstraat 49, 88: empireschuiframes

-Bosdalweg: landgoed Bosdal

Zoals veel landhuizen uit deze eeuw kreeg ook landhuis Bosdal in 1825 zijn Lodewijk XVI-aanzien. Zie de lijst landgoederen aan het eind van dit hoofdstuk.

-Catharinastraat 14: classicistische voorgevel, ca. 1840

-Catharinastraat 18: empiregevel

-Delpratsingel 1/Willemstraat 2, 4, 1881

-Delpratsingel 23, 1897, arch. J. van Nieukerken

-Dorpstraat 49, Ulvenhout: Het Lindehuys, 1845, empireboogramen

Dit huis werd gebouwd door rentenierend veearts A. van Hooydonk (1784-1860).

-Dorpstraat 52, Ulvenhout, 1875

-Franklin Rooseveltlaan/Prins Hendrikstraat: Villa Beukenhof, 1855

Ad Jansen heeft uitgebreid de (voor)geschiedenis van dit monumentale pand beschreven in *Brieven van Paulus*, 2005-157.

-Grote Markt 44: empiregevel, begin 19^e eeuw

-Haagsemarkt 6, Princenhage: brievenbus, 1884

Deze brievenbus met buslichtingbord in neoclassicistische stijl, op de stoep van de Pastoor van Spaandonkstraat tegen de zijgevel van het vroegere Hotel de Zwaan, Haagsemarkt 12-14, is te danken aan de Postwet van 1 september 1850. In dat jaar werden er in twintig Nederlandse steden 67 bussen geplaatst, waarvan twee in Breda. In 1870 veranderde de postwet en werden er andere bussen geplaatst met een inwerpleuf voor drukwerk.

-Haagsemarkt 11, Princenhage: empirevensters, eind 18^e eeuw

-Haagsemarkt 23, Princenhage: Princepoort, ca. 1830

⁷⁸ M. Stokroos/J. Derwig, *Alles wat je altijd al wilde weten over monumenten en bouwstijlen*, 2006, blz. 106

⁷⁹ idem, blz. 63

- Havermarkt: Brievenbus, 1884 (Zie hierboven Haagsemarkt)
- Hoeveneind 3, Teteringen: Gemeentehuis, empireboogramen, sluitsteen uit 1843.
Nadat het oorspronkelijke pand in de achttiende eeuw onder anderen door de pastoors Antonius Eeltjens en zijn opvolger Adrianus van Steen was bewoond, werd het in 1791 op één dag gekocht en weer verkocht door de parochie Teteringen. In 1808 werd het huis bewoond door A. Oomen en H. Rops, ouders van Adrianus Oomen. Deze Adrianus, geboren in 1758 en bekend als de ‘Primus’ van Leuven vanwege zijn uitzonderlijke studieresultaten, heeft als vicaris-generaal aan het hoofd gestaan van het Nederlandse gedeelte van het bisdom Antwerpen en als zodanig aan de wieg gestaan van het latere bisdom Breda. De Adriaan Oomenstraat is naar hem genoemd. In 1830 kocht de parochie het pand weer en de pastoors M. Bossers, J. van Leysen en J. Aelen gebruikten het als pastorie. Vanaf 1870 fungeert het pand als gemeentehuis.⁸⁰
- Hoolstraat 86, Teteringen: De Withof, 1854, empiretrant; heet pas zo sinds 1955.
- Kasteelplein 10: voorm. HBS, 1867, stadsarchitect A.J.F. Cuypers; sinds november 2008 Koningin Wilhelmina Paviljoen van de KMA; ook eclectische elementen
- Kerkstraat 8, Bavel: voormalige Pastorie, ca. 1840
- Liesboslaan 2: Villa Vredenburg, 1851
- Nieuwe Ginnekenstraat 43-43A: geveldecoraties, ca. 1890, arch. J. Marijnen
- Nieuwe Huizen 55: empireschuiframen
- Nieuwstraat 13, 15: neoclassicistische elementen
- Oude Liesboslaan 249, 251, 253: empireschuiframen, ca. 1880
- Oude Vest 9: deuroplijsting Heer Wijnaendts van Stein’s Fundatie, ca. 1825
De moeder van Martinus Wijnaendts (1786-1873), de stichter van de Fundatie die onderdak en hulp moest bieden aan “ordentelijke bejaarde Protestantse Weduwen en ongehuwde dochters”, was Cornelia van Pietersom; wie de vader was is niet honderd procent zeker. Hij werd hoe dan ook 25 september 1786 geboren en was de huisvriend van twee rijke bewoonsters, die hem na hun dood als universeel erfgenaam van hun bezittingen, onder andere het pand gelegen aan de Oude Vest 9 achterlieten. Martinus trouwde een rijke vrouw, verwierf de ambachtsheerlijkheid Stein en een wapenschild. In 1860 bepaalde hij dat het pand aan de Oude Vest een gesticht moest worden voor oude lieden van protestantse religie. Toen hij stierf, erfde de Hervormde Gemeente van Breda een groot deel van zijn fortuin, onder andere om de Fundatie (Stichting) te realiseren. Sinds 1874 heeft de Fundatie “ordentelijke” vrouwen onderdak en verzorging gegeven, eind twintigste eeuw werden ook enkele heren toegelaten, in 1998 werd tot sluiting besloten: het gebouw beantwoordde niet meer aan de eisen van de tijd. De laatste zin van de Epiloog van het zeer lezenswaardige boekje dat de heer P. Smits over de Fundatie geschreven heeft, luidt: “De Stad Breda in het algemeen en het Protestantse volksdeel in het bijzonder kunnen met gepaste tevredenheid terugzien op een instelling die veel voor de medemens heeft betekend.”⁸¹ Uitgeverij De Geus volgde als bewoner de fundatie op. Het is interessant te weten dat het huis staat op de plaats van de stadsmuur uit ca. 1333 die Hendrik III (1483-1538) heeft geslecht in verband met uitbreiding van zijn stad. Tot die tijd liep de achtertuin van hofhuis Ocrum tot aan deze wallen. In 1763 werden twee panden samengevoegd tot het huidige pand. De kern van het huis moet er al in de zeventiende eeuw gestaan hebben.
- Prinsenkade 9, 9A, ca. 1800: empirekroonlijst; bovenlicht in Louis XVI-stijl
- Raadhuisstraat 21, ca. 1880
- Reigerstraat 2: De Prins Cardinael: empireramen
- Ridderstraat 23

⁸⁰ Zie J. Broeders, *15 Monumenten in Teteringen*, 1975

⁸¹ P. Smits, *Heer Wijnaendts van Stein’s Fundatie*, 2000, blz. 79

- Schoolstraat 2: De Arend, heette al zo begin 16^e eeuw; trapgevel begin 17^e eeuw.
- Sint Annastraat 14, ca. 1800: empiregevel
- Van Coothplein 37: Concordia, 1881, arch. J. Marijnen
- Veemarktstraat: veel huizen dragen kenmerken van het neoclassicisme, onder andere:
- Veemarktstraat 12, 19: driehoekige frontons, begin 19e eeuw
- Veemarktstraat 44, 1803: dit pand bestond oorspronkelijk uit twee woningen, De Vygencorff en De Royen Borgh; Louis XVI-kroonlijst
- Veemarktstraat 46: Bisschopshuis, koetshuis en stal, 1845:
De geschiedenis van dit huis is door Eric M. Dolné beschreven in *Jaarboek LVII* van de geschiedkundige kring 'de Oranjeboom'. In 1595 werd het pand bewoond door burgemeester Godevaert Montens; in de periode 1840/1845 kreeg het zijn Lodewijk XVI-uiteerlijk; in 1869 kwam het in bezit van het bisdom maar mgr. J. van Genk mocht er echter, vanwege verzet van protestantse zijde, pas in 1872 gaan wonen. "Een grappig voorval doet zich voor in juni 1871 wanneer buurtbewoners de bisschop vragen een urinoir, staande aan de zijde van de Molenstraat tegen de stal, af te breken omdat deze gebruikt wordt door in beschonken toestand verkerende personen en militairen bij wie het besef aan schaamte schier en ten enmale is verloren. Hun onbeschaamde zedeloosheid dierwezen leidt tot overlast voor adressanten en hun gezinnen. De bisschop, volkomen onbekend met de situatie, voert hierover correspondentie met de Gemeente Breda. Hij meldt daarin dat hij wel op de hoogte is van het feit dat in Huis Montens een toilet is, maar dat hij niet op de hoogte is van het feit dat hij ook een 'buitentoilet' bij Huis Montens heeft. Dit was natuurlijk niet het geval. Het toilet was openbaar, maar stond wel op het grondgebied van Huis Montens. Twee dagen later al belooft de bisschop dat het toilet zal worden afgebroken, hetgeen een week later gebeurde."⁸²
- Waterstraat 7: voormalige kosterij, 1850

Waterstaatskerken

In de 'Franse Tijd' (1795-1813) was er al een versoepeling gekomen in de handhaving van de plakkaten volgens welke katholieken hun godsdienstoefeningen slechts mochten houden in gebouwen die aan de buitenkant niet als kerk waren te herkennen, in schuilkerken dus. Na die 'Franse Tijd' bepaalde koning Willem I dat toestemming voor het bouwen van godshuizen verplicht was en dat ingenieurs van Rijkswaterstaat bij de bouw betrokken moesten worden. Die ingenieurs waren kinderen van hun tijd en hadden dus een voorkeur voor het neoclassicisme. Waterstaatskerken vormen duidelijk een 'familie'.

- Begijnhof: Begijnhofkerk/Sint-Catharinakerk, 1838:
bouwpastoor W. van Zon; arch. Adr. van der Aa; geconsacreerd 25 juli 1838 door apostolisch vicaris J. van Hooydonk, eerste bisschop van Breda van 1853-1867.
- Dreef 5, Princenhage: Johanneskerk, 1815, arch. J. Plomp
- Schoolstraat 16: Synagoge, 1845, arch. F. Haverman
De neoclassicistische voorgevel werd na de oorlog gesloopt toen een fabriek voor dameshoeden het pand ging gebruiken. Dankzij restauratie ziet de gevel er sinds 1992 weer uit als in de beginperiode.
- Sint Janstraat 6: Antoniuskerk, 1837:
bouwpastoor Adr. Leenaers; arch. P. Huysers; eerste steen gelegd 20 april 1836; geconsacreerd 12 december 1837 door mgr. C. van Wijckerslooth.

⁸² *Jaarboek LVII*, 2004 van 'de Oranjeboom', blz. 39

⁸² Eric M. Dolné, *Stijlen van jonge(re) bouwkunst in Breda, ca. 1850-1950*, 1992, blz. 4

De Antoniuskerk “bezit alle kenmerken van de Waterstaatsstijl, te weten symmetrie, zuilen, halfzuilen, kapitelen die naar het klassieke voorbeeld op de begane grond Dorisch, op de eerste etage Ionisch en erboven Korinthisch van stijl zijn.”⁸³ Het interieur is zeer neobarok. Bij de restauratie van 2004 werd de natuurstenen bekleding aan de buitenkant vernieuwd. De kerk kreeg toen ook vloerverwarming en een altaar dat door een druk op een knop in de grond verdwijnt. “De ornamenten bovenop de zuilen in de Antoniuskerk blijken te bestaan uit kippengaas en papier-maché die met speciale verftechnieken goudkleurig zijn geschilderd.”⁸⁴

-Waterstraat 5: Waterstraatkerk, 1837, voorgevel door stadsarchitect A.J.F. Kuypers

Neogotiek

In de tijd van de romantiek, globaal eerste helft van de negentiende eeuw, werden de middeleeuwen geïdealiseerd. Dat had tot gevolg dat in veel landen middeleeuwse gebouwen werden gerestaureerd. In Frankrijk bijvoorbeeld de burcht van Carcassonne door E. Viollet-le-Duc. In navolging van de middeleeuwen bouwde men weer in de gotische stijl. In ons land was de heropleving van de gotiek in belangrijke mate te danken aan de kunstcriticus J. Alberdingk Thijm (1820-1880). Tientallen neogotische kerken zouden bijna een eeuw lang de periode van het ‘Rijke Roomse Leven’, begonnen toen de godsdienstbeperkingen waren opgeheven, illustreren. Architecten als P. Cuypers (1827-1921), P. van Genk (1844-1919), P. Soffers (1820-1910), J.J. van Langelaar (1840-1917) en J. Stuyt (1868-1914) speelden daarin een hoofdrol. Leerlingen van Cuypers, waaronder E. Margry (1841-1890), grootvader van de Bredase architect Jos Margry (Johannes de Doperkerk, 1966), zetten zijn werk voort. E. Margry werd slechts 49 jaar oud maar bouwde meer dan veertig kerken. De neogotiek was overigens niet alleen in de mode als bouwstijl voor katholieke kerken. Koning Willem II (1792-1849) voegde een ‘Gotische zaal’ toe aan zijn Paleis Kneuterdijk. Hij liet bovendien meubels maken en betimmeringen aanbrengen geïnspireerd door de gotiek. Er ontstond trouwens, en dat geldt voor alle neostijlen, een parallelle ontwikkeling van alledaagse gebruiksvoorwerpen in neogotische, neorenaissance enz. stijl: meubels, klokken, sieraden, serviezen. Ook woonhuizen, voorzien van middeleeuws aandoende kantelen en dergelijke, passen in deze stijl.

-Budapest: Grote Markthal, 1897

-Carcassonne: gerestaureerde burcht

-Hohenschwangau (D): Slot Neuschwanstein, 1880

-Keulen: Dom, 1880

-Londen: Parlementsgebouwen, 1870

-Manchester: Stadhuis, 1877

-Milaan: voorgevel Dom, 1813

-Wenen: Votivkirche, 1879

Breda:

-Baronielaan 4, 1889, arch. J. Lijdsman

-Baronielaan 24: Pastorie, 1901, arch. P. van Genk

-Bouvignelaan 5: Bouvigne: enkele gebouwen op het terrein hebben wel een trapgevel, maar in dit geval betreft het ‘namaak’- renaissancestijl uit 1907!

-Catharinastraat 22 (1905), met aansluitend Catharinastaete

-Delpratsingel 1, 1899: plaqueette generaal Delprat

-Dr. Jan Ingenhouszplein 2: voorm. Franciscuskweekschool, 1917

-Ginnekenweg 335: Piusgesticht, ca. 1900

⁸³ Eric M. Dolné, *Stijlen* enz., blz. 4

⁸⁴ Rubriek Stad en Streek in dagblad *BN/DeStem*, 24 september 2008, blz. 22

- Haagsemarkt 2, 1873
- Haagweg 21, 1905
- Haagweg 354/356: Villa Meertensheim, 1890, arch. J. van Langelaar. Zie ook eclecticisme.
- Kerkstraat 1, Bavel: kerkhofkapel, 1898, arch. J. van Langelaar
- Oude Vest: Kloosterkazerne: gotische ramen begane grond, 1887
Van 1308-1646 was dit gebouw, in de begintijd van hout, de Sint-Catharinadalkapel van de zusters norbertinessen. Klooster en kapel stonden toen buiten de stadswallen. Bouwmeester van de laatgotische kapel uit 1504 was Cornelis Joos, die ook betrokken was bij de bouw van de Grote Kerk. Hendrik III van Nassau breidde de stadswallen tussen 1531 en 1536 uit, zodat Catharinadal erbinnen kwam te liggen. Het klooster heeft in 1566 veel geleden van de 'beeldstormerye', iets waarover Willem van Oranje zeer ontstemd was: in 1271 had Arnoud van Leuven namelijk beloofd dat de heer van Breda de belangen van de zusters altijd zou behartigen. Ook de prinsen Maurits en Frederik Hendrik respecteerden die belofte. Toen Frederik Hendrik er in 1646 de 'Illustere School' vestigde, verhuisden de zusters naar Oosterhout. In 1814 werd de Kloosterkazerne ondergebracht in het verwaarloosde gebouw, sinds 2003 is Holland Casino er gevestigd. Door glazen platen kan men restanten zien van de fundamenteën van het uit 1308 daterende oorspronkelijke gebouw.
- Leuvenaarstraat 91: kapel Zorgcentrum Elisabeth, 1899, arch. J. van Genk
- Nassausingel 26: Koepelgevangeniskerk, 1890, arch. J. Metzelaar
- Nieuwstraat 27: Liefdeskapel, 1901, arch. J. Lijdsman
- Seelingsingel 1, 1899, plaquette generaal Seelig
- Valkenbergpark: Monument, 1904

Kerken⁸⁵

- Brigidastraat 1, Bavel: Maria Hemelvaartkerk, 1887:
bouwpastoor P. Leijten; arch. J. van Langelaar; geconsacreerd 23 mei 1887 door (toen) mgr. P. Leijten.
- Ginnekenstraat: voormalige Maria Hemelvaartkerk, 1890:
bouwpastoor J. Smeur; arch. J. van Langelaar; geconsacreerd 11 augustus 1890 door mgr. P. Leijten; gesloopt 1967.
- Ginnekenweg 333: Laurentiuskerk, 1845:
bouwpastoor C. van Leijsen; arch. Adr. van der Aa; geconsacreerd 6 augustus 1845 door de apostolisch administrator van het bisdom J. van Hooydonk, toen pro forma nog bisschop van Dardanië op de Balkan omdat hij in eigen land nog geen bisschop mocht zijn. In 1902 op dezelfde plaats vervangen door de huidige kerk.
- Haagsemarkt 4, Princenhage: Martinuskerk, 1874:
bouwpastoor G. van Spaandonk; arch. P. Cuypers, J. van Langelaar; geconsacreerd 11 november 1874 door mgr. H. van Beek.
- Leuvenaarstraat 91: Kapel zorgcentrum Elisabeth, 1899:
arch. P. van Genk, die ook de Baronielaankerk (1901) gebouwd heeft.
- Markt 32, Prinsenbeek: OLV. ten Hemelopnemingkerk, 1860:
bouwpastoor F. Maes; arch. P. Soffers; geconsacreerd 31 juli 1860 door mgr. J. van Genk; gesloopt 1964.
- Oranjesingel: voormalige Josephkerk, 1898:
bouwpastoor F. van Miert; arch. J. van Langelaar; geconsacreerd 9 mei 1898 door mgr. P. Leijten; gesloopt 1976.

⁸⁵ Zie W. Spapens, *Bredase kerken door de eeuwen heen*, 2008

- Prinsenkade: voormalige Barbarakerk, 1869: bouwpastoor P. Werden; arch. P. Cuypers; ingezegend 3 augustus 1869 door de bouwpastoor; geconsacreerd 18 februari 1875 door mgr. H. van Beek; gesloopt 1969/70.
- Teteringen, Kerkstraat 1: Willibrorduskerk, 1820: bouwpastoor C. van Loon; architectuur waterstaatsingenieurs
- Veemarktstraat 11: Evangelisch Lutherse Kerk, 1838. Deze schuilkerk uit 1786 kreeg in 1838 een neogotisch uiterlijk. Boven de toegangspoort staat de spreuk 'Repos Alieurs', in modern Frans 'Repos ailleurs', dat wil zeggen 'Rust vind ik elders'. Dat was ook de spreuk van Marnix van Sint Aldegonde, maar het is niet bewezen dat hij in dit huis gewoond heeft.

Neorenaissance

“Kenmerkend zijn de bakstenengevels met stucwerkbanden, de trommelbogen boven de ramen, het veelkleurig metselwerk, de smeedijzeren muurankers en de toepassing van topgevels en hoektorentjes.”⁸⁶ In tegenstelling tot de gotiek, die gekenmerkt werd door verticalisme, valt bij de neorenaissance op dat het accent gelegd wordt op de breedte, zoals dat bij veel kastelen aan de Loire het geval is: men maakte zich als het ware breed om te imponeren. Kenmerkend zijn ook de ‘speklagen’ die over de hele breedte lopen om een en ander te accentueren.

De realisatie van het Rijksmuseum in Amsterdam (1885) door architect P.J.H. Cuypers geldt als het begin van de neorenaissance in ons land, ook al hoort het volgens deskundigen bij het eclecticisme omdat veel eraan nog herinnert aan de gotiek.⁸⁷ Toen koning Willem III kennismaakte met het nieuwe gebouw, zei hij dat hij niet van plan was nog ooit een voet in ‘dit klooster’ te zetten.

- Amsterdam: Centraal Station, 1889
- Amsterdam: Concertgebouw, 1888
- Antwerpen: Centraal Station, 1905
- Antwerpen: Nationale Bank, 1879
- Berlijn: Lehrter Bahnhof, 1871
- Brussel: Koninklijke Vlaamse Schouwburg, 1883
- Den Haag: Vredespaleis, 1913
- Scheveningen: Kurhaus, 1885
- Stockholm: Stadhuis, 1913

Breda:

Hele gevelwanden in de Nieuwe Ginnekenstraat en de Wilhelminastraat zijn in deze stijl gebouwd door o.a. arch. J. Marijnen; zie ook bij eclecticisme.

- Baronielaan 27, 29, 31
- Blauwtjes 1, 1860
- Boschstraat 86, 1884/1886
- Burgemeester Pastoorsstraat 36-46, arch. J. Segeren
- Dillenburgstraat 97-99, arch. J. van Dijk
- Dorpstraat 40, Ulvenhout: Pastorie, 1904; architect C. van Hoof
- Duivelsbruglaan 34
- Emmastraat 23, 1886
- Ginnekenstraat 134: voormalige Hotel van Ham, 1895, arch. J.A. van Dongen: Dit pand staat op de plaats van het huis waar generaal P. van Ham in 1839 werd geboren. Hij sneuvelde in 1894 op het eiland Lombok in het toenmalige Nederlands-

⁸⁶ *het Breda boek*, 2008, blz. 277

⁸⁷ Zie R. Blijdestijn en R. Stenvert, *Bouwstijlen in Nederland, 1040-1940*, 2004, blz. 98

Indië. De nis waarin het borstbeeld staat, gemaakt door A. Wirtz, is neoclassicistisch van stijl. Het huidige Hotel van Ham was hier gevestigd totdat het verhuisde naar het art nouveau-pand aan het Van Coothplein.

-Ginnekenstraat 90/90A, 1888

-Grote Markt 61

-Haagsemarkt 16-16A, Princenhage, 1896, arch. J.A. van Dongen

-Haven 10, 10A

-Karrestraat 27

-Kloosterlaan 147: voormalig Kantongerechtsgebouw, 1891/92, arch. W. Metzelaar. Op de voorgevel staat het Latijnse devies *Suum cuique tribuere*, Ieder het zijne geven.

-Liesbosstraat 25, Princenhage, 1900

-Mauritsstraat 8, 1880, arch. J. Marijnen

-Nassausingel 26: Koepelgevangenis De Boschpoort: poortgebouw met ‘middeleeuwse’ kantelen, arch. J. Metzelaar

-Nieuwe Boschstraat 23, 1890

-Nieuwe Boschstraat 25, 1890

-Nieuwe Boschstraat 27, 27A, 1890

-Nieuwe Ginnekenstraat 20, 1884, arch. Ch. Suykerbuik

-Nieuwe Ginnekenstraat 30, 1883, arch. A. van Loon Boschhart

-Nieuwe Ginnekenstraat 32, 1883

-Nieuwe Huizen 49, 1898, arch. A. Sevelijn

-Parade 10-12: Chassékazerne, 1899 (ook neogotisch), arch. W. Cool

-Princenhagelaan 5: Princeville, 1900

-Sint Janstraat 18: Huize Ocrum, façade 1888

“Toen Huize Ocrum in 1887/1888 van architect J. Lijdsman zijn nieuwe gevel kreeg, zijn negen koppen geplaatst: ongere koppen maar ook aan weerszijde van de poort twee nobele gezichten bedoeld als zinnebeeld van het weldadige effect dat het gesticht had op de opvoeding van de wezen.”⁸⁸

-Tolbrugstraat 17, 17A, 1895, arch. J. Marijnen,

-Van Coothplein/Markendaalseweg: voormalige ambachtsschool, aanbesteed in 1884, architect G. Lamers, afgebrand in 1979.

-Veemarktstraat 64

-Vismarktstraat 28: voormalig Breda’s eerste postkantoor, 1883, arch. C.H. Peters

-Wilhelminasingel 2, 1899

-Wilhelminasingel 3, 1885

-Wilhelminasingel 19: Watertoren, 1894, arch. J. Schotel

-Wilhelminastraat 8, arch. J. Marijnen

Neobarok

Het Kurhaus in Scheveningen en de H.H. Agatha en Barbarakerk in Oudenbosch zijn gebouwd in de eclectische stijl maar in dit geval met veel neobarokke elementen. Evenmin als de barokstijl in de zeventiende/achttiende eeuw in Breda wortel geschoten heeft, vindt men in deze tijd in Breda veel neobarokke invloeden.

-Amsterdam: Amstelhotel, 1881

-Amsterdam: Sint-Nicolaaskerk, 1887

-Antwerpen: Koninklijke Vlaamse Opera, 1907

-Dresden: Semperoper, 1878

-Parijs: Opéra Garnier, 1875

⁸⁸ *Monumenten in Nederland: Noord-Brabant*, blz. 119

Breda:

- Ginnekenstraat 90
- Wilhelminasingel: voorm. Ignatiusziekenhuis/nu Florijncollege: het centrale gedeelte van de voorgevel, 1922, arch. J. en W. Oomen
- Nieuwe Haagdijk 67-67A

Neoromaans

- Londen: Museum of Natural History, 1880
- Schorsmolenstraat 6: Kapucijnenkerk, 1889
- Duivelsbruglaan: Mariëndal

Landhuis Mariëndal, gebouwd in 1843 in Italiaans romaanse stijl, verbouwd in 1855, ca. 1880 en 1893, was een indrukwekkend witgepleisterd gebouw. De grond waarop het stond, maakte oorspronkelijk deel uit van het landgoed Valkrust. In 1957 werd het gesloopt na sinds 1933, dankzij dominee B. ter Haar Romeney, eigendom geweest te zijn van de hervormde gemeente.⁸⁹

Eclecticisme

Vanaf omstreeks 1840 worden in hetzelfde gebouw vaak verschillende stijlen naast elkaar toegepast; soms overheerst het neogotische aspect, soms het neoclassicistische. Het woord eclectisch komt van het Griekse werkwoord eklegein, dat uitkiezen betekent.

- Amsterdam: Rijksmuseum, 1885, mengeling van renaissance- en laatgotische elementen
- Scheveningen: Kurhaus, 1885, arch. J. Henkenhaf/F. Ebert: romaans en barok
- Berlijn: Rijksdaggebouw, 1894: elementen van barok, classicisme en renaissance.
- Leeds: Stadhuis, 1885, neoclassicisme en renaissance

-Breda:

In veel huizen aan de Baronielaan, Ginnekenweg, Wilhelminastraat en het Van Coothplein vindt men deze stijl terug. “Vooraf aan het begin van de Baronielaan zijn links en rechts de meeste panden in deze stijl gebouwd.”⁹⁰

-Baronielaan 1-2: hoekpanden nr. 1, Huize ‘Louise’ (1899), nr. 2 (1900):

Het Dagblad van Noord-Brabant van 9 maart 1900 is zeer enthousiast:

“Met trots kan gewezen worden op het bijna voltooid hoekhuis, staande rechts aan den ingang van den Boulevard. Hoe statig richt het zich op uit den grond, hoe keurig zijn zijn voor- en zijgevel, zoowel wat verdeling als wat afwerking betreft, hoe fors en slank verheft zich het prachtige hoektorentje.”⁹¹

De ontstaansgeschiedenis van de Baronielaan, die hierna nog herhaaldelijk ter sprake zal komen, mag hier kort ter informatie worden samengevat. De weg is in 1898 aangelegd, het eerste huis dat er gebouwd is staat op nummer 34 en tot 1905 was de naam niet Baronielaan, maar Boulevard Breda-Mastbosch. De Baronielaan lag tot 1927 op het gebied van drie gemeenten: van de Ginnekenweg tot de huidige Zuidelijke Rondweg was gemeente Teteringen; vandaar tot de tegenwoordige Burgemeester Pastoorsstraat was grondgebied van Princenhage en het stuk van de Burgemeester Pastoorsstraat tot de Duivelsbruglaan hoorde bij Ginneken. In 1908 verkocht de eigenaar van de bouwgrond, de Bredasche Bouwgrond Maatschappij, zijn eigendomsrecht aan de gemeente Breda; dat betekende echter niet dat de grond deel uitmaakte van de gemeente Breda. Tot 1927 was een stichting, de Baronielaanstichting,

⁸⁹ Zie *Jaarboek ‘de Oranjeboom’ XLII: ‘De buitenplaats ‘Mariëndal’ aan de Mark te Ginneken, 1843-1957’*, door A.W. Jansen.

⁹⁰ G. Otten, *100 Jaar Baronielaan 2*, 1997, blz. 25

⁹¹ G. Otten, *100 Jaar Baronielaan 2*, 1997, blz. 26

eigenaar en was de Baronielaan een ‘eigen weg’. In ongeveer twintig jaar werden er 167 huizen aan de Baronielaan gebouwd met onder andere veel art nouveau-huizen (de nummers 80 t/m 98) en vakwerkhuisen (de nummers 16, 18, 34, 38, 70, 223 t/m 233). Het noordelijkste stuk was in 1917 nagenoeg volgebouwd; de bebouwing van het middenstuk is gerealiseerd in de periode 1905-1910. Onder andere het paleisachtige Trianon daar dateert uit 1910; het zuidelijkste stuk was het bouwterrein van het aannemersgeslacht Segeren, dat niet alleen een groot stuk van de Baronielaan maar ook van de Cartier van Disselstraat en de Burgemeester Pastoorsstraat voor zijn rekening heeft genomen. In 1903 bouwde J.C. Segeren het eerste van zijn panden op nummer 324, Café Tompouce; van 1903-1908 kwamen twintig huizen aan de westzijde klaar, de nummers 288-322. De overzijde van de Baronielaan, van de hoek van de Duivelsbruglaan tot de huidige Cartier van Disselstraat, was bouwgrond van bouwbedrijf Weduwe Van der Sande-Schonck, dat daar de nummers 301-335 vanaf 1903 voor zijn rekening nam. Bouwbedrijf J.C. Segeren bouwde in 1909 het stuk tussen de Burgemeester Pastoorsstraat en de Cartier van Disselstraat vol met de nummers 251 tot en met 289, waarbij gezegd moet zijn dat de huizen genummerd 267 tot en met 277 met hun bijzondere dakornamenten (koepels, torentjes), een heel eigen stijl hadden. Als de nummers 267, 269 en 271 een vrijstaand pand hadden gevormd, zou men er een symmetrisch neobarok paleisje in gezien kunnen hebben. Zoals ook bij de hoekpanden Baronielaan/Burgemeester Pastoorsstraat is gebeurd, zijn die bijzondere dakvormen helaas niet bewaard gebleven.⁹²

Het aantal eclectische woonhuizen/gebouwen, waarvan er overigens vele erkende monumenten zijn, is te groot om ze hieronder allemaal te noemen.

- Academiesingel 1, 1880
- Academiesingel 20, 1908
- Academiesingel 46, 1894, arch. J. Hurks /L. van der Pas
- Academiesingel 47, 1898, arch. J. Hurks/L. van der Pas
- Baronielaan 7: ‘De Geraniums’, 1901
- Baronielaan 20: Klooster
- Baronielaan 80 t/m 98, 1903
- Baronielaan 102, 1907
- Catharinastraat 22, 1905, arch. J.A. van Dongen
- Chassésingel 14, ca. 1890
- Delpratsingel 2, 1881
- Delpratsingel 3, 1898
- Delpratsingel 4, 1888
- Delpratsingel 5, 1910
- Delpratsingel 6, 1898
- Delpratsingel 22, 1884, met aansluitend vroegere neogothische winkel/woonhuis (1905)
- Delpratsingel 28, 1878
- Delpratsingel 29, 1880
- Dorpstraat 113, Ulvenhout, 1905
- Dreef 6, Princenhage, 1863
- Dreef 28, Princenhage, 1872
- Duivelsbruglaan 102
- Duivelsbruglaan 62-64, ca.1905: art nouveau-metselwerk

⁹² Zie Ad Jansen, *Een halve eeuw Ginneken I*, 1990, blz. 39-45 en G. Otten, *100 Jaar Baronielaan 2*, 1997

- Eindstraat 14, 1892
- Eindstraat 15, 1901
- Eindstraat 16, 1892
- Emmastraat 14, ca. 1884
- Emmastraat 16
- Ginnekenmarkt 10/11
- Ginnekenstraat 17
- Ginnekenstraat 153, 1891
- Ginnekenweg 74/74A, 76, 1892, arch. J. Marijnen
- Dit pand wordt ook wel het ‘bomenpand’ genoemd vanwege het bomenmotief in de deuroplijstingen. Ook elders in Europa (België, Frankrijk) vindt men deze decoratie die de stadsbewoner de suggestie geeft niet helemaal van de natuur afgescheiden te zijn. Volgens bouwhistoricus Eric M. Dolné in *De Bredase Bode* van 3 juli 2005 stellen de bomen links en rechts van de deuren de boom des levens c.q. die van de kennis van goed en kwaad voor. De beeldhouwer van de bomen was Theo Pels.
- Ginnekenweg 84-84A, 1886
- Ginnekenweg 110 t/m 128
- Ginnekenweg 130, 1894
- Ginnekenweg 144, 1895/1896, arch. P. Oomes/L. van der Pas
- Ginnekenweg 146, 1895/1896
- Ginnekenweg 206, 1863
- Ginnekenweg 213
- Ginnekenweg 217: Villa Wildtsangck 1897: neogotiek en neorenaissance
- Ginnekenweg 221 t/m 229
- Ginnekenweg 222, 1865
- Ginnekenweg 231, 233
- Ginnekenweg 235, 1895
- Ginnekenweg 237, 239
- Ginnekenweg 275, 1867
- Ginnekenweg 278, 1853
- Ginnekenweg 279, 281, 291, 301, 303, 305, 322
- Ginnekenweg 350, 356
- Grote Markt 4, 6 1882
- Grote Markt 9/9A, In den Gouden Leeuw, 1817 (huis dateert uit de 17^e eeuw)
- Haagdijk 141, 1884
- Haagsemarkt 22, 1892
- Haagsemarkt 24, 25, 1888
- Haagweg 214, ca. 1900, arch. J. van Groenendael
- Haagweg 250, ca. 1890
- Haagweg 321, 323, 1886, sober classicistisch
- Haagweg 354, 356: Villa Meertensheim, 1890 neogotiek en neorenaissance. Monumentendatabase Breda: “Voorbeeld van een landhuis in een schilderachtige mengeling van Neostijlen”
- Haagweg 366: Landhuis Princenoord, 1864
- Haagweg 429, ca. 1890, neoren. en neocl., arch. P. Oomes/L. van der Pas
- Halstraat 32 (1870), voorm. neoclassicistische stadsapotheek
- Havermarkt 1, 1872
- Houtmarkt 7, 1897
- Karrestraat 21, 1898, arch. J. van Dongen
- Karrestraat 20, 1890

- Karrestraat 27, 1897
- Kloosterlaan 168, 170: dienstwoning gevangenis, 1892, arch. J. Metzelaar
- Kloosterlaan 172, 1892: vrouwengevangenis, arch. J. Metzelaar
- Kloosterplein 6: Burgerweeshuis, 1887, arch. P. van de Erve
- “Dit Weeshuys hebben de Wethouderen der Stadt Breda, in ’t jaar 1606, opgerecht (...). By de oprichting is ’t groote huys van ’t Swarte Sustern Klooster, staande op de Stadts oude Veste, tusschen de Molestraat en ’t Gasthuys eynde, geschickt tot een Woonplaets der Weeskinderen; Welk huys in ’t vervolg van tyden zeer is verbeterd, en onder andere verciert met eene steene poort, boven dewelke met vergulde Letteren staat: GOD IS EEN VADER DER WEEZEN.”⁹³
- “De ingangspartij met sierstucwerk en de dakkapel op het pand zijn uitgevoerd in neorenaissance. De rest van de gevel echter is uitgevoerd in de eclectische stijl. Dit pand mag daarom niet aangeduid worden met neorenaissance.”⁹⁴
- Lange Brugstraat 20, 1890
- Lange Brugstraat 22, 22A, 1897-1989
- Lange Brugstraat 47, 1879
- Liesboslaan 8, 8A, 8B, Café-restaurant Bellevue, 1885: neoclassicistisch
- Liesboslaan 9, 1897
- Liesboslaan 11, 1898
- Mauritsstraat 9, 1880
- Mauritsstraat 11, ca. 1885
- Mauritsstraat 12, 1888
- Mauritsstraat 13, ca. 1885
- Mauritsstraat 14, 14A, 1888
- Mauritsstraat 15, ca. 1885
- Mauritsstraat 16, 16A, 1890
- Mauritsstraat 18, 1891
- Mauritsstraat 20, 1891
- Mauritsstraat 22, 22A, 1888, arch. W. Slechtrien
- Mauritsstraat 24, 26 1888
- Mauritsstraat 28, 1890, arch. J. Marijnen
- Mauritsstraat 30, 1890, arch. J. Marijnen
- Mauritsstraat 32, 1890
- Mauritsstraat 34, 1890
- Meerten Verhoffstraat 3, 1885
- Meerten Verhoffstraat 21, 1880/1881, arch. P.Oomes/L. van der Pas
- Nassausingel 26: Koepelgevangenis, de vier torens, 1890, arch. J. Metzelaar
- Nassausingel 26: Poortgebouw Koepelgevangenis, 1883: neorenaissance en art nouveau
- Nassaustraat 4, 6, 8, 19, 12, 14: dienstwoningen gevangenis, 1883, arch. J. Metzelaar
- Nassaustraat 31, 31 bis, 1903
- Nieuwe Ginnekenstraat 10, 10A, 10B, 1883
- Nieuwe Ginnekenstraat 12, 1884
- Nieuwe Ginnekenstraat 14, 14A, 1884
- Nieuwe Ginnekenstraat 16, 16A, 16B, 1883
- Nieuwe Ginnekenstraat 18, 1884, arch. Ch. Suykerbuik
- Nieuwe Ginnekenstraat 34, 1882, arch. Th. van Elzen
- Nieuwe Huizen 49
- Nieuwe Prinsenkade 3, 1886

⁹³ Van Goor, blz. 110

⁹⁴ Eric M. Dolné, *Stijlen* enz., blz. 15

- Nieuwe Prinsenkade 6, 1883
- Nieuwe Prinsenkade 9, 1878
- Nieuwe Prinsenkade 10, 1878
- Oranjesingel 2, 1897
- Oranjesingel 10, 1925, arch. J. Berben
- Parade 10-12: Chassékazerne, neogotiek en neorenaissance, 1899
- Pasbaan 7, 1896
- Reigerstraat 8, ca. 1885
- Reigerstraat 10, ca. 1885
- Schorsmolenstraat 6, 1883
- Seelingsingel 3, 1878
- Seelingsingel 4, 1878
- Seelingsingel 5, 1878
- Seelingsingel 6, 1880
- Seelingsingel 10, 1878
- Seelingsingel 11, 1878
- Seelingsingel 12, 1881, arch. A. Verlegh
- Seelingsingel 13, 1881, arch. A. Verlegh
- Sint Annastraat 17, ca. 1890, arch. J.M. Marijnen
- Sint Annastraat 23, 23A, ca. 1890, arch. J.M. Marijnen
- Sint Janstraat 3, 1889
- Sint Janstraat 16
- Sint Janstraat 24, 24A, 24B, 1870
- Sint Janstraat 31, 1877/1878: neoclassicistisch
- Sophiastraat 38, 40, 1879, 1881, arch. A. Verlegh
- Sophiastraat 42, 1890, arch. A. Verlegh
- Stationsplein 1, 1884: neoclassicistisch getinte pilasters en neobarokke dakkapellen
- Terheijdenstraat 5, 1895, arch. P. Oomes/L. van der Pas
- Tolbrugstraat 11, 1887
- Tolbrugstraat 15, ca. 1870
- Van Coothplein 8, 8A, 1891, arch. T. Zwegers
- Van Coothplein 13-15, 1898, arch. P. Oomes/L. van der Pas
- Van Coothplein 16-22, 1897, arch. J. Marijnen
- Van Coothplein 37: Concordia, 1881, gebouwd op de geslechte wallen
- Veemarktstraat 2, 2A, 1878
- Veemarktstraat 25, 25A, 25B, 1882
- Veemarktstraat 27, 27A: winkelpuien
- Veemarktstraat 34, 34A, 1890/1891
- Veemarktstraat 36, 1890
- Veemarktstraat 39, 39A
- Veemarktstraat 40, 1890: winkelpui, arch. C. de Kanter
- Veemarktstraat 48, 1891, arch. J. Marijnen; 1923 Amsterdamsche Bank
- Veemarktstraat 49: bovengevel is goed voorbeeld van overgang van eclecticisme naar art nouveau.
- Veemarktstraat 55, ca. 1870
- Veemarktstraat 56, 56A, 1880, arch. Bakker
- Veemarktstraat 57, ca. 1870
- Veemarktstraat 63, 63A, 63B, 1888
- Vismarktstraat 7, 7A, ca. 1880
- Visserstraat 6, 8, 10, 1887

- Visserstraat 12: De Iseren Leeu, 1885
- Visserstraat 14, 1890
- Wilhelminapark 15, 1905, arch. J. van Dongen
- Wilhelminastraat 1, 1889
- Wilhelminastraat 2 (1893) “is uitgevoerd in eclectische stijl. Architect J.M. Marijnen ontwierp haar, tezamen met het hoekpand Wilhelminastraat 1 als ‘poort’ tot het Ginneken, evenals hij dit deed met de hoekpanden aan het begin van de Baronielaan. (...) De hoektoren en het motief van ‘schietsleuven’ doen denken aan een versterkt huis aan een uitvalsweg (weg naar Ginneken) vanwaaruit de stad moet worden verdedigd, een stad waarvan de vestingwerken net waren gesloopt toen het object werd gebouwd.”⁹⁵ Soortgelijke poorten vindt men ook aan het Van Coothplein en op de hoeken van de Baronielaan/Burgemeester Pastoorsstraat.
- Wilhelminastraat: oostzijde, arch. J. Marijnen
- Willemstraat 1, 1881
- Willemstraat 2-4, 1881
- Willemstraat 3, 1897, arch. A. Verlegh: neoclassicistische details
- Willemstraat 6, ca. 1880
- Willemstraat 8, 1880, arch. A. Mol
- Willemstraat 15, 1890
- Willemstraat 21, 1884
- Willemstraat 23, 1884
- Willemstraat 24, 1874, arch. A. Verlegh
- Willemstraat 26, 1890, arch. J. Berben
- Willemstraat 28, voor 1890

‘Ingenieursbouwkunst’

Het beginnende grootindustriële tijdperk vroeg om stations, fabrieken. Metaal- en glastoepassingen werden daartoe gebruikt:

- Laken (B): Koninklijke Serres, 1875
- Londen: Crystal Palace, 1851
- Madrid: Kristalpaleis, 1887
- Milaan: Galerie Victor Emmanuel II, 1867
- Parijs: Eiffeltoren, 1889
- Parijs: Gare Saint-Lazare, 1837
- Praag: Petrintoren, 1891, ‘zusje’ van de Eiffeltoren

Breda:

-Nassausingel 26: Koepelgevangenis De Boschpoort, 1883, arch. J. Metzelaar
 Niet alleen in Breda maar ook elders in het land werden de oude tuchthuizen vervangen door gebouwen die afgekeken waren van gevangenissen in Engeland en de Verenigde Staten. ‘Ingenieur-Architect voor de Gevangenis- en Regtsgebouwen’ J. Metzelaar paste eerst in Arnhem en daarna in Breda ook het panopticumstelsel toe. Het idee, afkomstig uit Engeland (Jeremy Bentham, 1791) was dat vanuit het middelpunt van de cirkel één persoon het geheel kon overzien. In Arnhem en Haarlem werd eenzelfde gevangenis gebouwd. Metzelaar had voor de drie gevangenissen het ontwerp gemaakt. Ook in het museum Panorama Mesdag in Den Haag is dat concept toegepast.

⁹⁵ Eric M. Dolné, *Stijlen enz.*, blz. 14

Chaletstijl

Behalve de hierna te bespreken art nouveau importeerde men soms letterlijk (Haagweg 339: Villa De Haghe) een nieuwe stijl uit het buitenland, in dit geval Zwitserland, Oostenrijk, Duitsland. Chaletbouw hoort natuurlijk niet thuis in ons land, maar het was wel spectaculair en vernieuwend.

Breda:

- Baronielaan 34, 1900: alleen de dakpartij
- Burgemeester De Manlaan 6: 'De Blokhut', 1908
- Delpratsingel 9, 9A, 1882 heeft ook een met houtsnijwerk versierd balkon. Ook de overstekende dakpartij is voorzien van opvallend decoratief houtsnijwerk.
- Duivelsbruglaan: voorm. hotel-restaurant Dennenoord, 1883-1976
- Galderseweg 5: Directeurswoning Den Hey-Acker, 1905, architect J. Metzelaar/W. Metzelaar
- Galderseweg 7/15: Den Hey-Acker, alleen de dakpartij, 1906; architect J. Metzelaar/W. Metzelaar

Ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van deze jeugdgevangenis schreef Breda's stadschroniqueur Rinie Maas het boek *Jeugd van den Hey-Acker* : "De Galderseweg was, toen de tuchtschool haar deuren in 1906 opende, een zandweg. Van riolering was, zoals dit ook het geval was elders op het platteland, nog geen sprake. Er was evenmin gas, waterleiding en elektriciteit. Doordat riolering ontbrak was tonnage een noodzaak. Uniek was het feit dat de tuchtschool een eigen gasbedrijfje had in de vorm van een Duits toestel dat aerogeengas genereerde, energie waarmee lampen konden worden ontstoken."⁹⁶

- Haagweg 250, ca. 1885: alleen de dakpartij
- Haagweg 339: Villa De Haghe, in 1870 rechtstreeks uit Zwitserland geïmporteerd, bezit een houten skelet dat met stenen is opgevuld, maar de villa is de typische betimmerde overstekende dakkap in de loop der tijd kwijtgeraakt.
- Kerkpad 13, ca. 1916
- Meerten Verhoffstraat 5, 1880, heeft de hierboven genoemde kenmerken maar bovendien een houten veranda en balkon.
- Oude Liesboschlaan 207, ca. 1890: alleen de dakpartij
- Ulvenhoutselaan 27: Rozenhoeve, ca. 1860
- Ulvenhoutselaan 91: Busse Hoeve, 1921, arch. J. van Dongen; oorspronkelijk ook elementen van cottigestijl en vakwerkbouw; gesloopt en herbouwd in 2010.
- Wilhelminastraat 35: alleen de dakpartij
- Wolfslaardreef 96/98: Villa Groot Wolfslaar, 1908 : alleen de dakpartij

Art nouveau

Eind negentiende eeuw kwam er een reactie tegen de voorafgaande periode van rationalisme, naturalisme en het opkomende industriële tijdperk met zijn ontmenselijking; voorkeur voor gevoelens, dromen, mysticisme, geloof, asymmetrie sprak veel mensen aan. De woorden van Pascal gericht tot Descartes in de zeventiende eeuw, "Le coeur a ses raisons que la raison ne connaît pas", "Het hart heeft zijn redenen die de rede niet kent", dat wil zeggen dat je niet alles met je verstand kunt oplossen, gelden ook voor deze periode: 1890-1920, ook wel La Belle Époque genoemd, waarbij je je moet afvragen voor wie het een mooie tijd was. Als reactie op de neostijlen was er behoefte aan een 'Nieuwe kunst', een 'Art nouveau', ook Style métro, Style fleuri,

⁹⁶ Rinie Maas, *Jeugd van Den Hey-Acker De Tuchtschool (1906-2006)*, 2006, blz. 14

Tiffany style, bij ons ook slaoliedruppelstijl genoemd, benaming die te danken is aan een affiche (1894) gemaakt door Jan Toorop voor de Delftse slaolie van Calvé. Golvende lijnen, gestileerde plantaardige motieven zijn karakteristieken van deze stijl, in de schilderkunst bijvoorbeeld toegepast door de Oostenrijkse kunstenaar Gustave Klimt in *De Kus*. De art nouveau is sterk beïnvloed door de Japanse kunst. De natuur mocht weer leermeesteres zijn van de kunst: *natura artis magistra*, zoals boven de ingang van dierentuin Artis staat. De paradijzen van de art nouveau zijn Antwerpen (bijv. de Cogels Osylei), Barcelona, Keulen, Brussel, Nancy, Parijs, München, Praag, Wenen, maar Breda kent ook een twintigtal art-nouveahuizen (begin 20e eeuw!).

-Barcelona: A. Gaudi: Casa Milà, 1910

-Brussel: Victor Horta-Museum, 1901

-Parijs: A. Guimard: metro-ingang

Breda:

“Aan de Baronielaan treffen we opvallend veel art-nouveahuizen aan van de wat rustige ‘Haagse soort’.”⁹⁷ Vaak begint die art nouveau dan al bij de tuinhekjes die sierlijke kunstwerkjes in deze stijl zijn.

-Academiesingel 9, 10, 1912, arch. J. Marijnen

-Baronielaan 58, aannemer Chr. Beekers

-Baronielaan 80 t/m 98

-Baronielaan 89, 91, 93: arch. A. van Rijn

-Bavelselaan 126, 128: geschilderde decoraties boven de ramen

-Ceresstraat 23, ca. 1910

-Ceresstraat 30, 30A, 30B, ca. 1905, arch. J.A. van Dongen

-Dijklaan 25-27, arch. G. Esbach

-Dorpstraat 6, Ulvenhout: raamindelingen art nouveau

-Duivelsbruglaan 62-64: onderdelen van de gevel

-Eindstraat 13, 1910 (Zie jugendstil)

-Eindstraat 27, 1903, oorspronkelijk houten winkelpui van arch. P. Oomes/L. van der Pas in art nouveaustijl, die bij verbouwingen verloren is gegaan.

-Ginnekenweg 294, 1916, arch. B. van Wijk

-Ginnekenweg 298, 1916, arch. B van Wijk

-Ginnekenweg 334/336/336A, 1905, arch. P. Oomes/L. van der Pas

-Grote Markt 27, 1907

-Haagdijk 166, 168, arch. P. Oomes/L. van der Pas

-Haagdijk 71, 1908/09, arch. P. Oomes/L. van der Pas

-Haagweg 3: voorm. pastorie, 1904

Architect F. P. Bilsen ontwierp naast de neogotische Annakerk van pastoor A. Smits, getekend door de kerkarchitecten Jos Cuypers en Jan Stuyt, de pastorie met veel art-nouveau-elementen, “bijvoorbeeld het veelvuldig gebruik van glas in lood, met daarin verwerkt weelderige bloem- en plantmotieven; de vloeiende, krullerige lijnen van de koperen deurklinken, de dakkapellen (...) en de grote kozijnen omgeven door natuursteen.”⁹⁸

-Haagweg 189: Villa Wilhelmina, 1898, arch. H. van der Kloot Meyburg

-Hoge Steenweg 42, 44, 1919

-Karrestraat 6, 1904

-Lange Brugstraat 42, 1902

-Lange Brugstraat 8, 1879

⁹⁷ G. Otten, *100 Jaar Baronielaan 2*, 1997, blz. 27

⁹⁸ M. van der Zanden, *Annapastorie, Annahuis, 100 jaar mensenwerk*, 2004, blz. 25

- Liesbosstraat 25, 1906 (neorenaissance, gedeeltelijk art nouveau)
- Nieuwe Boschstr. 38, arch. P. Oomes/L. van der Pas
- Prinsenkade 2, 1902, arch. P. Oomes/L. van der Pas: La Bohème
- Regentesselaan 8-14, 1926⁹⁹, aannemer J.M. Verlegh
- Ridderstraat 27, 1910
- Rozenlaan 96, 116-118
- Sint Janstraat 7, arch. P. Oomes/L. van der Pas, 1904
- Teijchinélaan 24-26
- Tolbrugstraat 8, 10, arch. P. Oomes/L. van der Pas, 1901
- Valkenierslaan 57: stucwerk
- Van Coothplein 23/23A: Hotel van Ham, 1933, arch. P. Oomes
- Veemarktstraat 49: tegeltjes, arch. J. Marijnen
- Veemarktstraat 52, 52A, 1901, arch. J.A. van Dongen
- Wilhelminapark 62-64, arch. J. Gran Jean
- Willemstraat 2-4/Delpratsingel 1, arch. P. van Erven/J. van der Horst: eclectisch met invloeden van art nouveau

De jugendstil, zo genoemd naar het tijdschrift *Jugend* (1895), verzette zich tegen de als te overdreven beschouwde zwierigheid van de art nouveau en streefde naar een strakkere, meer rationalistische uitstraling. Ook bij de jugendstil vindt men echter de door planten geïnspireerde motieven. Een ander kenmerk van de jugendstil is het gebruik van gekleurde (witte, gele) bakstenen. Toen in Wenen kunstenaars zich 'afschieden'/Sezession bleken hun doelstellingen te corresponderen met die van de jugendstil, zodat men beide benamingen vaak door elkaar gebruikt: jugendstil/sezessionsstil:

- Helsinki: Spoorwegstation, 1919
- Wenen: Majolikahaus, 1899
- Wenen: Metrostation Karlsplatz, 1899
- Wenen: Sezessionsgebäude, 1898

Breda:

- Baronielaan 320
- De la Reyweg: Trip van Zoudtlandtkazerne: chaletstijl en jugendstil
- Eindstraat 6: De Gruyter, arch. G. Welsing
- Eindstraat 13, 1910, arch. J. Marijnen
- Haagweg 321, 323: 1886, jugendstildeur
- Korte Brugstraat 15, 1906, arch. J.A. van Dongen
- Sint Janstraat 7, 1904
- Veemarktstraat 38, 38A, 1911, arch. J. Marijnen

Vakwerkstijl

Geïnspireerd door de rusticiteit van eeuwenoude huizen met een balken-skelet in Zwitserland, Duitsland, Oostenrijk (Tirol), Frankrijk (Normandië), Engeland, bouwde men in Breda eind negentiende, begin twintigste eeuw ook huizen waarin hout als bouw materiaal een belangrijk onderdeel vormde: zichtbare balken in de gevels, houten balkons.

- Caen (F)
- Straatsburg enz.

⁹⁹ Zie Erfgoedbrief Breda 19, blz.13

Breda:

- Academiesingel 20, 1909, arch. A. van der Meer
- Baronielaan 16, 18, 1898, arch. A. van der Lee
- Baronielaan 34: het oudste pand van de Baronielaan, arch. J. Marijnen; combinatie van vakwerkstijlelementen en chaletstijl
- Baronielaan 68, 1905, arch. J.A. van Dongen
- Baronielaan 70, 1905, arch. J.A. van Dongen
- Baronielaan 223, 1904/05, arch. C. Nieraad
- Baronielaan 225, 1904/05, arch. C. Nieraad
- Baronielaan 227, 1904/05, arch. C. Nieraad; chaletstijl en vakwerk
- Baronielaan 229, 1904/05, arch. C. Nieraad; chaletstijl en vakwerk
- Baronielaan 231, 1904/05, arch. C. Nieraad
- Baronielaan 233, 1904/05, arch. C. Nieraad

“Verderop staan drie dubbele villa’s met de huisnummers 223-225, 227-229 en 231-233. Deze zijn ontworpen door architect Nieraad ten behoeve van de Villa Bouwmaatschappij Mastbosch. Samen met de panden Baronielaan 16-18 moeten we deze panden beschouwen als het ideaaltype dat de Bredasche Bouwgrond-Maatschappij voor ogen stond. De panden zullen eind 1904, begin 1905 zijn gebouwd. Ook hier zien we weer de vakwerkbouw, de overstekende dakranden en de ramen met kleine ruitjes. In 1905 werden de nieuwe villa’s te huur aangeboden: *In de onmiddellijke nabijheid der bosschen, aan paardentram te huur: Villa’s voorzien van gas- en waterl., alles ingericht naar de eischen des tijds. (...) Huurprijs zeer billijk.*”¹⁰⁰

-Dijklaan 29-31, ca. 1915

-Etnastraat: Eerste Bredaas Station in vakwerkstijl, ca. 1855

De eerste verbinding per spoor vanuit Breda was die met Roosendaal: 1 mei 1855. Reizigers konden daar overstappen op de trein die van Antwerpen via Roosendaal naar Moerdijk reed. “Driemaal per dag vertrok de trein vanuit Breda naar Roosendaal-Antwerpen en omgekeerd. Erg comfortabel toonde het zich allemaal niet. De wagons derde klasse waren in zomer en winter aan beide kanten geheel open waardoor de *daarvan veelvuldig gebruik makende kleinhandelaren of andere minvermogene personen eene onuitstaanbare koude en togt ondervinden, die niet zelden reeds voor vele zware ziekten, ja zelfs voor sommigen zelfs den dood heeft ten gevolge gehad.*”¹⁰¹

Tot 1 oktober 1863 moest men nog de diligence nemen om naar Tilburg, Den Bosch te reizen. De trein maakte een einde aan die, eerlijk gezegd, primitieve manier van reizen. “De passagiers waren al tevreden wanneer zij zonder ongelukken in Tilburg aankwamen en wanneer zij onderweg geen avonturen hadden beleefd, want het was allerminst veilig langs de wegen. Nog in 1826 luidde artikel 18 van de instructie voor de conducteur van ’s Rijks postkoetsen op de route Amsterdam-Brussel (via Breda) en terug: Wanneer de conducteurs zulks noodig mochten achten zullen zij gewapend kunnen zijn, terwijl alsdan de wapenen, hetzij een koppel pistolen, hetzij een sabel, hun kosteloos door de administratie zullen worden bezorgd.”¹⁰² Het eerste, in vakwerkstijl gebouwde station stond op de westelijke oever van de Mark aan de Etnastraat vlakbij herberg ‘Het Zwaantje’. In 1866 kwam er via een spoorbrug over de Mark een verbinding met het “als bouwpakket”¹⁰³ in vakwerkstijl gebouwde tweede station uit 1863 aan het Stationsplein. In 1968 werd het eerste station gesloopt (Zie hieronder Stationsplein 16)

¹⁰⁰ G. Otten, *100 Jaar Baronielaan 2*, 1997, blz. 25

¹⁰¹ M. Duijghuisen e.a., *Geschiedenis van Breda III*, 1990, blz. 104

¹⁰² A. van Eck, *De bonte historie van Breda*, 1946, blz. 157

¹⁰³ P. de Jaeger, *De Harts slag van Breda*, 2006, blz. 81

-Haagweg 339 (1870): Villa De Haghe. Het heeft geen haar gescheeld of het monumentale pand was 2 september 2008 in vlammen opgegaan. De oplettendheid van een elfjarige scholier die alarm sloeg heeft dat voorkomen. Ook chaletstijl-elementen.

-Stationsplein 16: Station, 1863

Het tweede, ook in vakwerkstijl gebouwde, houten station van Breda, voorganger van het huidige station, werd op de rechteroever van de Mark gebouwd, geopend op 1 oktober 1863 en via een spoorbrug verbonden (1866) met de lijn Breda-Roosendaal. Het stond tot het slopen van de stadswallen in 1870 eigenlijk buiten de stad aan de overzijde van de gracht. Pas in 1881 kwam de Willemstraat tot stand. Vanuit dit station liep de tweede spoorwegverbinding vanuit Breda, namelijk die met Tilburg (1 oktober 1863); de derde, die met Moerdijk, dateert uit 1866 en om in Rotterdam te komen (1872) moest eerst nog de Moerdijkbrug gebouwd worden. Toen koningin Wilhelmina in 1905 Breda zou bezoeken, schaamde men zich zozeer voor het houten gebouw dat er een stenen gevel voor en later rond het station werd gezet. Toen het station in 1973 gesloopt werd, bleek het vakwerkgebouw goed geconserveerd te zijn.

-Tramsingel 1 (1891)

“In 1891 was op de hoek Haagweg/Tramsingel een fraai vakwerkhuis gebouwd dat dienst deed als tramstation en centraal knooppunt voor alle tramverkeer. De paardentram verzorgde het openbaar vervoer binnen de singels, de stoomtram erbuiten, naar het treinstation en de omliggende dorpen.”¹⁰⁴

Langgevelboerderijen

Friesland kent zijn kop-hals-rompboerderijen, in Noord-Holland vindt men vooral stolpboerderijen en overal in Zeeland ziet men de zwartgeteerde boerderijen van het schuurtype. Brabant kent zo zijn typische langgevelboerderijen, die voornamelijk uit de achttiende en negentiende eeuw dateren: woning, stal, schuur en dorsvloer bevinden zich onder één dak en alle deuren zitten in een lange zijgevel. Vaak vindt men bij zo'n boerderij een zogenaamde Vlaamse schuur en op enige afstand vanwege brandgevaar een bakhuis. In 2004 verscheen er een fraai boek over Prinsenbeekse bakhuizen: *Als een bakhuisje praten kon*, uitgegeven door Heemkundekring 'Op de Beek'. *Boerderijen in het heem van Paulus* (2003), een uitgave van Heemkundekring Paulus van Daesdonck, is een fotoboek met maar liefst 237 boerderijen, maar het heem is groter dan 'Groot Breda'. Ook aan de monumentendatabase van de Gemeente Breda zijn gegevens over enkele van de onderstaande boerderijen ontleend. Vanwege het grote aantal is de lijst niet volledig.

-Annevillelaan 97/99, Ulvenhout, 1845

-Bagvensestraat 11, 1874

-Bagvensestraat 18

-Bagvensestraat 25

-Beeksestraat 76, Prinsenbeek, eind 19^e eeuw

-Blauwe Keiweg 2-4: hoeve 'De Blauwe Kei'

-Blauwhoefsedreef 1, Teteringen: 'Blauwe Hoeve'

Al vanaf 1670 stond op deze plaats een hoeve, Pelgromshoeve genaamd naar de familie Pelgrom, maar de naam is begrijpelijkerwijze verbasterd tot Pelgrimshoeve. De brochure van Open Monumentendag 1995 noemt deze boerderij “de mooiste der Teteringse monumenten.” Sinds de achttiende eeuw is er sprake van de Blauwe Hoeve, hetgeen de straatnaam verklaart. “De roedeverdeling van de schuiframen laat zien, dat

¹⁰⁴ M. van der Zanden, *Annapastorie, Annahuis, 100 jaar mensenwerk*, 2004, blz. 26

het gebouw vrij oud is. Ze tellen dertig ruiten en vallen in het midden over elkaar. Later zijn de ramen in zwang gekomen met twintig ruiten, die op drievijfde van de hoogte over elkaar vallen. De hoeve staat met de lange voorgevel naar het zuiden. Op die manier had men het meeste profijt van het zonlicht, zeker in de winter. De felle middagzon in de zomer werd afgeschermd door lindebomen. Op het erf staat een grote Vlaamse schuur en aan de westzijde een ouderwets karhuis. Het geheel is rond 1975 gerestaureerd, waarbij het oude gelukkig zeer zorgvuldig gespaard bleef.”¹⁰⁵ Voor veel van de langgevelboerderijen vindt men dergelijke beschrijvingen in periodieken van de heemkundekringen zoals Paulus van Daesdonck.

-Bolbergseweg 7, Bavel

-Bolbergseweg 14, 1855

“een voorname langgevelboerderij op een prachtige plek. In een bocht van de weg die van zichzelf ook een plaatje is met die massieve eiken aan weerszijden”¹⁰⁶

-Bosdaldreef 8, 1850

-Bredestraat 4, 1887

-Bredestraat 6: Hoeve ‘Grote Muizenberg’, 1803

-Bredestraat 9, 1872: ‘Keihoef’

-Brielsedreef 82, Prinsenbeek, 1811

-Cauwelaerseweg 2 (18^e, 19^e eeuw), 4 (1902), 5 (17^e, 18^e eeuw), Ulvenhout

-Chaamseweg 28, ca. 1816

De (voor)geschiedenis van deze boerderij en zijn bewoners is uitgebreid beschreven door Ad Jansen in *Brieven van Paulus*, 2004-147/148: “Van de nog steeds bestaande boerderij Chaamseweg 28 gaat de geschiedenis terug tot het begin van de zeventiende eeuw. De huidige langgevelboerderij dateert vermoedelijk van omstreeks 1800. De laatste 160 jaar is deze eigendom van en bewoond door vijf opeenvolgende generaties Van Hooijdonk.” In de jaren negentig van de vorige eeuw is de hoeve gerestaureerd: “De eeuwenoude balken konden ten dele worden gebruikt voor de restauratie van de hoeve, waardoor nu het jaartal 1613 in een van de balken in het plafond van de hal te lezen is.”¹⁰⁷

-Daesdonk 10, 1854

-Daesdonckseweg 5, Alphen-Chaam: Hoeve Daesdonck

Deze hoeve werd in 1835 gebouwd nadat de oorspronkelijke boerderij en het Kasteel Daesdonck, waar zij bijhoorde, door onvoorzichtigheid van soldaten, die daar in 1832 ingekwartierd lagen in verband met de oorlogsactiviteiten in België, afgebrand waren.

-Doelen 76, 78

-Dorpstraat 2, Ulvenhout: Prinsenhoeve, bouwjaar ca. 1800

Dit is een van de zogenaamde prinsenhoeven die Breda kent. De andere twee staan aan de Dr. Batenburglaan 194 en in Prinsenbeek aan de Prinsendreef 4.

-Dorpstraat 92, Ulvenhout: Pekhoeve

-Dorstseweg 4, Bavel

-Dorstseweg 10, Bavel, 18^e eeuw

-Dorstseweg 21, 31, Bavel

-Dorstseweg 33, Bavel, 17^e eeuw

-Dr. Batenburglaan 194, Effen:

Hoeve ‘In ‘t Hout’ of Prinsenhoeve, in 1457 aangekocht door de heer van Breda, Jan IV van Nassau (1442-1475).

-Eikbergseweg 2 (18^e-20^e eeuw), 5 (19^e eeuw), 9 (1892), 13 (1836), 15 (19^e eeuw), 19 (18^e, 19^e eeuw), 91 (1926), 97 (18^e eeuw), Bavel

¹⁰⁵ Brochure *Open Monumentendag Teteringen*, 1995

¹⁰⁶ H. Oome, *Historische boerderijen in Brabant*, 1999, blz. 50

¹⁰⁷ Ad Jansen in *Brieven van Paulus*, 2004-147/148

- Gageldonkseweg 1, ca. 1550: ‘Het Hogehuys’, dichtgemetseld poortgebouw van het voormalige kasteel Gageldonk, maakt nu deel uit van deze langgevelboerderij en steekt daar hoog bovenuit. In 1753 werd het kasteel door de watergeuzen in brand gestoken en verwoest. Het poortgebouw bleef overeind.
- Gageldonkseweg 39, muurankers uit 1760
- Galderseweg 19, 1861
- Galderseweg 79: ‘Blauwe Camer’
- Galderseweg 89: Hoeve ‘Schoondonk’
- Galderseweg 115: ‘Drie Zwaantjes’, eind 17^e, begin 18^e eeuw, hoorde oorspronkelijk bij landgoed Daesdonck.
- Geersbroekseweg 10 (ca. 1940), 27 (18^e, 19^e eeuw), 29 (1925)
- Groenstraat 8, Teteringen, gevelsteen uit 1871
- Groenstraat 21, Teteringen, 1886
- Heilaarstraat 235
- Hoeveneind 7, Teteringen, 1810, maar in 1695 stond hier al een boerderij. In 1920 werd pastoor A. Rops, pastoor van de Josephkerk in Breda van 1924 tot 1954, door vererving eigenaar van de boerderij. “Pastoor Rops bewoonde natuurlijk niet zelf de hoeve, dat liet hij aan een van zijn broers, Cornelis Franciscus Rops over. Men zegt evenwel, dat hij zich eens per jaar met een rijtuig naar Teteringen liet rijden om op familiebezoek te gaan en, wie weet, de zaken te inspecteren.”¹⁰⁸
- Hoeveneind 21, Teteringen, ca. 1860
- Hoeveneind 23, Teteringen, ca. 1858
- Hoeveneind 27, Teteringen, eind 18^e eeuw (?)
- Hoeveneind 33, Teteringen, 1706/1841:
Deze hoeve, genaamd Christoffelhoeve, dankt haar naam aan een legende. In 1706 zou de Heilige Christoffel in de kerstnacht de boerderij op zijn schouders hebben genomen en even hebben verplaatst om duivels op een dwaalspoor te brengen. Die waren namelijk van plan geweest de bewoners te verdrijven, maar door deze list en brandend wierook op de plaats waar de boerderij had gestaan, had de heilige het gevaar bezworen.
- Hoeveneind 61, schuur 1732: ‘De Hooge Schuur’
“Van binnen oogt de voorraadschuur als een gigantisch omgekeerd VOC-schip. De dikste bomen uit de omgeving zijn hier met penverbindingen aan elkaar geknoopt.”¹⁰⁹
- Hoeveneind 62, Teteringen, 1732
- Hoeveneind 63, Teteringen
- Hoeveneind 65, Teteringen, gevelsteen uit 1878
- Hoeveneind 68, Teteringen
- Hoeveneind 76, Teteringen: oudst bekende bewoner in 1686
- Hoeveneind 88, Teteringen, 1877, gebouwd door Sebastiaan Oomen
- Hoeveneind 91 (ca. 1920), 96 (ca. 1913), 106 (ca. 1928), 108 (ca. 1950)
- Hondsdonkseweg 7, Ulvenhout, 1846: neogotische motieven
- Kerkstraat 14, 16, Bavel, ca. 1910
- Kerkstraat 44, Bavel, ca. 1890, verbouwd 1925
- Kerkstraat 46, Bavel, verbouwd 1925
- Klein Wolfslaar 12: 1859, kortgeveltype
- Laanzichtweg 97, Teteringen, 1900
- Liesboslaan 27 (1895), 32, 43 (1884), 43A
- Liesbosstraat 45, 1802
- Lijndonkseweg 12, Bavel, 1928

¹⁰⁸ J. Broeders, *15 Monumenten in Teteringen*, 1975, blz. 47

¹⁰⁹ H. Oome, *Historische boerderijen in Brabant*, 1999, blz. 56

- Moleneind 13, Teteringen, ca. 1850
- Moleneind 25, Teteringen, 1612
- Notselseweg 1, 2 (1853), sinds 1 januari 1997 Alphen-Chaam
- Oude Beekhoek 2, Ulvenhout, 18^e eeuw
- Overaseweg 186, 1857
- Overaseweg 188
- Overaseweg 204, 1837; fraai gerestaureerd door Rinus Hoondert, eigenaar sinds 1981
- Overaseweg 210
- Pennendijk 1, Ulvenhout, 1903: Museum Paulus van Daesdonck
- Prinsendreef 4, Prinsenbeek: Prinshoef

Zoals andere boerderijen met dezelfde naam aan bijvoorbeeld de Dorpstraat in Ulvenhout en aan de Dr. Batenburglaan, danken ‘prinsenhoeven’ hun naam aan het feit dat ze vroeger eigendom waren van de prinsen van Oranje.

- Raamschoorseweg 30, Effen: Hoeve Moervliet, 1685
 - Raamschoorseweg 43, Effen, eind 18^e eeuw
 - Reeptiend 50: Hoeve Nieuwenhuizen
 - Rithsestraat 285: Hoeve Zuurland
 - Rithsestraat 306, 1851
 - Seminarieweg 27, 1892
 - Seminarieweg 28: Laarhovense Hoeve, 1710/Seminarieweg 30: ‘Klein IJpelaar’, 1886
- In 1884 kochten kinderen van Antonie Oomen (1787-1875), die ook later de hoeve op nummer 30 bouwden, deze boerderij. Toen de oudste zoon van Antonie in 1893 stierf, erfde diens zoon, Antonius Oomen (1850-1901), beide boerderijen. Samen met zijn vrouw en vier kinderen bewoonde hij de boerderij op nummer 30. Een van hun zonen was de latere mgr. Johannes Oomen (1887-1982), bouwpastoor van de voormalige Theresiakerk aan de Tramsingel, die een gedeelte van zijn bezit gebruikte voor het bouwen van zijn kerk, die in 1926 geconsacreerd werd. Het komt niet vaak voor dat een bouwpastoor ook slooppastoor wordt. Dat overkwam pastoor Oomen. Zijn kerk werd gesloopt in 1973. De fundamenten dienden als verharding van het terrein van Oldenburger Transport in Bavel... Sic transit gloria mundi!¹¹⁰
- Sint Josephstraat 63, Teteringen, 17^e eeuw (?)
 - Sprundelsebaan 60
 - Sprundelsebaan 75
 - Sprundelsebaan 110
 - Sprundelsebaan 119, 1875
 - Strijbeekseweg 12, Ulvenhout:

“Van de Strijbeekseweg is het een prachtig gezicht: die boogvensters. Het geeft het pand iets middeleeuws, iets gotisch.”¹¹¹

- Strijbeekseweg 18, Ulvenhout
- Strijbeekseweg 23 en 27, Ulvenhout:

In 1629 stond er al een boerderij aan de Strijbeekseweg 27; die op nummer 23 wordt genoemd ca. 1720. In 1758 kwamen beide boerderijen door vererving in het bezit van Willem Pebergen (1708-1774). Zijn kleindochter Lucia Pebergen (1754-1808) trouwde met Adriaan Michielsen van Hooijdonk, die na haar dood in 1808 eigenaar werd van de twee hoeven. Tot 1991 is nummer 27 bewoond door nakomelingen van Lucia en Adriaan. Strijbeekseweg 23 was in 1822 na de dood van Adriaan in bezit gekomen van een zus van hem; de boerderij werd in 1836 verkocht en kwam in 1919 in bezit van de eigenaar van landgoed Luchtenburg. Verkocht en verkaveld in 1934, werd de boerderij

¹¹⁰ Gegevens ontleend aan Ad Jansen: ‘Oude boerderijen bij de IJpelaar’, in *Brieven van Paulus*, 1997: 115

¹¹¹ H. Oome, *Historische boerderijen in Brabant*, 1999, blz. 52

achtereenvolgens bewoond door de families J. van Miert, F. Zeegers (1967-1989), 1989 tot heden J. van der Meer.¹¹²

- Tiendweg 1 (18^e eeuw), 2 (18^e, 19^e eeuw), Bavel,
- Tilburgseweg 239
- Vaareindseweg 14, 1852
- Veenstraat 4, 6, 7, 9, Bavel
- Westrikseweg 26, 1823
- Zanddreef 4, Prinsenbeek, ca. 1850
- Zanddreef 6, Prinsenbeek, 18^e eeuw (?)
- enz.

Landgoederen

-Annevillelaan 101, sinds 1997 Alphen-Chaam: landgoed Anneville

“Anneville is een negentiende-eeuwse constructie van Prosper Cuijpers van Velthoven, een beruchte archievendief uit de vorige eeuw. Hij kocht van verschillende mensen een groot aantal percelen aan en bouwde op het aldus geformeerde nieuwe bezit een landhuis, waarna ook een park aangelegd werd.”¹¹³ In 1851/1852 liet hij door de Belgische architect Trappeniers het neoclassicistische huis bouwen, dat naderhand allerlei functies heeft vervuld: hotel, onderdak voor het Duitse leger, huisvesting voor de staf van prins Bernhard, conferentiecentrum, school. Direct na de oorlog van 1940/1945 verbleef koningin Wilhelmina er bijna twee maanden (2 mei tot 22 juni 1945) met haar dochter prinses Juliana. Zij beschouwde die periode, zo zei zij later, als sprookjesachtig. Een plaquette herinnert aan de hoge gasten. Na de dood van Prosper Cuijpers in 1914 werd het landgoed bewoond door zijn dochter Charlotte, getrouwd met baron Felix van Zuylen van Nijevelt. Hun dochter Frédérique was getrouwd met baron Victor de Constant Rebecque. Tegenwoordig wordt het landgoed weer bewoond door de familie De Constant Rebecque. Een van de bewoners is Jan Victor Idzard baron de Constant Rebecque, nazaat van de baron die ooit verliefd was op Belle van Zuylen.

-Beukenlaan 1: landgoed IJpelaar/Ypelaar

De plaats waar nu de kunstacademie Sint Joost staat, werd tot ca. 1875 ingenomen door het neoclassicistisch landhuis IJpelaar, gebouwd in 1837. De voorgevel daarvan werd gesierd door een groot driehoekig timpaan en vier zuilen/pilasters in de Dorische stijl. Het landhuis stond op de plaats waar het kasteeltje van jonkheer Sebastiaan van Ypelaar had gestaan, waar de katholieken van 1648-1683 een kamer hadden mogen gebruiken als schuilkerk. In 1878 werd op deze historische plek een kleinseminarie gebouwd dat 28 oktober 1944 tijdens de bevrijding van Breda door brand verwoest werd, waarna er in 1950 een nieuw gebouw verrees, ontworpen door de architecten A. Siebers en W. van Dael in de stijl van de Delftse School: het kleinseminarie IJpelaar. Halverwege de jaren zestig betrok de Sociale Academie de gebouwen, in 1994 opgevolgd door de Kunstacademie Sint Joost.

-Blauwe Keiweg 2-4: landgoed De Blauwe Kei

In 1648 bestond de huidige langgevelboerderij uit 1850 blijkens de tekst van de gevelsteen al vierhonderd jaar. In *Jaarboek XII*, blz. 107-111 van ‘de Oranjeboom’ vindt men een oude afbeelding van De Blauwe Kei met een klassiek tympaan. In 1364 stond er overigens al een hoeve op deze plaats.

¹¹² Gegevens ontleend aan Ad Jansen: ‘Historische boerderijen op Notsel’, in *Brieven van Paulus*, 2003:143

¹¹³ K. Leenders, ‘Het landgoederenlandschap rond Breda’, in *Jaarboek ‘de Oranjeboom’ LII*, 1999, blz. 12

-Bosdalweg, Prinsenbeek: landgoed Bosdal

Landgoed Bosdal met boerderijen, waarvan er nog een aan de Brielsedreef met muurankers uit 1855 resteert en een andere aan de Kettingdreef 5, dateert uit ca. 1645. Het landhuis uit 1648, gebouwd door jonkheer H. Cannaeerts, kreeg in 1772 als nieuwe eigenaar graaf Alexander van Bylandt. Het werd in 1825 in Lodewijk XVI-stijl herbouwd door zijn zoon en erfgenaam Otto. Deze Otto legde ook de eerste steen van de boerderij aan de Kettingdreef op 10 april 1855 zoals uit de gevelsteen blijkt: "Den eersten Steen gelegd den 10 april 1855 Door Den Graf Otto Anne van Bylandt." In 1857 erfde zijn nicht Anna van Bylandt het landgoed. Toen zij in 1866 als weduwe met zes dochters en een zoon achterbleef, kwam zij onder invloed van de 'profeet' W. Groeneveld, die vanuit haar landhuis zijn sekte wilde verbreiden. Zij volgde hem zelfs naar Zuid-Afrika, van waaruit zij in 1870 de opdracht gaf het huis te verkopen. In 1946 werd het landhuis gesloopt.

-Chaamseweg 14, sinds 1997 Alphen-Chaam: landgoed Luchtenburg

Het strak vormgegeven landhuis Luchtenburg, waarvan de bovenste verdieping in 1851 werd gerealiseerd, staat op een landgoed dat in 1518 door Hendrik Montens is begonnen. Het landhuis zelf dateert uit de tweede helft van de zeventiende eeuw en werd in 1802 gekocht door baron Lucas van der Borch, die ook al eigenaar was van Hondsdonk. Hij overleed 16 juli 1820 en zijn neef Allard baron van der Borch van Verwolde werd de nieuwe eigenaar. Zijn zoon Willem, burgemeester van Ginneken, stierf kinderloos in 1908. De landgoederen Hondsdonk en Luchtenburg kwamen door het huwelijk van zijn zus Adèle in het bezit van de adellijke familie Prisse.

-Doornboslaan: Landgoed Doornbosch

Van het landgoed Doornbos, met daarop een hoeve uit 1880, die in 1960 werd gesloopt in verband met de realisering van de nieuwe wijk Doornbos, rest ons slechts de naam.

-Laanzichtweg 60-66, Teteringen: landgoed Laanzicht

Het huidige statige landhuis, gebouwd in 1870, had een voorganger uit 1790. Dat kan men opmaken uit de gevelsteen, gedateerd 10 mei 1790.

-Oude Liesboslaan: landgoed Lies

Zie hoofdstuk 4, zeventiende eeuw: landgoederen

-Rithsestraat 146: landgoed Hazard

Huis Hazard met dakkapellen met frontons gedateerd eind 18^e, begin 19^e eeuw, had als vroege voorganger een hoeve uit de vijftiende eeuw, Hoeve op de Rith. Landgoed Hazard is een van de talrijke landgoederen die, als hoeve begonnen, van naam veranderden toen een landhuis ervoor in de plaats kwam. Zo werd hoeve De Verloren Cost landhuis IJzer Hek (Achter Emer 17), De Wijngaard werd landhuis Valkrust en Florenstede huize Weilust. Begraafplaats Zuilen was oorspronkelijk ook een landgoed, ontstaan uit de hoeve Buurstede.

-Rustlandstraat: landgoed Rustland

Alleen de straatnaam herinnert nog aan het geel gepleisterde landhuis Rustland, gebouwd tussen 1807 en 1814, afgebroken en herbouwd omstreeks 1900 en afgebroken in 1933. Tot 1927 hoorde de wijk Zandberg waarin het landhuis stond, nog bij de gemeente Teteringen. Rustland lag tussen de huidige Zandberglaan en de Roy van Zuidewijnlaan. De aanleg van de Zandberglaan en omringende straten betekende het

einde van het landgoed Rustland, zo schrijft Gerard Otten in *Engelbrecht van Nassau* (1992).

-Seminarieweg 26: landgoed De Kleine IJpelaar

Het oudste gedeelte, waar het klooster van de paters van de Heilige Harten ss.cc. in 1929 tegenaan gebouwd is, dateert uit 1866. In 1527 moet er op die plaats al een ‘Cleyne Hoeve’ gestaan hebben. In 1834 werd die boerderij, die ondertussen een herenhuis was geworden, vervangen door een neoclassicistisch landhuis, ‘De Kleine IJpelaar’. Dokter Johannes Wilhelmus de Bruijn had het gekocht voor 9000 gulden en maakte er zoals op schilderijen in het Breda’s Museum te zien is, iets heel moois van. Zijn zoon, advocaat Arnout de Bruijn, was getrouwd met Caroline de Roy van Zuidewijn. Deze zoon, zijn vader was in 1842 overleden, liet het monumentale pand afbreken en verving het door een nieuw landhuis in eclectische, klassiek ogende stijl.¹¹⁴ Na de dood in 1914 van zijn vrouw, de weduwe Caroline, werd het landhuis verkocht en uitgebreid tot een klooster voor de paters ss.cc., paters van de Heilige Harten. Begin 2009 werden de plannen bekendgemaakt van Dane Real Estate BV, die het klooster van de paters gekocht had: op de plaats van dat klooster moest een vijfsterrenhotel komen waarvan de monumentale villa de centrale entree zou worden. Later in dat jaar bleken er niet voldoende investeerders te zijn voor dat plan.

-Sprundelsebaan 47-49: landgoed Lindenberg

Het empirelandhuis Lindenberg dateert uit 1858. Het werd voorafgegaan door een landhuis uit de achttiende eeuw, dat zelf in de plaats was gekomen van een boerderij.

-Wolfslaardreef: landgoed Groot Wolfslaar

Het huidige uit 1862 daterende neoclassicistische landhuis Groot Wolfslaar, ontworpen door architect K. van Roon, met het koetshuis (tegenwoordig restaurant), kent een lange voorgeschiedenis. Het werd voorafgegaan door een herenhuis uit de achttiende eeuw, dat circa 1826 gesloopt is. Daaraan voorafgaande stond hier een herenhuis (1694) en daarvoor een hoeve uit 1525 die in 1637 is afgebrand.¹¹⁵

-Zoudtlandseweg 1: landgoed Zoudtlandt

Tussen de Liesboslaan en de Sprundelsebaan ligt aan de Zoudtlandseweg het landgoed Zoudtlandt. De oorspronkelijke boerenhoeve uit 1733 werd omstreeks 1785 verbouwd tot landhuis en in 1858 nogmaals herbouwd in empirestijl. In 1811 was het gekocht door Jan Louis Trip, die in 1816 in de adelstand werd verheven en zich toen Trip van Zoudtlandt (met dt!) noemde. Zijn opvolger was luitenant-generaal Albert Trip van Zoudtlandt, die Napoleon vergezelde op zijn tocht naar Rusland (1812) en, hoewel gewond, de ramp aan de Berezina overleefde.

Windmolens

- Bavelsewaan/Allerheiligenweg: windmolen ‘Het Fortuyn’, 1800

“Hij stond in de NW-hoek van de kruising Bavelsewaan-Allerheiligenweg. In 1867 of 1871 werd de molen door de gemeente verkocht. Ten slotte werd het bedrijf in 1923 verplaatst naar de Raadhuisstraat 25, waarna de molen ca. 1925 afgebroken werd. Een gevelsteen in het pakhuis van Fa. v.d. Reyt aan het begin van de Bavelsewaan herinnert

¹¹⁴ Gegevens ontleend aan Ad Jansen, ‘In de schaduw van de IJpelaar’, in *Paters van de Heilige Harten 1906-2006*, uitgave Heemkundekring Paulus van Daesdonck, 2006

¹¹⁵ Zie *Jaarboek ‘de Oranjeboom’ XLII*: ‘Het landgoed ‘Groot Wolfslaar’ door F.A. Brekelmans

nog aan deze molen.”¹¹⁶ Op die gevelsteen is Fortuna, de godin van het geluk, uitgebeeld met aan haar voeten, links, het rooster waarop de heilige Laurentius is geroosterd en rechts een koe uit het wapen van Bavel.

-Beeksestraat, Prinsenbeek: windmolen ‘Negen Gebroeders’, 1863

Gerrit Dikmans, die in 1848 molen ‘De Beer’ uit 1676 had gekocht, bouwde in 1863 aan de Beeksestraat een nieuwe bergmolen, de ‘Negen Gebroeders’, naam die geïnspireerd was door het feit dat hij negen zonen had. Omdat hele generaties Dikmans er molenaar werden, sprak men ook wel van de molen van Dikmans: 1848 vader Gerrit, 1888 zoon Cornelis, 1900 Frans Dikmans, 1931 Adrianus Dikmans, die overging op motorkracht en de wieken verkocht, 1964 Christianus Dikmans. Sinds 1975 wordt de molen niet meer als zodanig gebruikt. Nu rest nog slechts de romp, waaromheen een supermarkt (Albert Heijn) is gebouwd. Vanwege scheuren in de molenromp was er voorjaar 2012 sprake van slopen, zodat de 150^e verjaardag misschien niet gehaald wordt!

-Liesboslaan 35, Princenhage: windmolen ‘Vrede en Hoop’, 1839, 1898

Stellingmolen ‘Vrede en Hoop’ met drie zolders, algemeen ‘De Hoop’ genoemd, brandde in 1898 door blikseminslag af. Er kwam in datzelfde jaar nog een nieuwe molen met een hoogte van 38 meter en tien zolders voor in de plaats, die in 1927 ontdaan werd van zijn kap en wieken. Het is de hoogste molen van Nederland, ja zelfs van Europa. Sinds april 1993 staat hij op de Rijksmonumentenlijst. In 2003 werd hij na een grondige restauratie opgeleverd, maar de wieken ontbreken nog. Binnen een straal van 500 meter mag er in verband met de windvang geen hogere bebouwing komen dan 28 meter.

-Moleneindstraat 35, Breda: windmolen, 1800.

Moleneind behoorde in die tijd bij Teteringen. De stenen molen ‘Altever’ uit 1729 in de Zandbergen, waar de bewoners van Teteringen vanwege ‘molendwang’ hun koren moesten laten malen, droeg zijn naam niet voor niets. In 1795 werd hij gesloopt en in 1800 opgevolgd door een houten standerdmolen.¹¹⁷ In *Jaarboek XVII* (1964) van ‘de Oranjeboom’ staat een afbeelding van deze molen, die in 1919 is afgebroken. “Alleen de voormalige maalterij herinnert nu nog aan de ‘molen van Theeuwis’.”¹¹⁸

-Molenstraat 23, Ulvenhout: windmolen ‘De Korenbloem’, 1835

In 1835 werd de Strijbeekse standerdmolen uit 1514, die in 1627 afgebrand was en in 1667 was herbouwd, verplaatst naar Ulvenhout. Door de politieke ontwikkelingen na de slag bij Waterloo, was de standerdmolen, die ook als naam ‘De Korenbloem’ had, in het grensgebied van Nederland en België terechtgekomen en daardoor klanten kwijtgeraakt. De molen, die op dezelfde plaats stond als de huidige windmolen werd in 1857 verkocht aan Severinus Soffers, brandde in 1909 af en werd toen vervangen door de huidige ronde, stenen bergkorenmolen. In 2009 werd het honderdjarig bestaan van de molen gevierd. Zie 20^e eeuw: windmolens.

-Oude Bredaseweg 19, Bavel: windmolen ‘De Hoop’, 1865

De geschiedenis van deze ronde, stenen bergkorenmolen is beschreven door molenaarszoon Jan van der Westerlaken in *Korenmolens De Hoop*, een publicatie van heemkundekring Paulus van Daesdonck, gedateerd 13 mei 1978. De stenen

¹¹⁶ Karel Leenders, ‘De molens van Ginneken en Bavel’, in *Korenmolens De Hoop*, uitgave van Heemkundekring Paulus van Daesdonck, 1978, blz. 16

¹¹⁷ Zie G. Rehm, ‘De molen van Teteringen’, *Jaarboek XVII* (1964) van ‘de Oranjeboom’, blz. 30-49.

¹¹⁸ Brochure *Open Monumentendag Teteringen*, 1995

bergkorenmolen is gebouwd in opdracht van Josephus Rommens. De ‘eerste steen’ aan de voorzijde werd geplaatst door zijn zevenjarige zoontje Alouisius Rommens op 1 juni 1865. Alouisius werd molenaar in Hoge Zwaluwe, zijn zus Louisa trouwde in 1895 met Adrianus van Riel en vertrok met hem naar een pachtmolen in Best. Toen de eerste molenaar, Sjef Rommens, in 1897 stierf, werd zijn jongste zoon, Charles, de tweede molenaar van ‘De Hoop’ en hij bleef dat tot 1911. Toen verkocht hij de molen aan zijn zwager Adrianus van Riel. In 1925 volgde zoon Jan hem op. Diens zoon Frans, getrouwd met de dochter van molenaar Van der Westerlaken in Ulvenhout, werd in 1957 de vijfde molenaar op ‘De Hoop’. De molen is nog steeds in het bezit van de familie Van Riel, die er een partycentrum van gemaakt heeft en de molen nog steeds laat draaien voor het malen van tarwemeel voor het molenbrood.

-Ulvenhoutselaan 39-43: windmolen ‘De Valk’

Op landgoed Valkrust stond in de huidige zijstraat van de Ulvenhoutse laan (nummers 39-43) in 1837 al een achthoekige windolie- en schorsmolen, in 1853 vervangen door een stoomoliefabriek. “een groot succes werd het niet. Dit voor die dagen uiterst modern lijkende bedrijf (de eerste stoommachine in Breda dateerde van enkele jaren eerder!) ging prompt ten onder; in 1855 volgde publieke verkoop wegens “totale ruïne der bedrijvers.”¹¹⁹

-Van Coothplein: windmolen ‘Het Fortuin’, 1839

De windmolen die in 1712 op de onderbouw van een vroegere watermolen was gebouwd, werd in 1839 grotendeels gesloopt en vervangen door een andere, de stellingmolen ‘Het Fortuin’. “Rond 1800 was de molen buiten bedrijf en als woning in gebruik. Nadat de in zeer schamele toestand verkerende windmolen gesloopt was, werd in 1839 een nieuwe stellingmolen (tweedehands) geplaatst die als korenmolen ging dienen.”¹²⁰ Tweedehands, dat wil zeggen met materiaal afkomstig van een molen in Leiderdorp. Koopman P. van der Sande had de romp van de molen in 1835 gekocht en in augustus 1838 was er vergunning gegeven voor herbouw. De windmolen van zijn schoonvader Th. Laats was 22 januari 1835 door brand verwoest en in afwachting van de schadevergoeding was hij zijn schoonvader te hulp gekomen. Helaas was die enkele maanden voor het afkomen van de herbouwvergunning van ‘Het Fortuin’ overleden. In 1847 kwam ‘Het Fortuin’ in bezit van de molenaars A. Canters van molen ‘Den Orangeboom’ op de wal bij de Gasthuisvelden en J. Martens van de ‘Vier Winden’ in het bolwerk Ginnekenpoort. In 1898 (ondertussen was de molen nog een paar keren van eigenaar veranderd) maakte een stoommachine wieden overbodig. Begin twintigste eeuw werden die wieden, volgens deskundigen moet je enden zeggen, verwijderd. Nadat er in 1985 een felle brand had gewoed, werd de romp 22 mei 1986 gesloopt. Projectontwikkelaar Van Opstal was de laatste eigenaar. Uiteraard had die molen in de loop der eeuwen veel veranderingen ondergaan, afhankelijk van zijn functie als bijvoorbeeld oliemolen of korenmolen.¹²¹

¹¹⁹ Karel Leenders, ‘De molens van Ginneken en Bavel’, in *Korenmolens De Hoop*, uitgave van Heemkundekring Paulus van Daesdonck, 1978, blz.17

¹²⁰ Karel Leenders, ‘Korte beschrijving van de molen ‘Het Fortuin’, *Engelbrecht van Nassau*, 1985, blz. 43

¹²¹ Zie H. Muntjewerff, ‘De molen “Het Fortuin” te Breda. 350 jaar bedrijf en techniek’, in *Jaarboek XXXVIII* (1985) van ‘de Oranjeboom’.

Hoofdstuk 7 Twintigste eeuw

Vervolg neostijlen en nieuwe stijlen 19e eeuw; Berlage en de Amsterdamse School, Functionalisme, Art deco, Delftse School, Bossche School, Postmodernisme

Zaten wij in Breda stil toen architect Dudok in Parijs de Fondation Juliana in de Cité Universitaire bouwde? Nee, in die tijd bouwde Rietveld in het Montenspark op nummer 6 een 'Rietveld-huis' (1932).

ansichtkaart uit 1958

foto W. Spapens

Inleiding

In deze eeuw bevrijdt de architectuur zich nog verder van historische invloeden zoals gotiek en renaissance. De neostijlen laten zich nog wel gelden maar na de art nouveau en de Jugendstil (zie blz. 63-65) opent Berlage nu de weg voor andere, niet-historiserende stijlen als de Amsterdamse School (ca. 1910), De Stijl (ca. 1920), de art deco (1925), de Delftse School (ca. 1925) en dergelijke. Als er in het verleden meer aandacht was voor het neerzetten van een mooi, spectaculair gebouw, dan moet die instelling nu wijken voor criteria als functionaliteit, efficiency, leefbaarheid. Ofschoon buitenlandse architecten in Nederland werken (Aldo Rossi: Bonnefantenmuseum in Maastricht) en Nederlandse architecten in het buitenland (H. Hertzberger, R. Koolhaas) is er, behalve voor de ook door Le Corbusier gepromote maar door velen verafschuwde hoogbouw, geen bouwwijze meer die wij met het buitenland gemeen hebben. Daarom heb ik me voor de vraag wat er elders in Europa gebeurde toen wij in Breda het 'Paleis' of de 'Kolenkitten' bouwden hoofdzakelijk beperkt tot Nederland. Per slot van rekening blijven we dan toch ook in Europa. Er was natuurlijk wel wederzijdse beïnvloeding: "Koolhaas verkörpert den genialen Architecten der neuen Generation, der die europäische Architekturszene richtungweisend beeinflusst."¹²² De expressionistische baksteenvoorliefde van de Amsterdamse School (1906-1920) heeft de huizenbouw in het goedkopere segment in heel Europa beïnvloed: "La construction de clinker expressionniste de l'École d'Amsterdam (1906-1920) (...) a établi des critères pour les habitations à bon marché dans toute l'Europe."¹²³

Nog steeds neoclassicisme

De classicistische vormgeving is nog steeds een geliefde manier om imponerende gebouwen neer te zetten. De stijl wordt echter niet meer zo orthodox toegepast als in de periode 1770-1850. De regels van Vitruvius, in ons land door Hans Vredeman de Vries (1526-1609) aan een breed publiek van vakgenoten (architecten maar ook meubelmakers, glasschilders, edelsmeden, tapijontwerpers, steenhouwers, gewermakers) bekend gemaakt, werden niet meer voor de volle honderd procent toegepast en ook bij gebouwen in Breda, zoals White House aan de Burg. Kerstenslaan, treedt eclecticisme op: neoclassicisme + neobarok. De bouwmeesters van Hitler en van het communistische Rusland bouwden in deze stijl, zodat na de oorlog van 1940/45 zuilen uit de gratie waren.

-München: Haus der Kunst, 1937

Breda:

-Baronielaan 102: Merula, 1907

-Baronielaan 228: Trianon, 1910, arch. Aug. van Spaendonck

-Delpratsingel 24, ca. 1905

-Burgemeester Kerstenslaan 16: White House/Villa Zonnehof, 1901, arch. J. Loudon

-Ulvenhoutselaan 12: Mon Plaisir, ca. 1910, arch. P. Oomes/L. van der Pas

Daar waar nu de neoclassicistische villa Mon Plaisir staat, stond tot 1798 Huize De Buystelberg, genoemd naar de buistel, een afvalproduct van de bierbrouwerij, dat op boten vanaf een losplaats ter plekke via de Mark werd afgevoerd en daarna gebruikt als veevoer. De gehele buurtschap heette De Buistelberg, naam die nog door enkele huizen gevoerd wordt.

-Ulvenhoutselaan 85: Waterleidingpompstation, 1905, arch. R. Carlos: waterstaatsstijl

¹²² W. Amsonet, *Contemporary european architects*, 1991, blz. 31

¹²³ Idem, blz. 29

Neogotiek

Nog steeds wordt deze stijl toegepast met name voor de kerkenbouw: de eerste helft van de twintigste eeuw staat bekend als behorend tot de periode van het 'Rijke Roomse leven'. Die begon in 1853 toen de Katholieke Kerk in Nederland uit haar schuilkerken mocht komen. Breda kreeg toen ook zijn eerste bisschop, monseigneur J. van Hooydonk. Architecten lieten zich inspireren door de kathedralen van de middeleeuwen, een eerdere periode van 'Rijk Rooms Leven'.

- Budapest: Grote Markthal, 1897
- Gent: Postkantoor, 1904
- Liverpool: Kathedraal, 1924
- München: Neues Rathaus, 1909
- Turnhout: Heilig Hartkerk, 1903

Breda: zie ook 19^e eeuw eclecticisme!

- Dorpstraat 44, Ulvenhout: Het Kloostertje

kerken¹²⁴

- Baronielaan 22: H. Hartkerk, 1901: bouwpastoor P. Franssen; arch. P. van Genk; geconsacreerd 3 juni 1901 door mgr. P. Leijten; aan de eredienst onttrokken 1985.
- Dorpstraat Ulvenhout: Laurentiuskerk, 1904: bouwpastoor L. Fick; arch. C. van Hoof; geconsacreerd 25 juli 1904 door mgr. P. Leijten.
- Driesprong: voorm. Onze Lieve Vrouw van Goeden Raad/Driesprongkerk, 1925: bouwpastoor P. Riemslag; arch. J. Groenendael; geconsacreerd 4 juni 1925 door mgr. Adr. P. Hopmans; gesloopt 1995. In 1925 zei men nog dat iemand van goeden huize was en volgens dezelfde regel werd het dus van Goeden Raad.
- Ginnekenweg: Laurentiuskerk, 1902: bouwpastoor K. Rombouts; arch. Jos Cuypers/J. Stuyt; geconsacreerd 4 augustus 1902 door mgr. P. Leijten.
- Haagweg: Annakerk, 1905: bouwpastoor Ant. Smits; arch. Jos Cuypers/J. Stuyt/J. Kalf; geconsacreerd 26 april 1905 door mgr. P. Leijten; aan de eredienst onttrokken 1997; kantoorcomplex, 2002/2003.
- Nieuwstraat 27: Liefdeskapel, 1904, arch. J. Lijdsman
- Odilia van Salmstraat: Gerardus Majellakerk, 1921: bouwpastoor A. Asselbergs; arch. J. Groenendael; geconsacreerd 2 mei 1921 door mgr. Adr. P. Hopmans; gesloopt 1989.
- Tramsingel: voormalige Theresiakerk (neoromaanse trekken), 1926: bouwpastoor Joh. Oomen; arch. W. te Riele; geconsacreerd 19 maart 1926 door mgr. Adr. P. Hopmans; gesloopt 1973. De bouwpastoor was ook de slooppastoor.
- Ulvenhoutselaan: Laurensziekenhuiskapel, 1912, arch. J.A. van Dongen

Neorenaissance: zie ook negentiende eeuw.

- Bouvignelaan 5: Bouvigne: trapgevels bijgebouwen, 1907
- Generaal Maczekstraat 21, 23: trapgevels, ca. 1900
- Haagweg 168, 174, ca. 1900
- Jan van Polanenkaade 28: IJsfabriek 'De Noordpool' (1908)

¹²⁴ Zie W. Spapens, *Bredase kerken door de eeuwen heen*, 2008

-Parade 12: Officierskantine, 1900

Neoromaans

Deze stijl, ook wel romantisch classicisme¹²⁵ genoemd, was een van de vele neostijlen daterend uit de negentiende eeuw. Halfronde bogen, tongewelven zoals in de middeleeuwen, waren vanwege hun sober aanzien vanaf 1840 weer vaak toegepaste bouwvormen. Ook de voorzijde van de Beurs van Berlage (1903) heeft met zijn hoge toren en rondbogen nog veel weg van een romaanse kerk.

-Utrecht: voorm. Academisch Ziekenhuis, Catharijnesingel, 1870

Breda:

-Generaal Maczekstraat 82: Benedictinessenklooster, 1926, arch. J.A. van Dongen

-Tramsingel: Theresiakerk, 1926: zie hierboven neogotische kerken.

-Teteringen: Willibrorduskerk, 1927: bouwpastoor J. van den Muijsenbergh; arch. J. Groenendaal; geconsacreerd 26 september 1927 door mgr. Adr. P. Hopmans.

Berlage en de Amsterdamse School

Volgens de socialistische architect H. Berlage (1856-1934) moesten minder draagkrachtigen ook mooi wonen. Aan het begin van de eeuw had hij met zijn Koopmansbeurs (1903) een heel andere weg ingeslagen dan veel van zijn voorgangers uit de negentiende eeuw, die voor een soort renaissance van stijlen uit het verleden hadden gezorgd: neogotiek enz. De rationalist Berlage ontsnapte in zijn Beurs nog niet helemaal aan de romaanse stijl, maar zijn creatie is zeker geen gebouw meer in een neostijl en daarmee effende hij het pad voor de bouwstijlen van de twintigste eeuw. Berlage wilde vooral laten zien dat een gebouw rationeel tot stand is gekomen, dat de gebruikseisen allesbepalend zijn. Zijn voorkeur ging uit naar baksteen als voornaamste bouw materiaal. Baksteen werd ook beschouwd als materiaal dat het verzet tegen de pleister- en stucwerkvoorliefde van de negentiende eeuw vorm kon geven. Men spreekt dan ook wel van de expressieve baksteen traditie van de Amsterdamse School (vanaf ca. 1910), waarbij vermeld moet worden dat volgens sommigen de rationalistische Berlage te star was om tot deze School gerekend te mogen worden¹²⁶, maar beide richtingen hadden hun voorkeur voor de eerlijke baksteen gemeenschappelijk. "Tijdens de bouw kon elke metselaar zich volledig uitleven in de metselverbanden die de verschillende architecten hadden bedacht: horizontaal, schuin of verticaal. Dat levert een grote vormenrijkdom op. Vaak ook zijn in één gebouw verschillende maten en kleuren baksteen verwerkt. Dakpannen lopen soms door vanuit het schuine dakvlak als verticale gevelbekleding. Bovendien maakten de architecten volop gebruik van beeldhouwwerk, meestal van de hand van de beeldhouwer Hildo Krop."¹²⁷ Beton werd verborgen achter baksteen en met golvende lijnen en vaak ook met beeldhouwwerk werd een saai uiterlijk bestreden. In de inleiding van dit hoofdstuk is al vermeld dat de Amsterdamse School de huizenbouw in het 'goedkopere segment' in heel Europa beïnvloed heeft.

-Amsterdam: Scheepvaarthuis, Prins Hendrikkade 108, 1916, arch. Jan van der Mey

In het Scheepvaarthuis zijn de doelstellingen van de Amsterdamse School vertaald. Met zijn fantasierijke voorgevel, vlakke muren, geronde muren, ellipsvormige dakdelen, wiskundige vormen zoals trapezia, is het een spectaculair gebouw: er valt inderdaad het een en ander aan te bekijken. Men spreekt dan ook wel, evenals in de schilderkunst van die tijd van expressionistische architectuur. De zakelijkheid van Berlage beantwoordde

¹²⁵ R. Blijdenstein en R. Stenvert, *Bouwstijlen in Nederland, 1040-1940*, 2004, blz. 80

¹²⁶ Zie R. Blijdenstein en R. Stenvert, *Bouwstijlen in Nederland, 1040-1940*, 2004, blz. 128

¹²⁷ C. van Eldik e.a., *ANWB Monumentenboek Nederland*, 2003, blz. 15

niet meer aan de gevoelens van veel architecten. Zij beschouwden zich als ruimtekunstenaren. Vrijwel iedereen erkende “dat met het eerste hoogtepunt van deze stijl, het Scheepvaarthuis, bijna vijftien jaar na Berlages Beurs opnieuw een mijlpaal in de moderne architectuur was bereikt.”¹²⁸

-Amsterdam: Huizenblok ‘Eigen Huis’ voor woningbouwvereniging ‘De Dageraad’, P.L. Takstraat, 1921, arch. Piet Kramer, die, naar men zei, ‘boetseerde met bakstenen’.

-Hamburg: Chilehaus, 1924

Dit gebouw behoort tot de ‘familie’ van de Amsterdamse School elders in Europa:

“De gedetailleerde gevel is een uniek ontwerp. Het is een mengeling van expressionistische en gotische elementen en art deco, verwant aan de Amsterdamse School van Hendrik Berlage en Michel de Klerk.”¹²⁹

-Rotterdam: Berlage Instituut, 1955

Breda:

-Academiesingel 34, 1928, arch. J. van Poppel

-Baronielaan 203, 1927, arch. J. van Reyn

-Baronielaan 205, 1927, arch. J. van Reyn

-Baronielaan 207, 1927, arch. J. van Reyn

-Baronielaan 209, 1927, arch. J. van Reyn

-Bavelselaan 1: ‘Het Fortuyn’, 1926: graanmaaldery Victor van de Reyt

-Catharinastraat 5, 1924/27, arch. C. van de Beld

-Ceresstraat 13: Brouwerij De Drie Hoefijzers, Amsterdamse School met invloeden Haagse School, 1926; arch. F. P. Bilsen & Zoon

-Delpratsingel 7A, 7B, 1922

-Dijklaan 25, 27

-Fellenoordstraat 4, 4A, 4B, 1928, arch. G. Esbach

-Ginnekenweg 52/54: HUBO, arch. J. van Poppel 1926

-Ginnekenweg 214, ca. 1925

-Ginnekenweg 314, 348, ca. 1928

-Grote Markt 38: achterbouw Stadhuis, 1923, arch. J. Hanrath

-Grote Markt 45

-Haagweg 363-365, 1919-30, arch. C.A. Bom

-Haagweg 64

-Haagweg-Lunetstraat- Van Meterenstraat 1925/26, arch. J. van Reyn,

-Karrestraat 17, 1918

-Karrestraat 32: V&D, arch. F. Caron, 1921

-Kasteelplein: ruitersstandbeeld Willem III, 1921; beeldhouwer Toon Dupuis

-Kerkstraat 1, Teteringen: Willibrorduskerk

-Minister Nelissenstraat 4, 6, 1927, arch. J. Berben

-Oosterhoutseweg 1, 1930

-Oranjesingel 11, ca. 1925, arch. J. Berben

-Oude Terheijdenseweg/Lijsterbesstraat: dakpartijen, 1934/35

-Paul Windhausenweg 11: OLV.-Lyceum, 1926: arch. J. Berben; stijlelementen Amsterdamse School

-Poolseweg/Ploegstraat, hoek, 1936, arch. F. Verwoerd/J. Temme

-Postlaan 24, 1939, arch. J. Voeten

-Prins Hendrikstraat/Gaffelstraat (hoek), 1925-26

-Speelhuislaan 158: Watertoren, arch. P. Hornix

¹²⁸ H. Ibelings, *Nederlandse architectuur van de 20ste eeuw*, 1995, blz. 23

¹²⁹ M. Irving, *1001 Gebouwen die je gezien moet hebben*, 2008, blz. 387

- Ulvenhoutselaan: voorm. Laurensziekenhuis/-kapel, arch. J.A. van Dongen
- Van Duyvenvoordestraat, 1926, 1927, arch. A. Waskowski
- Veemarktstraat 60, 1922
- Wethouder Romboutsstraat 54-56, 1926, arch. H. van der Meer
- Wilhelminasingel: voorm. Ignatius Ziekenhuis: elementen Amsterdamse School
- Zonnebloemstraat 5, 1917, graanpakhuis, arch. F. P. Bilsen; 1928 woonhuis
- Zonnebloemstraat 7, 1917, graanpakhuis, arch. F. P. Bilsen; 1928 woonhuis

Kerken

Veel kerken¹³⁰ uit het interbellum tonen de invloed van de expressionistische baksteentraditie van de Amsterdamse School:

-Effen: Heilige Moeder Godskerk, 1939:

bouwpastoor A. Ansems; arch. W. Bunnik jr./J. Hurks; geconsacreerd 25 maart 1939 door mgr. Adr. P. Hopmans.

-Graaf Hendrik III-Laan: voorm. Petrus en Pauluskerk, 1958:

bouwpastoor P. Vermeulen; arch. J. Hendriks/W. van der Sluis/L. van den Bosch; geconsacreerd 25 maart 1958 door mgr. J. Baeten; gesloopt 2007

-Liesboslaan: Pastoor van Arskerk, 1930:

bouwpastoor A. Hoevenaars; arch. J. Hurks; geconsacreerd 28 april 1930 door mgr. Adr. P. Hopmans.

-Mariaplein 1: Mariakerk, 1934:

bouwpastoor J. Baeten; arch. J. Hurks; geconsacreerd 31 mei 1934 door mgr. Adr. P. Hopmans.

-Oranjeboomstraat: voorm. Onbevleete Hart van Mariakerk, 1933:

bouwpastoor Joh. Dekkers, arch. J. van Groenendael/J. Hurks; geconsacreerd 8 juni 1933 door mgr. Adr. P. Hopmans; gesloopt 1995.

-Past. Pottersplein: voorm. Christus Koningkerk, 1932:

bouwpastoor L. Michielsen; arch. J. Berben; geconsacreerd 30 oktober 1932 door mgr. Adr. P. Hopmans; gesloopt 2003.

-Zandberglaan 31: Christus Triumfatorkerk, 1934:

arch. B. Plooi.

-Zandberglaan 58: Sacramentskerk, 1926:

bouwpastoor A. van Meel; arch. J. van Dongen jr.; geconsacreerd 3 juni 1926 door mgr. Adr. P. Hopmans.

Interbellumstijl/Jaren 30

Bouwen in de stijl van de Amsterdamse School was arbeidsintensief en daardoor kostbaar. Tijdens het interbellum, de crisisjaren, moest men voor de huizen van de 'middenklassen' bezuinigen op alles wat overbodig was en daarom spreekt men ook wel van 'uitgeklede' Amsterdamse School. Ook jarendertigstijl komt men vaak tegen als benaming voor huizenbouw uit deze periode, die tegenwoordig weer in de mode is, bijvoorbeeld in het Wagemakerspark. Huizen uit deze periode zijn ook geliefd op de woningmarkt. De interbellumstijl (strakke, sobere bakstenen gevelparijen) 'is in Breda omstreeks 1930 zo populair, dat men kan spreken van een ware Interbellum-krans van woonwijken (Belcrum, Tilburgseweg, Wilhelminasingel, Sportpark I en II, Franklin Rooseveltlaan e.o., Regentesselaan, Oud-Boeimeer en Heuvelplein e.o.).'¹³¹

-Baronielaan 203, 205, 207-223, arch. J. Reyn: stijl late Amsterdamse School

Ten aanzien van de nummers 207-223 zegt Eric M. Dolné:

¹³⁰ Zie W. Spapens, *Bredase kerken door de eeuwen heen*, 2008

¹³¹ *Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant: Breda*, blz. 27

“Ze markeren de overgang van de Amsterdamse Schoolstijl naar de Interbellumstijl. De gevel kent slechts hier en daar accenten in siermetselwerk, terwijl het bouwvolume, strak en kubistisch van vorm is. De architectuur is hoog van kwaliteit door haar verzorgde uitwerking, mooi gevelritme, kleurstelling en goede verhoudingen.”¹³²

-Franklin Rooseveltlaan en omgeving

-Grote Markt 25, 25A

-Nieuwe Ginnekenstraat 1-19/Dr. Van Mierlostraat 22-30: Passage Zuidpoort, arch. H. Venker en F.Mol. De passage dateert uit 1935; de kunstschilder Jan Strube heeft de muurschilderingen gemaakt. In de moeilijke periode van de jaren dertig, die geteisterd werd door economische recessie en werkloosheid, moesten zij de Bredanaars als het ware een hart onder de riem steken. Het uitgebeelde onderwerp is ‘Welvaart’. Op de ene muurschildering zien we het schip ‘De Welvaart’ de stad binnenvaren, de andere heeft als opschrift: ‘Geloof, schoonheid, werklust en welvaart’.

-Regentesselaan en omgeving

-Rijsbergseweg 283, 1928, arch. A. van Poppel

-Speelhuislaan, 158: Watertoren, 1934, arch. P. Hornix. Bij de ingang is beeldhouwwerk aangebracht voorstellend Mozes die op een rots slaat, waarna er water uit komt.

-Stadserf 1-2: arch. W. Hanrath, 1926

-Valkenierslaan-Oost

-Van Coothplein 22: voorm. Openbare Bibliotheek, 1937, arch. F. Verwoerd

-Van Voorst tot Voorststraat, “een voorbeeld van de bouwstijl in de jaren dertig”¹³³, arch. F.Mol

-Zandbergweg 49/Zonstraat, 1930, arch. C. Bom

Villa’s en landhuizen uit het interbellum of kort daarvoor; o.a. cottagestijl

Veel huizen aan de Julianalaan, de Ulvenhoutselaan, de Zandberglaan en omgeving en dateren uit deze periode. Vaak zijn ze voorzien van een rieten dak en luiken, die romantische herinneringen oproepen aan huizen op het platteland. De beter gesitueerden hebben zich uiteraard altijd al luxueuze huizen kunnen permitteren. Voor de eerste wereldoorlog (1914/18) waren er ook al door Engeland beïnvloede huizen in cottagestijl gebouwd. Vaak terugkerende kenmerken daarvan zijn witgepleisterde gevels, speklagen van rode baksteen en overstekende dakpartijen.

-Baronielaan 16-18 (ook vakwerk!), 1898, arch. A. van der Lee

-Baronielaan 337

-Dr. Batenburglaan 177-181, 1925, arch. J. Segeren

-Duivelsbruglaan 54: Villa Marckendael, 1927, arch. S. de Clercq: Nwe. Haagse School

-Eerste Muntstraat 3

-Galderseseweg 8: cottage-stijl

-Galderseseweg 65: De Blauwe Kamer, 1921, arch. J. van Nieukerken

-Galderseseweg 90, 1911

-Hartelweg 12: Landhuis De Hartel, 1922, arch. M. Bruijnzeel

-Kasteelplein 2, 2A (ook houten art-decopui)

-Liesboslaan 18: Villa Mariahoeve, 1904, arch. H. Jorissen: “Na de afbraak van de villa ‘Sunny Cottage’ aan het Wilhelminapark 1 (1987) zijn op het grondgebied van Breda naast Liesboschlaan 18 nog maar twee objecten die stijlzuiver zijn uitgevoerd in cottagestijl. Dat zijn 1e Muntstraat (heden speklagen uit rode baksteen witgeschilderd) en de boerderij Galderseseweg 90. Het object is daarom van groot belang voor de architectuurgeschiedenis van Breda”. (Monumentendatabase Gemeente Breda)

¹³² Eric M. Dolné, *Stijlen enz.*, blz. 31

¹³³ I. Erkens-Mol, *Frans Mol, een Bredase architect, 1910-1963*, 2010, blz. 17

- Montenspark 5: cottage-elementen, ca. 1930
- Overakkerstraat 255-256, 1913
- Reigerstraat 24A, 24B, 1932
- Rijsbergseweg 283: interbellumstijl; arch. A. van Poppel, 1928
- Ulvenhoutselaan 67: Villa Bustelberg, 1913, arch. J. Knibbeler
- Ulvenhoutselaan 91: Busse Hoeve, 1921: de oorspronkelijke gevel
- Wilhelminapark 1: Sunny Cottage, 1900, gesloopt 1987

Dat deze monumentale villa, waar de beroemde, in Breda geboren en getogen luchtvaartpionier Viruly gewoond heeft, in 1987 gesloopt werd, is te danken aan het feit dat Breda in 1986 nog geen monumentenlijst had, laat staan een monumentenbeleid. En toen die lijst in 1986 kwam en Sunny Cottage als monument nummer 1 daarop geplaatst werd, kon het sloopplan niet meer teruggedraaid worden. “Een treurig unicum”, zei Leo Nierse in dagblad BN/DeStem van 7 november 2008.

- Wolfslaardreef 100: Koetshuis Wolfslaar, 1919

Het Nieuwe Bouwen/ Nieuwe Zakelijkheid/ Functionalisme/ 'Internationale Stijl'/ Modernisme vanaf ca. 1920: “architectuur van beton, glas en staal van het nieuwe bouwen, een stroming die ook nieuwe zakelijkheid wordt genoemd of met functionalisme of modernisme wordt aangeduid.”¹³⁴ De ideeën van de architecten die deze richting volgden, correspondeerden met die van het tijdschrift *De Stijl* en kunstenaars als Theo van Doesburg en Piet Mondriaan.

Uitgangspunt van de Stijl-architecten, waartoe ook de meubelontwerper/-maker Gerrit Rietveld behoorde, was de toekomstige functie van een gebouw en met name van het interieur: slaapkamers, keukens, woonkamers hadden een dienende functie voor het slapen, koken, wonen en dergelijke. Dat bepaalde de bouwwijze en ook de vormgeving van allerlei huishoudelijke voorwerpen als stoelen, lampen enz. Voor kleinbehuisden ontwierp Rietveld zelfs handige klapstoelen. In feite was de Stijl een reactie tegen de door het gevoel bepaalde bouwwijze van de Amsterdamse School-architecten en een terugkeer naar de ideeën over bouwen van Berlage. Zij sloten weer aan bij zijn rationalisme en hadden een uitgesproken voorkeur voor de verticale en horizontale lijnen van het ‘Bauhaus’. Het witte pleisterwerk gaf deze huizen enigszins het uiterlijk van een ziekenhuis. Zij beantwoordden dan ook aan de hygiënische behoefte aan frisse lucht en veel licht. “Was ijzer het materiaal van de 19de eeuw, gewapend beton werd het ‘het nieuwe marmer’ van de 20^e eeuw.”¹³⁵ Een sprekend voorbeeld daarvan is het Betondorp, Amsterdam/Watergraafsmeer. De voorkeur voor beton had ook iets te maken met gebrek aan traditionele bouwmaterialen als hout, ijzer en dakpannen na de eerste wereldoorlog.

- Como (It.): Casa del Fascio, 1936

- Dessau (D): Bauhaus, 1926

In de nazitijd werd de te modern geachte architectuur van Bauhausarchitecten zoals Walter Gropius en Mies van der Rohe veroordeeld als gedegeneerde kunst, ‘Entartete Kunst’. Dat Nederland ook wel het ‘Noord-Korea van de architectuur’ wordt genoemd (Bernard Hulsman in de NRC van 13 maart 2009), heeft het te danken aan het Bauhaus dat gebouwen zonder versiersels wilde: “Op een uitzondering (...) na, bleven de Nederlandse architecten trouw aan het strakke modernisme en waren ze er trots op dat zoiets moreel verwerpelijk als het tierelantijnige postmodernisme geen voet aan de grond kreeg in Nederland.” In landen als Duitsland, Frankrijk, Engeland, de Verenigde Staten gebeurde dat wel, zegt hij.

¹³⁴ H. Ibelings, *Nederlandse architectuur van de 20ste eeuw*, 1995, blz. 41

¹³⁵ R. Blijdenstijn en R. Stenvert, *Bouwstijlen in Nederland, 1040-1940*, 2004, blz. 146

- Hilversum: Stadhuis, arch. W. Dudok, 1931
- Humblebaek (DK): Louisiana Museum, 1966
- Parijs: Fondation Juliana in de Cité Universitaire, arch. W. Dudok
- Poissy (F): Villa Savoye, 1929, arch. Le Corbusier
- Rotterdam: Café de Unie, 1925, arch. P. Oud
- Utrecht: G. Rietveld: Schröder-huis, 1924

Piet Mondriaan karakteriseerde het Rietveld-huis als volgt: “niet langer een opeenstapeling van vertrekken, gevormd door vier muren met niets dan gaten voor deuren en vensters, maar een constructie van vlakken in kleur en niet-kleur, die samengaan met de meubels en de gebruiksvoorwerpen.”¹³⁶

Breda:

- Burgemeester Kerstenslaan 8: Salve Viator, 1935, arch. J. Temme
- Dr. Van Mierlostraat 22, 22A, 24, 24A, 26, 26A, 28, 28A, 32, 32A, 1939
- Duivelsbruglaan 46, 46A, 48, 48A
- Generaal Maczekstraat 65: Teolin, 1935, arch. F. Verwoerd/J. Temme
- Generaal van der Plaatstraat 1/3/5/7/9, 1934, arch. F. Mol
- Grieglaan 16, 1969, arch. H. Maaskant/ P. van Dommelen
- Jan van Nieuwenhuyzenstraat 2: Nutsschool, 1939, arch. Korteweg/Verwoerd/Temme: invloeden van functionalistische architecten als Dudok.
- Montenspark 6, 1931/32, arch. G. Rietveld
- Montenspark 8, 1939, arch. G. Rietveld
- Montenspark 14, 1930, arch. H. Venker
- Overaseweg 9, arch. G. Rietveld, 1964
- Teteringsedijk 236, 1934, arch. A. Meijlink
- Van Coothplein 24, 1937, arch. F. Verwoerd
- Wilhelminapark 21, 1932, arch. J. de Lint

Art deco

Benaming die te danken is aan een tentoonstelling in 1925 in Parijs van ‘Arts Décoratifs et Industriels modernes’. Reactie tegen de art nouveau, terugkeer naar eenvoudige, strakke, symmetrische, lineaire vormen en functionalisme.

- Amsterdam: Greenpeacegebouw (tot medio 2004), Keizersgracht 174, 1905
- Antwerpen: Christus Koningkerk, Jan van Rijswijcklaan, 1930

Breda:

- Baronielaan 136: art deco-elementen
- Catharinastraat 5, 1927, arch. C. van de Beld
- Ceresstraat 13: Brouwerij De Drie Hoefijzers: interieur
- Dorpstraat 3, Ulvenhout: Het Jachthuis, 1898. Ambtswoning van burgemeester J. Rouppe van der Voort (1946-1960). Art deco-elementen.
- Dorpstraat 32, Ulvenhout: voorm. De Verfwinkel. Art deco-elementen.
- Ginnekenweg 105: deurpartij
- Prinsenkade 1: De Gruyter
- Van Coothplein 17: Grand Theatre, 1919 , arch. F. P. Bilsen , gebouwd op de plek waar van 1698-1912 de windmolen genaamd ‘Vier Winden’ heeft gestaan. ‘Moorse’ voorgevel.
- Veemarktstraat 13: winkelpui art deco en gevel art nouveau
- Willemstraat 26A: lantaarn ingangspartij

¹³⁶ C. van Eldik e.a., *ANWB Monumentenboek Nederland*, 2003, blz. 12

Delftse School vanaf ca. 1925

De architecten van deze School streefden eenvoud na met gebruikmaking van traditionele materialen als baksteen, natuursteen, en geleid door de Delftse hoogleraar M. Granpré Molière verzetten zij zich tegen het in hun ogen te starre functionalisme. Toepassen van beton en staal had bij hen niet de voorkeur. In Breda is het Heuvelkwartier voor een groot deel gerealiseerd volgens de ideeën van de stedenbouwkundige Granpré Molière. Dat wil zeggen dat er een wijk gebouwd is rond een centrum (de kerk), waar de bewoners zich in een besloten gemeenschap beschermd zouden voelen tegen de grootschaligheid van de stad. Eengezinswoningen met een tuin hadden de voorkeur van de architect, omdat zo'n huis "voldoet aan de behoefte van een groot katholiek gezin, het welzijn van het individu verbonden aan de geheiligde gemeenschap van het gezin. De nadruk ligt op de harmonie binnenskamers. Het karakter van dit deel van de Heuvel is in zekere zin 'dorps': woonstraten en woonblokken zijn naar binnen toe georiënteerd."¹³⁷ In tegenstelling tot de huizen gebouwd in de stijl van de Nieuwe Zakelijkheid zien we hier weer vaak een teruggrijpen naar bouwvormen en materialen uit het verleden: klokgevels, baksteen.

-Rotterdam: museum Boijmans-Van Beuningen, 1935

-Waalwijk: Raadhuis, 1931

Breda:

-Beukenlaan 1: Kleinseminarie IJpelaar/Kunstacademie Sint-Joost, arch. J. Savenije/A. Siebers/W. van Dael, 1948

-Brabantlaan 16, 1940, arch. F. Verwoerd

-De la Reyweg: Trip van Zoudtlandtkazerne: zij- en achtergevel Gebouw D

-Dillenburgstraat 3, 5, 7, 1941/42, arch. F. P. Bilsen

-Doelen 1, 1952

-Doelenstraat 19, 1952

-Don Boscoplein 4: voorm. klooster

-Fatimastraat: voorm. Fatimakerk, 1949:

bouwpastoor J. Asselbergs; arch. A. Siebers/W. van Dael; geconsacreerd 22 augustus 1949 door mgr. J. Baeten; makelaardijkantoor, 2002

-Galderseweg 81: 'De Klokkenberg', 1952, arch. C. de Bever/C. van Moorsel

-Ginnekenweg 331: pastorie, arch. J. de Lint

-Ignatiusstraat: veel huizen, gebouwd in deze stijl

-Julianalaan 1, 1937

-Kasteelplein 10: Prins Willem I-paviljoen

-Kerkstraat 9, Teteringen, 1950, arch. M. Blokdijk

-Kerkstraat 10, Teteringen, 1953

-Laan van Mertersem 41, 1950

-Mastbosstraat/Flierstraat, 1998, arch. Haverman/van den Meiracker/Vermeulen

-Mendelssohnlaan 1: Mencia de Mendoza Scholengemeenschap, met name de kapel, 1959, arch. P. Siebers/W. van Dael

-Mgr. Hopmansstraat 2: Klooster Mater Dei, 1952

-Mgr. Nolensplein 2: voorm. OLV. van Altijddurende Bijstand, 1952:

bouwpastoor M. Vos; arch. M. Granpré Molière; geconsacreerd 7 december 1952 door mgr. J. Baeten; gesloten 2008, daarna omgebouwd tot school.

-Mgr. Nolensplein 6, 8, 9, 10, 11, 1954-1956, arch. F. Mol

-Pijnboomstraat: voorm. Rozenkranskerk, 1951:

¹³⁷ Sectie D, *Breda 750 jaar*, 2002, blz. 193

bouwpastoor R. Buysse; arch. W. Bunnik jr.; geconsacreerd 10 april 1949 door mgr. J. Baeten; gesloopt 1993.

-Viveslaan 3: Jacintaschool, 1952, arch. A. Siebers/W. van Dael

-Wilhelminapark 1 (naast voorm. Sunny Cottage), 1937, arch. J. Eschauzier

-Wilhelminapark 16, 1937/38, arch. F. Eschauzier

Bossche School

Dom H. van der Laan (1904-1991) beschreef in zijn *De architectonische ruimte* de grondbeginselen van deze School. Behalve door horizontalisme wordt deze stijl gekenmerkt door soberheid, ingetogenheid en lengte-, breedte- en hoogtematen die aan een bepaalde verhoudingsformule, het 'plastisch getal', moeten beantwoorden. Architecten werden in Den Bosch ingewijd in de geheimen van deze stijl. Vandaar de naam. Dom Hans van der Laan osb. was eerst medewerker geweest van Dom Paul Bellot (1876-1944), bouwer van de abdij van Oosterhout. "Meteen in het benedictijnenklooster van Oosterhout mocht hij de monnik-architect Bellot assisteren bij diens werk, al bracht hem dat al gauw in conflict met deze kerkenbouwer. Bellot werkte namelijk rijkelijk met de gulden snede, een vanouds bekende lineaire verhouding (van een in tweeën gedeelde lijn, verhoudt het kleine deel zich tot het grootste deel, als het grote deel tot de hele lijn) die als prettig, misschien wel als 'mooi' wordt ervaren. Van der Laan vond dat onzin. Begiftigd met een groot wiskundig inzicht wist hij snel te beredeneren dat die gulden snede hooguit kon gelden voor het platte vlak, maar dat was ontoereikend voor de architectuur. Die bestaat immers uit drie dimensies."¹³⁸ Die brutaliteit werd hem niet in dank afgenomen. Slechts mondjesmaat mocht hij zich in het vervolg bezighouden met architectuur.

-Gennep: Martinuskerk, 1954

-Madurodam: hier staat de kleinste Bossche school-kerk: de kerk van Gennep.

Breda:

-Baliëndijk: voorm. De Goede Herderkerk, 1960:

bouwpastoor A. Lazeroms; arch. J. de Jong; geconsacreerd 11 december 1960 door mgr. J. Baeten; gesloopt 2003.

-Gageldonkseweg 9: Bethlehemkerk, 1980:

bouwpastoor A. Danen; arch. H. van der Laan/H. van Hal, geconsacreerd 15 juni 1980 door mgr. H. Ernst.

-Graaf Hendrik III-Laan/Julianalaan 1, 1949

-Haagse Beemden (Kievitsloop), 1978/82, arch. F. Ruys/ J. Bolder

-Kloosterstraat, Bavel: klooster Bethanië, 1922, arch. Dom Paul Bellot

-Laan van Mertersem 61, 1949, arch. N. van der Laan

-Mgr. Leijtenstraat 15: Michaëlkerk (voorm.), 1960, arch. J.Kirch

-Verviersstraat 4: Newman Scholengemeenschap, 1979, arch. F. Ruys

-Zorgvlietstraat 491: Hoofdkantoor 'Zonnebloem'

Postmodernisme

In de tweede helft van de twintigste eeuw groeide de afkeer van wat men de dictatuur van het Bauhaus noemt. Bauhausarchitecten waren wars van versieringen en verfraaiingen van bouwwerken zoals de Amsterdamse School die had toegepast. Het nu echter als te zwaar ervaren accent, gelegd op de functionaliteit, kwam onder druk te

¹³⁸ I. Haagsma/H. de Haan, 'Een klooster dat nooit verveelt', in *de Volkskrant*, 16 januari 1909

staan, maar bleef wel een niet gemakkelijk uitroeibaar principe, met name in de bouw van ‘gewone rijtjeshuizen’ in nieuwe wijken. Het postmodernistische bouwen week af van de Bauhausprincipes (zie blz. 83) door golvende lijnen, asymmetrie, felle kleuren, humor en bouwstijlen uit het verleden toe te staan. Retro is weer in, rechthoekig bouwen is uit! Wolkenkrabbers reiken niet meer kaarsrecht naar de hemel, maar ook hier is speelsheid toegestaan, zelfs zo, dat Bernard Hulsman in de NRC van 21 maart 2009 spreekt van ‘wiebeltorens’. “Versieren is geen misdaad meer” is de titel van zijn artikel in de NRC van 13 maart 2009. Deze fantasierijke manier van bouwen heeft overigens gedurende de hele twintigste eeuw her en der plaatsgevonden, maar is gedurende een halve eeuw ‘ondergesneeuwd’ door het functionalisme.¹³⁹

- Bilbao: Guggenheim Museum, 1997
- Eindhoven: woontoren van arch. Anno Meijs
- Groningen: Museum, 1994
- Maastricht: Bonnefantenmuseum, 1992
- Rotterdam: Kubuswoningen, 1984
- Stuttgart: Neue Staatsgalerei, 1984
- Wenen: Hundertwasser Haus, 1986

Breda:

- Claudius Prinsenlaan 8: Chassé Theater, arch. Herman Hertzberger, 1995
Hertzberger “verzette zich tegen het bloedeloze functionalisme van de Wederopbouw. (...) Bij de eerste ontwerpschetsen voor het theater gebruikte Hertzberger de heuplijn van een vrouw.”¹⁴⁰
- Kennedylaan: Poort van Breda, 2000, arch. Ch. Vandenove
- Markendaalseweg: ‘De Marquant’, 2007, arch. Molenaar/Van Winden
- Wagemakerspark: neo-jaren 30-stijl

Landgoederen

- Galderseweg 81: landgoed De Klokkenberg
Tientallen sites op internet zijn gewijd aan dit ‘nieuwe’ landgoed, waarvan het voormalige sanatorium en latere hartcentrum De Klokkenberg, gebouwd in 1950-1952 in de stijl van de Delftse School door de architecten C. de Bever en C. van Moorsel, het centrum vormt. Na 2009 verbouwd tot zorgcomplex voor ouderen.
- Hartelweg : landgoed De Hartel
Landhuis De Hartel uit 1922, getekend door architect M. Bruijnzeel, is gebouwd in de eclectische stijl, dat wil zeggen dat verscheidene stijlen zijn toegepast: overheersend is de Engelse cottage-stijl, maar de gevels zijn duidelijk geïnspireerd door de Amsterdamse School en de voordeur is art deco. Evenals in de Brouwerij in de Ceresstraat is ook hier het interieur voorzien van veel art deco-elementen. In 2003 wilde het gemeentebestuur van Breda voor het landgoed de status van rijksmonument verwerven maar daarvoor ontbrak het nationaal belang. In 2005 werd de Lage Vuchtpolder een natuureservaat. Bij het aanleggen van de Spinolaschans (1624/1625) in Terheijden is het gehucht Hartel van de kaart geveegd. Omstreeks 1400 had het al een eigen kapel ‘ter heide’.

Windmolens

- Molenstraat 23, Ulvenhout: windmolen ‘De Korenbloem’, 1909

¹³⁹ Zie H. Ibelings/V. van Rossem, *De nieuwe traditie/The new tradition*, 2009

¹⁴⁰ *het BREDA boek*, 2008, blz. 370

Deze bergkorenmolen verving standerdmolen De Korenbloem, die in 1835 van Strijbeek naar Ulvenhout was verplaatst en op dezelfde plaats stond als de huidige molen. In 1909 brandde die molen af: “Het Dagblad van Noord-Brabant van 8 maart 1909 vermeldde onder ‘Provincienieuws’: Hevige brand. Ulvenhout, 7 maart: Zaterdagavond is brand uitgebroken in de graanmolen van S. alhier. De molen en de daaraan grenzende woning zijn tot den grond afgebrand. De molen had tot elf uur ’s nachts gemalen en men vermoedt, dat de oorzaak van den brand geweest is het warm lopen van de as. Assurantie dekt de schade, naar wij vernemen, slechts gedeeltelijk.”¹⁴¹ De toenmalige eigenaar Petrus Soffers liet daarna een ronde stenen bergkorenmolen bouwen. In 1914 werd Antonius van der Westerlaken eigenaar van de molen. Na zijn overlijden in datzelfde jaar volgde zijn zoon Victor hem op. In 1961 kwam de molen in bezit van diens zoon Anton. Hij was tot 2000 de laatste molenaar-eigenaar van ‘De Korenbloem’. Sinds 2000 is de molen eigendom van de Stichting Molen De Korenbloem, die het honderdjarig bestaan van de molen in 2009 vierde met de uitgave van een mooi boek *Bergmolen De Korenbloem Ulvenhout 100 jaar*, geschreven door Ad Jansen en Karel Leenders.

¹⁴¹ J. van der Westerlaken, *De Korenbloem*, uitgave van Heemkundekring Paulus van Daesdonck, 1977

Tot besluit

Van de romaanse stijl in de middeleeuwen tot en met de neostijlen begin twintigste eeuw loopt de de geschiedenis van het bouwen in Breda parallel met die van de rest van Europa. Wij zaten in onze stad niet stil en dat leverde spectaculaire bouwwerken op voor de beter gesitueerden. Begin twintigste eeuw begon men aandacht te schenken aan de ‘gewone’ mensen. Dat was de grote verdienste van Berlage en de architecten van de Amsterdamse en Delftse School.

In de tweede helft van de twintigste eeuw continueren de architecten in grote lijn het functionalisme van het Bauhaus: versieringen zijn uit den boze, al was het alleen maar omdat die duur zijn. Waar men ook komt in Nederland, overal ziet men dezelfde soort woonwijken met dezelfde soort flatgebouwen of dezelfde soort ‘doorzonwoningen’ en in de binnenstad overal dezelfde winkelketens. Zoveel mogelijk mensen moeten op zo weinig mogelijke vierkante meters worden gehuisvest en dat betekent dat men de hoogte in moet. Het maakt dan wat wooncomfort en afwerking betreft natuurlijk wel wat uit of dat flatgebouw in Breda-Noord of Breda-Zuid of in de Bijlmermeer c.q. een buitenwijk van Parijs staat. Het aantal kerktorens is drastisch afgenomen sinds 1960 maar woontorens rijzen als paddenstoelen uit de grond en bepalen het stadsbeeld. Als doekje voor het bloeden verzinnen projectontwerpers dan namen als ‘Paleis’ of ‘Le Château’ voor wat in feite saaie, zichzelf herhalende systeembouw is op een dure locatie. Uit spottende benamingen als ‘kolenkitten’ voor de torens op het Chasséveld blijkt dat de gewone burger niet veel bewondering heeft voor de moderne architectuur, ook al komen architecten uit het buitenland ernaar kijken. Ondanks alle verzet gaan projectontwikkelaars gewoon door met het plannen van hun hoge torens, zoals de 82 meter hoge Bishop Tower aan de Heerbaan, die alleen door de Grote Kerk in hoogte zal worden overtroffen. Dat alles neemt niet weg dat er af en toe toch nog wel mooie woonwijken gebouwd worden in Breda, waarbij de ‘jarendertigstijl’ (bijvoorbeeld het Wagemakerspark) geliefd blijkt te zijn. Iedereen mag denken wat hij wil over nieuwe aanwinsten als het Chassé Theater, het Poppodium Mezz enzovoort, de schrijvers van *Architectuurgids Breda* zijn in ieder geval zeer lyrisch over de moderne stadsarchitectuur: “Deze fonkelende gebouwen, die de sterren van de hemel spelen, doen bij velen de moeizame voorbereidende jaren met felle politieke discussies snel vergeten.”¹⁴² Konden starters op de woningmarkt in de jaren zestig nog wel serieus belangstelling hebben voor een nieuwbouwwoning in een wijk als de IJpelaar, tegenwoordig moet je als echtpaar minstens ‘tweeverdieners’ zijn om voor zo’n huis in aanmerking te komen. “Grote delen van de intussen gerealiseerde Vinex-locaties vertonen gebreken die niet passen bij het huidige welvaartspeil: massafabricage, te hoge dichtheden, te veel gezinswoningen, verschaalde woningtypen, weinig inventieve woningplattegronden en een gebrekkige vormgeving van de openbare ruimte. Ze bieden niet de ruimte en het comfort van de ideale woning waar de romantische consument van droomt, en die hij zich financieel eigenlijk ook niet permitteren kan.”¹⁴³ De geraadpleegde boeken doorbladerend ziet de lezer niettemin fraaie stadhuizen, scholen, ziekenhuizen en villa’s. Het kan dus wel, maar daar waar de behoefte het grootst is, zijn de bouwwerken het minst spectaculair, wat letterlijk vertaald betekent: waar iets aan te bekijken valt. Het postmodernisme biedt daartoe weer kansen. Ook Breda kent daarvan al enkele voorbeelden.

¹⁴² J. van Geest, *Architectuurgids Breda*, 2002, blz. 42

¹⁴³ Prof.dr. Koos Bosma e.a., *Bouwen in Nederland, 600-2000*, Wolters Uitgevers, 2007, blz. 664

Bronnenlijst

- Alles wat je altijd al wilde weten over monumenten en bouwstijlen, M. Stokroos/J. Derwig, 2006
- Annapastorie, Annahuis, 100 jaar mensenwerk, M. van der Zanden, 2004
- ANWB Monumentenboek Nederland, C. van Eldik e.a., 2003
- Architectuur en stedenbouw in Noord-Brabant, J. Michels, 1993
- Architectuurgids Breda, J. van Geest, 2002
- Beelden uit Breda, Adr. van Beek, 2001
- Beschrijving der Stadt en Lande van Breda, Th. E. van Goor, 1744
- Binnenstad Breda beter in beeld, J.W. Messer, 2004
- Bouwen in Nederland, 600-2000, prof. dr. K. Bosma e.a., 2007
- Bouwstijlen in Nederland, 1040-1940, R. Blijdenstijn/R. Stenvert, 2000
- Breda Buiten, Sectie D, 2007
- Breda 750 jaar, Sectie D, 2002
- Bredase akkers eeuwenoud, R. Berkvens e.a., 2004
- Bredase kerken door de eeuwen heen, W. Spapens, 2008
- Contemporary european architects, W. Amsonait, 1991
- Cultuurhistorische Inventarisatie Provincie Noord-Brabant M.I.P.:
Gemeente Breda, E.M. Dolné, 1995; Nieuw-Ginneken, A. van Leeuwen, 1993;
Prinsenbeek, 1993; Teteringen, 1989
- De Amsterdamse School, Verbeelde idealen, Menno Jonkers e.a., 2011
- De architectuurgids, C. Davidson Cragoe, 2008
- De bonte historie van Breda, A. van Eck, 1940
- De Ginnekenweg, levensader van Ginneken, Ad Jansen, 2010
- De hartslag van Breda, P. de Jaeger, 2006
- De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst I, J. Kalf, 1912
- De nieuwe traditie/The new tradition, H. Ibelings/V. van Rossem, 2009
- De Onze-Lieve-Vrouwekerk en de Grafkapel voor Oranje-Nassau te Breda, G. van Wezel e.a., 2003
- De straten van Breda, Gerard Otten, 1988
- Digitale heruitgave van alle jaarboeken van ‘de Oranjeboom’ over de periode 1948-2008; zie hieronder Jaarboek van ‘de Oranjeboom’.
- 1001 Gebouwen die je gezien moet hebben, Mark Irving, 2008
- Een halve eeuw Ginneken I, Ad Jansen, 1990
- Erfgoedbrief Breda, nummers 1 t/m 19, 2004-2012
- Esthetische vorming, J. Schaap, 1980
- Europese architectuur vanaf 1890, H. Ibelings, 2011
- Europese architectuur/Van Bernini tot Le Corbusier, N. Pevsner, 1971
- Frans Mol Een Bredase architect, 1910-1963, Ietje Erkens-Mol, 2010
- Geschiedenis van Breda I, prof.dr. C. Edelman e.a., 1952
- Geschiedenis van Breda II, dr. V. Beermann e.a., 1977
- Geschiedenis van Breda III, drs. M. Duijghuisen e.a., 1990
- Geschiedenis van de architectuur van de oudheid tot heden, L. Gympel, 1996
- Heemkundeperiodieken: Brieven van Paulus, De Klepel, Engelbrecht van Nassau, Hage, Ons Erfdeel
- Heer Wijnaendts van Stein’s Fundatie, P. Smits, 2000
- het Breda boek, J. Hendriks e.a., 2008
- Het geheugen van een straat, W. Hupperetz, 2004
- Het paleis van Hendrik III, graaf van Nassau te Breda, G. van Wezel e.a., 1999

- Honderd jaar Baronielaan 1, 2, 1897-1997, Gerard Otten en Sectie D, 1997
- Jaarboek van 'de Oranjeboom' 2009 t/m 2011; zie hierboven Digitale heruitgave.
- Jeugd van Den Hey-Acker De Tuchtsschool (1906-2006), Rinie Maas, 2006
- Inventarisatie Architectuur Gemeente Breda, 1985
- Krantenartikelen: B. Hulsman (NRC), R. Maas (Bredase Bode), L. Nierse (BN/DeStem)
- L'architecture française des origines à nos jours, Hachette, 1971
- Monumenten in Nederland, Noord-Brabant, Uitg. Waanders, 1997
- Monumentendatabase Gemeente Breda
- Nederlandse architectuur van de 20ste eeuw, H. Ibelings, 1995
- Open Monumentendag Breda: brochures 1988-2011
- Paters van de Heilige Harten 1916-2006, Heemkundekring Paulus van Daesdonck, 2006
- Stijlen van jonge(re) bouwkunst in Breda, ca. 1850-ca. 1950, Eric M. Dolné, 1992
- Van Goden en Helden, J. Kleijntjens/H. Knippenberg, 1950
- 15 Monumenten in Teteringen, J. Broeders, 1975

Boerderijen

- Beekse bakhuizen, K. Nagelkerke en J. Tankink, 2008
- Boerderijen in het heem van Paulus, uitgave Heemkundekring Paulus van Daesdonck, 2003
- Brochure Open Monumentendag 2003: Boerenmonumenten
- Historische boerderijen in Baronie en Markiezaat, ir. Christ Buiks e.a., 2011
- Historische boerderijen in Brabant, H. Oome, 1999

Landgoederen

- Anneville: Prosper Cuypers van Veldhoven en het landgoed 'Anneville', F. Brekelmans, in *Jaarboek Oranjeboom XXXVI* (1983)
- Blauwe Kei: De hoeve 'De Blauwe Kei' te Breda, F. Brekelmans, in *Jaarboek Oranjeboom XI* (1958)
- Buitenplaatsen in het voormalige Ginneken en Bavel, Jac. Jespers, in *Brieven van Paulus*, 1980
- Daesdonck: 'Daasdonk' onder Ginneken, dr. F. Brekelmans, in *Jaarboek Oranjeboom XXXVII* (1984)
- Gemeente Nieuw-Ginneken in verleden en heden, 1980, blz. 28-48
- Geschiedenis der gemeente Ginneken en Bavel, L. Merkelbach van Enkhuizen en A. Hallema, 1941
- Groot Wolfslaar: Het landgoed 'Groot Wolfslaar', F. Brekelmans, in *Jaarboek Oranjeboom XVII* (1964)
- Heilaar: Het landgoed Heilaar bij Princenhage in de negentiende en twintigste eeuw, Gerard Otten, in *Engelbrecht van Nassau*, 1997
- Het landgoederenlandschap rond Breda, Karel Leenders, in *Jaarboek Oranjeboom LII* (1999)
- Het speelhuis in het Belcrumbos bij Breda, Frans Gooskens, in *Jaarboek Oranjeboom LXII* (2009)
- Hondsdonk: De buitenplaats 'Hondsdonk' te Ulvenhout en haar eigenaren, F. Brekelmans en F. baron Prisse, in *Jaarboek Oranjeboom XXXIX* (1986)
- Klein Ypelaar: De 'Kleine Ypelaar', F. Brekelmans, in *Jaarboek Oranjeboom XIV* (1961)
- Koekelberg: 'Koekelberg', F. Brekelmans, in *Jaarboek Oranjeboom XVII* (1964)
- Landhuizen en herenkamers, H. Dirven, in *Hage* 31-35, blz. 157-171

- Liesbos: Prins Frederik en het Liesbos, 1840-1881, Gerard Otten, in *Engelbrecht van Nassau*, 1996
- Luchtenburg: De buitenplaats 'Luchtenburg' te Ulvenhout, F. Brekelmans, in *Jaarboek Oranjeboom XXXI* (1978)
- Mariëndal: De buitenplaats 'Mariëndal' aan de Mark te Ginneken, 1843-1957, Ad Jansen, in *Jaarboek Oranjeboom XLII* (1989)
- Rustland: De aanleg van de Zandberglaan en omliggende straten en het einde van het landgoed Rustland, I, II, Gerard Otten, in *Engelbrecht van Nassau*, 1992
- Valkrust: 'Valkrust', F. Brekelmans, in *Jaarboek Oranjeboom XXXIV* (1981)
- Vinkenburg: De teloorgang van het landgoed Vinkenburg bij Princenhage, 1795-1885, Gerard Otten, in *Engelbrecht van Nassau*, 1997
- Vredenburg: Een korte geschiedenis van het verdwenen buitengoed Vredenburg op Boeimeer, I, II, Gerard Otten, in *Engelbrecht van Nassau*, 1991
- Vredenburg: Enkele aanvullingen op de geschiedenis van het landgoed Vredenburg, Gerard Otten, in *Engelbrecht van Nassau*, 1991
- Vrederust: De buitenplaats 'Vrederust' te Ginneken, F. Brekelmans, in *Jaarboek Oranjeboom XIII* (1960)
- Weilust: De buitenplaats 'Weilust' te Heusdenhout en het geslacht Havermans, F. Brekelmans, in *Jaarboek Oranjeboom XXIII* (1970)
- Zoutdlandt: Het landgoed Zoutland bij Princenhage in de negentiende en twintigste eeuw, Gerard Otten, in *Engelbrecht van Nassau*, 1997

Windmolens

- Bergmolen De Korenbloem Ulvenhout 100 jaar, Ad Jansen/Karel Leenders, 2009
- De Korenbloem, J. van der Westerlaken, uitgave van heemkundekring Paulus van Daesdonck, 1977
- De molen 'Het Fortuin' te Breda. 350 jaar bedrijf en techniek, H. Muntjewerff, in *Jaarboek Oranjeboom XXXVIII* (1985)
- De molen 'Vrede en Hoop' in Princenhage, door Stichting 'Vrienden van Molen Vrede en Hoop', in *Engelbrecht van Nassau*, 1995
- De molen van Teteringen, G. Rehm, in *Jaarboek Oranjeboom XVII* (1964)
- De molens in en om het land van Breda (I), K. Leenders, in *Jaarboek Oranjeboom XXIX* (1976)
- De molens in en om het land van Breda (II), K. Leenders, in *Jaarboek Oranjeboom XXXI* (1978)
- Korenmolen De Hoop, K. Leenders/H. Dirven, uitgave Heemkundekring Paulus van Daesdonck, 1978
- Molens in Nederland, H. Besselaar e.a., 1974
- Over de molen 'Het Fortuin', K. Leenders, in *Engelbrecht van Nassau*, 1985
- Zeven eeuwen molens in Princenhage, K. Leenders en H. Dirven, in *Hage*, 1976

Register

Voor Bredase gebouwen vindt de lezer twee ‘ingangen’: de straatnaam en de naam van het gebouw, bijvoorbeeld:

Sint Janstraat 20: ‘t Kleyn Beerken (3, 27)

’t Kleyn Beerken, Sint Janstraat 20 (3, 27)

Voor niet-Bredase gebouwen vindt men alleen de plaatsnaam met het gebouw, bijvoorbeeld:

Milaan: Scala (2, 3, 5, 40, 42)

’t Kleyn Beerken, Sint Janstraat 20 (3, 27)

Academiesingel 1 (58)

Academiesingel 20 (58, 66)

Academiesingel 34 (80)

Academiesingel 46, 47 (58)

Academiesingel 9, 10 (64)

Academiesingel: Vuurtoren van Aldo Rossi (5)

Achter Emer 17 (72)

Alkmaar: Kaaswaag (23)

Ambachtsschool (voorm.), Van Coothplein/Markendaalseweg (56)

Amsterdam: ‘Eigen Huis’ (80)

Amsterdam: ‘Betondorp’ (83)

Amsterdam: Amstelhotel (56)

Amsterdam: Beurs van Berlage (79, 80)

Amsterdam: Centraal Station (55)

Amsterdam: Concertgebouw (55)

Amsterdam: Greenpeacegebouw (84)

Amsterdam: Koopmanshuizen (32)

Amsterdam: Paleis op de Dam (3, 32)

Amsterdam: Rijksmuseum (55, 57)

Amsterdam: Scheepvaarthuis (79, 80)

Amsterdam: Sint-Nicolaaskerk (56)

Amsterdam: Stopera (3)

Angers: wallen (15)

Annakerk (voorm.), Haagweg 1 (64, 78)

Annevillelaan 101: landgoed Anneville (45, 71)

Annevillelaan 97/99: langgevelboerderij (67)

Antoniuskerk, Sint Janstraat 6 (3, 5, 10, 14, 32, 34, 43, 50, 52, 53)

Antwerpen: Carolus Borromaeuskerk (32)

Antwerpen: Centraal Station (55)

Antwerpen: Christus Koningkerk (84)

Antwerpen: Koninklijke Vlaamse Opera (56)

Antwerpen: Nationale Bank (55)

Antwerpen: Osterriethhuis (42)

Antwerpen: Stadhuis (2, 24)

Apeldoorn: Het Loo (32, 41)

Athene: Parthenon (2, 4, 7, 8, 9)

Athene: Universiteit (10, 49)

Bagvensestraat 11: langgevelboerderij (67)

Bagvensestraat 18: langgevelboerderij (67)

Bagvensestraat 25: langgevelboerderij (67)
Baliëndijk: voorm. De Goede Herderkerk (86)
Bamberg: Vierzehnheiligenkerk (42)
Barbarakerk (voorm.), Prinsenkade (5, 55)
Barcelona: Casa Milà (64)
Baronielaan 1: Huize Louise (57)
Baronielaan 102: Merula (5, 10, 58, 77)
Baronielaan 136 (84)
Baronielaan 16 (58, 66, 82)
Baronielaan 18 (58, 66, 82)
Baronielaan 2 (57)
Baronielaan 20: Klooster (58)
Baronielaan 203 (80, 81)
Baronielaan 205 (80, 81)
Baronielaan 207 (80, 81)
Baronielaan 207-223 (81)
Baronielaan 209 (80, 81)
Baronielaan 22: Heilig Hartkerk (78)
Baronielaan 223 (58, 66, 81)
Baronielaan 225 (58, 66)
Baronielaan 227 (58, 66)
Baronielaan 228: Villa Trianon (58, 77)
Baronielaan 229 (58, 66)
Baronielaan 231 (58, 66)
Baronielaan 233 (58, 66)
Baronielaan 24: voorm. pastorie H. Hartkerk (53)
Baronielaan 251 t/m 289 (58)
Baronielaan 267 t/m 277 (58)
Baronielaan 27, 29, 31 (55)
Baronielaan 288-322 (58)
Baronielaan 301-335 (58)
Baronielaan 320 (65)
Baronielaan 324 (58)
Baronielaan 337 (82)
Baronielaan 34 (57, 58, 63, 66)
Baronielaan 38 (58)
Baronielaan 4 (53)
Baronielaan 58 (64)
Baronielaan 68 (66)
Baronielaan 7: De Geraniums (58)
Baronielaan 70 (58, 66)
Baronielaan 80 (58, 64)
Baronielaan 82 (58, 64)
Baronielaan 84 (58, 64)
Baronielaan 86 (58, 64)
Baronielaan 88 (58, 64)
Baronielaan 89 (64)
Baronielaan 90 (58, 64)
Baronielaan 91 (64)
Baronielaan 92 (58, 64)

Baronielaan 93 (64)
 Baronielaan 94 (58, 64)
 Baronielaan 96 (58, 64)
 Baronielaan 98 (64)
 Bavelse Heide, Bavel: landgoed De Leeuwerik (28)
 Bavelsestraat 1: Het Fortuyn (73, 80)
 Bavelsestraat 126, 128 (64)
 Bavelsestraat/Allerheiligenweg: windmolen Het Fortuyn (73, 80)
 Beeksestraat 76, Prinsenbeek: langgevelboerderij (67)
 Beeksestraat, Prinsenbeek: windmolen Negen Gebroeders (38, 74)
 Begijnhof : Catharinakerk (14, 27, 52)
 Begijnhof, Catharinastraat 23 (3, 14, 26, 52)
 Begijnhofkerk, Catharinastraat (26, 34, 52)
 Benedictinessenklooster, Generaal Maczekstraat (79)
 Benzinstation, Teteringsdijk 236 (84)
 Berlijn: Altes Museum (49)
 Berlijn: Brandenburger Tor (2, 42)
 Berlijn: Lehrter Bahnhof (55)
 Berlijn: Rijksdaggebouw (10, 49, 57)
 Berlijn: Schloss Charlottenburg (41)
 Bethlehemkerk, Gageldonkseweg 9 (86)
 Beukenlaan 1: Kleinseminarie IJpelaar/Kunstacademie Sint Joost (85)
 Beukenlaan 1: landgoed IJpelaar (15, 16, 50, 71)
 Bilbao: Guggenheim Museum (87)
 Bishop Tower, Heerbaan (89)
 Bisschopshuis, Veemarktstraat 46 (52)
 Blauwe Keiweg 2-4: landgoed De Blauwe Kei (36, 67, 71)
 Blauwhoefsedreef 1, Teteringen: langgevelboerderij De Blauwe Hoeve (67)
 Blauwtjes 1 (55)
 Blois: Kasteel (22, 23)
 Blokhuis, Kasteelplein 18 (25)
 Bolbergseweg 14, Bavel: langgevelboerderij (67)
 Bolbergseweg 7: langgevelboerderij (68)
 Bordeaux: Theater (42)
 Boschstraat 22: Gast-/Oudemannenhuis De Beyerd (3, 5, 9, 12, 30, 33)
 Boschstraat 35: De Olyton (2, 3, 4, 5, 40, 42)
 Boschstraat 49 (50)
 Boschstraat 86 (55)
 Boschstraat 88 (50)
 Boschstraat: voorm. Gasthuiskapel, ingang (12)
 Boschstraat: windmolen, (37)
 Bosdaldreef 8: langgevelboerderij (68)
 Bosdalweg, Prinsenbeek: landgoed Bosdal (36, 45, 50, 72)
 Bouvigne, Bouvignelaan 5 (3, 15, 19, 29, 53, 78)
 Bouvignelaan 5: bijgebouwen (53, 78)
 Bouvignelaan 5: landgoed Bouvigne (3, 15, 16, 19, 29, 36, 53, 78)
 Brabantlaan 16 (85)
 Brahmslaan: landgoed Vredenburg (41)
 Breda: Wagemakerspark (81, 89)
 Bredestraat 4: langgevelboerderij (68)

Bredestraat 6: langgevelboerderij Grote Muizenberg (68)
Bredestraat 9: langgevelboerderij (68)
Brielsedreef 82, Prinsenbeek: langgevelboerderij (68)
Brigidastraat 1, Bavel: Maria Hemelvaartkerk (54)
Brouwerij De Drie Hoefijzers, Ceresstraat 13 (3, 80, 84, 87)
Brugstraat 2 (34)
Brussel: Koninklijke Vlaamse Schouwburg (55)
Brussel: Sint-Goedele (13)
Brussel: Stadhuis (12)
Brussel: Victor Horta Museum (64, 76)
Budapest: Grote Markthal (53, 78)
Burg. de Manlaan 6: 'De Blokhut' (63)
Burg. Kerstenslaan 16: White House/Villa Zonnehof (10, 77)
Burg. Kerstenslaan 8: Salve Viator (77, 84)
Burg. Pastoorsstraat 36-46 (55)
Burgerweeshuis, Kloosterplein 6 (3, 60)
Burgstse Dreef 7: landgoed De Burgst (9, 15, 16, 44, 45)
Busse Hoeve, Ulvenhoutselaan 91 (63, 83)
Caen: vakwerkhuizen (65)
Café-restaurant Bellevue, Liesboslaan 8, 8A, 8B (60)
Carcassonne: vesting (53)
Caserta (It.) (41)
Casino, Kloosterplein 20 (3, 26, 54)
Catharinakerk, Begijnhof (14, 27, 52)
Catharinastraat 14 (9, 19, 35, 50)
Catharinastraat 15 (35)
Catharinastraat 16 (35, 41)
Catharinastraat 17 (35)
Catharinastraat 18 (35, 50)
Catharinastraat 20 (35)
Catharinastraat 22 (53, 58)
Catharinastraat 23: Begijnhof (3, 14, 26, 52)
Catharinastraat 24 (35)
Catharinastraat 26 (35)
Catharinastraat 28 (35)
Catharinastraat 5 (80, 84)
Catharinastraat 83: Waalse Kerk (3, 5, 14, 26)
Catharinastraat 9: Huis Wijngaerden (3, 35, 42)
Catharinastraat: Begijnhofkerk (26, 34, 52)
Catharinastraat 91-93 : Huis Héraugière (35)
Cauwelaerseweg 2, 4, 5, Ulvenhout: langgevelboerderij (68)
Ceresstraat 13: Brouwerij De Drie Hoefijzers (3, 80, 84)
Ceresstraat 23 (64)
Ceresstraat 30, 30A, 30B (64)
Chaamseweg 14, Alphen-Chaam: landgoed Luchtenburg (28, 29, 45, 70, 72)
Chaamseweg 26-28-32: landgoed Hondsdonk (29, 45, 72)
Chambord: Kasteel (3, 22, 23)
Chartres : Notre-Dame ((12)
Chassé Theater, Claudius Prinsenlaan 8 (3, 87, 89)
Chassékazerne, Parade 10-12 (5, 10, 56, 61)

Chassésingel 14 (58)
 Chasséveld: Het Paleis (77, 89)
 Chasséveld: Kolenkitten (77, 89)
 Chenonceau: Kasteel (23)
 Christus Koningkerk (voorm.), Pastoor Pottersplein (81)
 Christus Triumfatorkerk, Zandberglaan 31 (81)
 Cingelstraat 1-3: Huis Brecht (3, 5, 9, 18, 19)
 Claudius Prinsenlaan 8: Chassé Theater (3, 87, 89)
 Como (It.): Casa del Fascio (83)
 Compostela: Kathedraal (12)
 Concordia, Van Coothplein 37 (3, 5, 10, 47, 52, 61)
 Córdoba: Moskee/Kathedraal (12)
 Daasdonk 10 (68)
 Daesdonckseweg 5, Alphen-Chaam: Hoeve/landgoed Daesdonck (15, 16, 68)
 De Arend, Schoolstraat 2/Reigerstraat 32 (34, 52)
 De Beyerd, Boschstraat 22 (3, 5, 9, 12, 30, 33)
 De Blokhut, Burg. De Manlaan 6 (63)
 De Dry Keerssen, Havermarkt 5 (27)
 De Drye Mooren, Visserstraat 31 (19)
 De Geraniums, Baronielaan 7 (58)
 De Goede Herderkerk (voorm.), Baliëndijk (86)
 De Grote Wyngaert, Ulvenhoutselaan 2-4 (46)
 De Gruyter, Eindstraat 6 (65)
 De Gruyter, Prinsenkade 1 (84)
 De Iseren Leeu, Visserstraat 12 (3, 9, 19, 62)
 De la Reyweg: Trip van Zoudtlandtkazerne (65, 85)
 De Marquant, Markendaalseweg (87)
 De Olyton, Boschstraat 35 (2, 3, 4, 5, 40, 42)
 De Pekhoeve, Dorpstraat 92, Ulvenhout (68)
 De Prins Cardinael, Reigerstraat 2 (51)
 De Roy Scheir, Haagdijk 11 (34)
 De Sevensterre, Haagdijk 74/76 (34)
 De Verfwinkel (voorm.), Dorpstraat 32, Ulvenhout (84)
 De Vergulde Craen, Veemarktstraat 23 (3, 5, 41)
 De Vogel Struys, Havermarkt 21 (27, 34)
 De Withof, Hoolstraat 86, Teteringen (51)
 De Zwaan, Havermarkt 23 (27)
 Delpratsingel 1 (50, 53)
 Delpratsingel 2 (58)
 Delpratsingel 22 (58)
 Delpratsingel 23 (50)
 Delpratsingel 24 (77)
 Delpratsingel 28 (58)
 Delpratsingel 29 (58)
 Delpratsingel 3 (58)
 Delpratsingel 4 (58)
 Delpratsingel 5 (58)
 Delpratsingel 6 (58)
 Delpratsingel 7A, 7B (80)
 Delpratsingel 9, 9A (63)

Den Anker, Haven 4 (3, 9, 43)
 Den Bonten Osch, Veemarktstraat 42 (44)
 Den Bosch: Sint-Jan (14)
 Den Bosch: Stadhuis (32)
 Den Cleynen Wildeman, Haagdijk 82 (3, 34)
 Den Haag: Mauritshuis (3, 32, 42)
 Den Haag: Panorama Mesdag (2, 62)
 Den Haag: Vredespaleis (55)
 Den Hey-Acker, Galderseweg 7/15 (63)
 Den Oraengienboom, Grote Markt 59 (3, 4, 27)
 Den Vergulden ABC, Grote Markt 56 (43)
 Den Wildeman, Haagdijk 78 (3, 34)
 Den Witten Wijngaard, Veemarktstraat 24 (41)
 Dessau (D): Bauhaus (2, 83, 89)
 Dienstwoning Koepelgevangenis, Kloosterlaan 168, 170 (60)
 Dienstwoningen Koepelgevangenis, Nassaustraat 4, 6, 8, 10, 12, 14 (60)
 Dijklaan 25, 27 (64, 80)
 Dijklaan 29-31 (66)
 Dillenburgstraat 3, 5, 7 (85)
 Dillenburgstraat 97-99 (55)
 Directeurswoning Den Hey-Acker, Galderseweg 5 (63)
 Doelen 1 (85)
 Doelen 76, 78: langgevelboerderij (68)
 Doelenstraat 19 (85)
 Don Boscoplein 4 : Klooster (voorm.) (85)
 Donaustad/Regensburg: Walhalla (2, 49)
 Doornboslaan: Landgoed Doornbos (73)
 Dordrecht: Raadhuisgebouw (49)
 Dorpstraat 113, Ulvenhout (58)
 Dorpstraat 2, Ulvenhout: langgevelboerderij Prinsenhoeve (68)
 Dorpstraat 3, Ulvenhout: Het Jachthuis (84)
 Dorpstraat 32, Ulvenhout: De Verfwinkel (voorm.) (84)
 Dorpstraat 40, Ulvenhout: Pastorie (55)
 Dorpstraat 40, Ulvenhout: toegangspoort Grimhuysen (17)
 Dorpstraat 40-42: Landgoed Grimhuysen (15, 16,17)
 Dorpstraat 42, Ulvenhout: Laurentiuskerk (13, 78)
 Dorpstraat 44, Ulvenhout: Het Kloostertje (17, 78)
 Dorpstraat 49, Ulvenhout: Het Lindehuys (50)
 Dorpstraat 52, Ulvenhout (50)
 Dorpstraat 6, Ulvenhout (64)
 Dorpstraat 92, Ulvenhout: langgevelboerderij De Pekhoeve (68)
 Dorstseweg 10, Bavel: langgevelboerderij (68)
 Dorstseweg 21, Bavel: langgevelboerderij (68)
 Dorstseweg 31, Bavel: langgevelboerderij (68)
 Dorstseweg 4, Bavel: langgevelboerderij (68)
 Dr. Batenburglaan 177-181 (82)
 Dr. Batenburglaan 194: langgevelboerderij 'In het Hout' (68)
 Dr. Batenburglaan: Landgoed Ten Houte (16, 17)
 Dr. Batenburglaan: Prinsenhoeve (17)
 Dr. Jan Ingenhouszplein 2: voorm. Kweekschool Sint Franciscus (53)

Dr. Jan Ingenhouszplein: windmolen (37)
Dr. Van Mierlostraat, 22, 22A, 24, 24A, 26, 26A 28, 28A 32, 32A (84)
Dreef 28, Princenhage (58)
Dreef 5, Princenhage: Johanneskerk (10, 52)
Dreef 6, Princenhage (58)
Dresden: Semperoper (56)
Driesprong: voorm. OLV. van Goeden Raadkerk (78)
Duivelsbruglaan 1: Nederlands Hervormde Kerk (13)
Duivelsbruglaan 102 (58)
Duivelsbruglaan 34 (55)
Duivelsbruglaan 46/46A, 48/48A (84)
Duivelsbruglaan 54 (82)
Duivelsbruglaan 62-64 (58, 64)
Duivelsbruglaan: Laurentiuskerk (13)
Duivelsbruglaan: Mariëndal (57)
Duivelsbruglaan: voorm. hotel-restaurant Dennenoord (63)
Durham (Eng.): Kathedraal (12)
Dymphnakapel, Moerenpad (26)
Eerste Muntstraat 3 (82)
Effen: windmolen Zelden Effen (37, 39, 46)
Effenseweg 3, Effen: H. Moeder Godskerk (81)
Eikbergseweg 2, 5, 9, 13, 15, 19, 91, 97, Bavel: langgevelboerderij (68)
Eindhoven: Woontoren (87)
Eindstraat 13 (64, 65)
Eindstraat 14 (59)
Eindstraat 15 (59)
Eindstraat 16 (59)
Eindstraat 27 (64)
Eindstraat 6: De Gruyter (65)
Emmastraat 14 (59)
Emmastraat 16 (59)
Emmastraat 23 (55)
Etnastraat: Station (66)
Evangelisch Lutherse Kerk, Veemarktstraat 11 (55)
Fatimakerk (voorm.), Fatimastraat (85)
Fatimastraat: voorm. Fatimakerk (85)
Fellenoordstraat 4 (80)
Fellenoordstraat 4A, 4B (80)
Fellenoordstraat 93: Groot Arsenaal (9)
Fontainebleau, binnenplaats Kasteel (23, 24)
Franklin Rooseveltlaan en omgeving (82)
Franklin Rooseveltlaan/Prins Hendrikstraat: Villa Beukenhof (50)
Gageldonk, Princenhage: landgoed De Emer (15, 17)
Gageldonk, Princenhage: landgoed Gageldonk (15-17)
Gageldonkseweg 1, Princenhage: langgevelboerderij Het Hogehuys (17, 69)
Gageldonkseweg 39, langgevelboerderij (69)
Gageldonkseweg 9, Princenhage: Bethlehemkerk (86)
Galder: Sint-Jacobskapel (14)
Galderseweg 115: langgevelboerderij 'Drie Zwaantjes' (69)
Galderseweg 19: langgevelboerderij (69)

Galderseweg 5: Directeurswoning Den Hey-Acker (63)
Galderseweg 65: landgoed De Blauwe Camer (16, 18, 82)
Galderseweg 7/15: Den Hey-Acker (63)
Galderseweg 79: langgevelboerderij De Blauwe Camer (16, 18, 69, 82)
Galderseweg 8 (82)
Galderseweg 81: landgoed De Klokkenberg (85, 87)
Galderseweg 89: langgevelboerderij Schoondonk (69)
Galderseweg 90 (82)
Galgestraat 4, Teteringen: landgoed Rustenburg (45)
Gast-/Oudemannenhuis, Boschstraat 2 (33)
Gasthuiskapel (voorm.), Boschstraat (12)
Gasthuisvelden: windmolen Den Orangeboom (39, 75)
Geersbroekseweg 10, 27, 29, Ulvenhout: langgevelboerderij (69)
Gemeentehuis, Hoeveneind 3, Teteringen (51)
Generaal Maczekstraat 56: Benedictinessenklooster (79)
Generaal Maczekstraat 21 (78)
Generaal Maczekstraat 23 (78)
Generaal Maczekstraat 65: voorm. Teolin (84)
Generaal van der Plaatstraat 1, 3, 5, 7, 9 (84)
Gennep: Martinuskerk (86)
Gent: Postkantoor (78)
Gerardus Majellakerk (voorm.), Odilia van Salmstraat (78)
Ginneken: Raadhuis (3, 5)
Ginneken: Regentesselaan (82)
Ginnekenmarkt 10/11 (58)
Ginnekenstraat 134, voorm. Hotel Van Ham (55)
Ginnekenstraat 153 (59)
Ginnekenstraat 17 (59)
Ginnekenstraat 23: Sint-Joostkapel (3, 14)
Ginnekenstraat 88: In den Bonten Osch (3, 4, 43)
Ginnekenstraat 90/90A (56, 57)
Ginnekenstraat: voorm. Maria Hemelvaartkerk (5, 54)
Ginnekenweg 105: deurpartij (84)
Ginnekenweg 110 t/m 128 (59)
Ginnekenweg 130 (59)
Ginnekenweg 144 (59)
Ginnekenweg 146 (59)
Ginnekenweg 206, 235 (59)
Ginnekenweg 213 (59)
Ginnekenweg 214 (80)
Ginnekenweg 217: Villa Wildtsangck (5, 59)
Ginnekenweg 221 t/m 229 (59)
Ginnekenweg 222 (59)
Ginnekenweg 231, 237, 239 (59)
Ginnekenweg 275, 278, 279 (59)
Ginnekenweg 281 (59)
Ginnekenweg 291 (59)
Ginnekenweg 294 (64)
Ginnekenweg 298 (64)
Ginnekenweg 301, 303, 305, 322, 356 (59)

Ginnekenweg 314 (80)
 Ginnekenweg 331: pastorie (85)
 Ginnekenweg 333: Laurentiuskerk (54, 78)
 Ginnekenweg 334, 334A (64)
 Ginnekenweg 335: Piusgesticht (53)
 Ginnekenweg 336, 336A (64)
 Ginnekenweg 348 (80)
 Ginnekenweg 52, 54: HUBO (80)
 Ginnekenweg 74/74A (59)
 Ginnekenweg 76 (59)
 Ginnekenweg 84-84A (59)
 Graaf Hendrik III-laan/Julianalaan 1 (86)
 Graaf Hendrik III-laan: voorm. Petrus en Pauluskerk (81)
 Granaat- en Duiventoren, Prinsenkade (3, 5, 25)
 Grand Theatre, Van Coothplein (84)
 Grieglaan 16 (84)
 Grimhuysen, Ulvenhout (15, 16, 17, 36)
 Groenstraat 21: langgevelboerderij (69)
 Groenstraat 8, Teteringen: langgevelboerderij (69)
 Groningen: Museum (87)
 Groot Arsenaal, Fellenoordstraat 93 (9)
 Grote Kerk, Kerkplein 2 (3, 5, 8, 11, 13, 14, 18, 19, 27, 44, 54)
 Grote Markt 10 (34)
 Grote Markt 12 (10)
 Grote Markt 19: Vleeshal (9, 35)
 Grote Markt 25, 25A (82)
 Grote Markt 27 (64)
 Grote Markt 38: Het Liggend Hert (43)
 Grote Markt 38: Stadhuis (3, 5, 9, 42, 80)
 Grote Markt 4 (59)
 Grote Markt 44 (50)
 Grote Markt 45 (80)
 Grote Markt 56: Den Vergulden ABC (43)
 Grote Markt 59: Den Oraengienboom (3, 4, 27)
 Grote Markt 6 (59)
 Grote Markt 61: Prins Maurits (3, 34, 56)
 Grote Markt 9, 9A: In den Gouden Leeuw (59)
 H. Moeder Godskerk, Effenseweg 3, Effen (81)
 Haagdijk 11: De Roy Scheir (34)
 Haagdijk 141 (59)
 Haagdijk 166, 168 (64)
 Haagdijk 22: Het Swart Lam (3, 27)
 Haagdijk 71 (64)
 Haagdijk 74/76: De Sevenstere (34)
 Haagdijk 78: Den Wildeman (3, 34)
 Haagdijk 82: Den Cleynen Wildeman (3, 34)
 Haarpunt: windmolen De Punt (37, 38, 39)
 Haarpunt: windmolen Nimmer Rust (37, 39)
 Haagse Beemden (Kievitsloop) (86)
 Haagsemarkt 1, Princenhage: voorm. raadhuis (9, 43)

Haagsemarkt 11, Princenhage (50)
 Haagsemarkt 16-16A, Princenhage (56)
 Haagsemarkt 2, Princenhage (54)
 Haagsemarkt 22, Princenhage (59)
 Haagsemarkt 23: Princepoort (10, 50)
 Haagsemarkt 24, Princenhage (59)
 Haagsemarkt 25, Princenhage (59)
 Haagsemarkt 4, Princenhage: Martinuskerk (54)
 Haagsemarkt 6, Princenhage: brievenbus (50)
 Haagsemarkt, Princenhage: pomp (5, 42)
 Haagweg 1: voorm. Annakerk (64, 78)
 Haagweg 168, 174 (78)
 Haagweg 189: Villa Wilhelmina (64)
 Haagweg 21 (54)
 Haagweg 214 (59)
 Haagweg 250 (59, 63)
 Haagweg 3: voorm. pastorie (64)
 Haagweg 321, 323 (65)
 Haagweg 339: Villa De Haghe (63, 67)
 Haagweg 354, 356: Villa Meertensheim (3, 5, 6, 10, 54, 59)
 Haagweg 363-365 (80)
 Haagweg 366: landhuis Princenoord (59)
 Haagweg 429 (59)
 Haagweg 64 (80)
 Haagweg: landgoed Zuilen (45, 72)
 Haagweg-Lunetstraat-Van Meterenstraat (80)
 Haarlem: Vleeshal (23)
 Halstraat 1 bis: Hoofdwacht (43)
 Halstraat 31/hoek Oude Vest: voorm. Tuchthuis/Arsenaal (5, 31)
 Halstraat 32 (59)
 Hamburg: Chilehaus (80)
 Hartelweg 12: landgoed De Hartel (82, 87)
 Haven 10, 10A (56)
 Haven 22 (9)
 Haven 4: Den Anker (3, 9, 43)
 Havermarkt 1 (59)
 Havermarkt 21: De Vogel Struys (27, 34)
 Havermarkt 23: De Zwaan (27)
 Havermarkt 5: De Dry Keerssen (27)
 Havermarkt: brievenbus (51)
 HBS (voorm.), Kasteelplein 10 (51)
 Heer Wijnandts van Stein's Fundatie, Oude Vest 9 (51)
 Heerbaan: Bishop Tower (89)
 Heilaarpark: landgoed Heilaar (18, 45)
 Heilaarstraat 235: langgevelboerderij (69)
 Heilig Hartkerk, Baronielaan 22 (78)
 Helsinki: Spoorwegstation (66)
 Herberg van de Heer, Reigerstraat 22 (19)
 Het Fortuyn, Bavelse laan 1 (73, 80)
 Het Hoghehuys, Gageldonkseweg 1 (17, 68)

Het Jachthuis, Dorpstraat 3, Ulvenhout (84)
Het Kloostertje, Dorpstraat 44, Ulvenhout (17, 78)
Het Liggend Hert, Grote Markt 38 (43)
Het Lindehuys, Dorpstraat 49, Ulvenhout (50)
Het Paleis, Chasséveld (77, 89)
Het Schaecebert, Lange Brugstraat 2 (34)
Het Swart Lam, Haagdijk 22 (3, 27)
Heusdenhoutseweg: Sint-Annakapel (26)
Heuvelkwartier: Delftse School (85)
Hillerød (DK): Frederiksborg (32)
Hilversum: Stadhuis (84)
Hoek Prins Hendrikstraat-Gaffelstraat (81)
Hoeve 't Vlot, Koekelberg (18)
Hoeven eind 21, Teteringen: langgevelboerderij (69)
Hoeven eind 23, Teteringen: langgevelboerderij (69)
Hoeven eind 27, Teteringen: langgevelboerderij (69)
Hoeven eind 3, Teteringen: Gemeentehuis (51)
Hoeven eind 33, Teteringen: langgevelboerderij (69)
Hoeven eind 61, Teteringen: langgevelboerderij (69)
Hoeven eind 62, Teteringen: langgevelboerderij (69)
Hoeven eind 63, Teteringen: langgevelboerderij (69)
Hoeven eind 68, Teteringen; langgevelboerderij (69)
Hoeven eind 7, Teteringen: langgevelboerderij (69)
Hoeven eind 76, Teteringen: langgevelboerderij (69)
Hoeven eind 91, 96, 106, 108, Teteringen: langgevelboerderij (69)
Hofhuis Justinus, Kasteelplein 55 (3, 5, 27, 28, 43)
Hofhuis Ocrum, Sint Janstraat 18 (5, 28, 51, 56)
Hoge Steenweg 42 (64)
Hoge Steenweg 44 (64)
Hohenschwangau (D): Slot Neuschwanstein (53)
Hondsdonkseweg 7, Ulvenhout: langgevelboerderij (69)
Hoofdkantoor 'Zonnebloem', Zorgvlietstraat 491 (86)
Hoofdwacht, Halstraat 1 bis (43)
Hoolstraat 86, Teteringen: De Withof (51)
Hotel Van Ham (voorm.), Ginnekenstraat 134 (55)
Hotel Van Ham, Van Coothplein (65)
Hotel-restaurant Dennenoord (voorm.), Duivelsbruglaan (63)
Houtmarkt 7 (59)
Hubertuskapel, Strijbeek (26)
HUBO, Ginnekenweg 52, 54 (80)
Huis Assendelft, Nieuwstraat 25 (18, 28, 35)
Huis Brecht, Cingelstraat 1-3 (3, 5, 9, 18, 19)
Huis Bruheze, Nieuwstraat 34 (35)
Huis Héraugière, Catharinastraat 91-93 (35)
Huis Waelwijck, Nieuwstraat 21 (35)
Huis Wijngaerden, Catharinastraat 9 (3, 35, 42)
Huize Louise, Baronielaan 1 (57)
Huizen Warenborgh, Montens, Visserstraat 16-18 (19, 20)
Humblebaek (DK): Louisiana Museum (84)
Ignatiusstraat: Delftse School (85)

Ignatiusziekenhuis (voorm.), Wilhelminasingel (57, 80)
 IJpelaardreef: voorm. Johannes de Doperkerk (53)
 IJsfabriek De Noordpool, Jan van Polanenkade 28 (78)
 IJzerhekkpad, Princenhage: landgoed IJzer Hek (29, 45, 72)
 In den Bonten Osch, Ginnekenstraat 88 (3, 4, 43)
 In den Gouden Leeuw, Grote Markt 9, 9A (59)
 Jacintaschool, Viveslaan 3 (86)
 Jan van Nieuwenhuysenstraat 2: Nutsschool (84)
 Jan van Polanenkade 28: IJsfabriek De Noordpool (78)
 Johannes de Doperkerk (voorm.), IJpelaardreef (53)
 Johanneskerk, Dreef 5, Princenhage (10, 52)
 Josephkerk (voorm.), Oranjesingel (54)
 Julianalaan 1 (85)
 Julianalaan: interbellumhuizen (82)
 Kantongerechtsgebouw (voorm.), Kloosterlaan 174 (10, 56)
 Kapel Zorgcentrum Elisabeth, Leuvenaarstraat 91 (54)
 Kapucijnenkerk, Schorsmolenstraat 4 (57)
 Karrestraat 17 (80)
 Karrestraat 20 (59)
 Karrestraat 21 (59)
 Karrestraat 27 (56, 60)
 Karrestraat 32 (80)
 Karrestraat 6 (64)
 Karrestraat/Nieuwstraat: V&D (3, 80)
 Kasteel/KMA, Kasteelplein 18 (3, 5, 8, 9, 15, 22, 24, 27)
 Kasteelplein 10: Prins Willem I-Paviljoen (85)
 Kasteelplein 10: voorm. HBS (51)
 Kasteelplein 18: Blokhuis (25)
 Kasteelplein 18: Kasteel/KMA (3, 5, 8, 9, 15, 22, 24, 27)
 Kasteelplein 18: Stadhouderspoort (9)
 Kasteelplein 2, 2A (85)
 Kasteelplein 55: Hofhuis Justinus (3, 5, 28, 43)
 Kasteelplein: Ruitersstandbeeld Willem III (80)
 Keizerstraat: Lange Stallen (44)
 Kennedylaan: Poort van Breda (87)
 Kerkhofkapel, Kerkstraat 1, Bavel (54)
 Kerkpad 13 (63)
 Kerkplein 2: Grote Kerk (3, 5, 8, 11, 13, 14, 19, 27, 54)
 Kerkplein 2: Onze-Lieve-Vrouwekerk (3, 5, 8, 11, 13, 14)
 Kerkstraat 1, Bavel: Kerkhofkapel (54)
 Kerkstraat 1, Teteringen: Willibrorduskerk (55, 79, 80)
 Kerkstraat 10, Teteringen (85)
 Kerkstraat 14, Bavel: langgevelboerderij (69)
 Kerkstraat 16, Bavel; langgevelboerderij (69)
 Kerkstraat 44, Bavel: langgevelboerderij (69)
 Kerkstraat 46, Bavel: langgevelboerderij (69)
 Kerkstraat 8, Bavel: voorm. pastorie (10, 51)
 Kerkstraat 9, Teteringen (85)
 Kettingdreef 5, (72)
 Keulen: Dom (53)

Klein Wolfslaar 13: kortgevelboerderij (69)
Kleinseminarie IJpelaar/Kunstacademie Sint Joost, Beukenlaan 1 (85)
Klooster (voorm.), Don Boscopein 4 (85)
Klooster Bethanië, Kloosterstraat, Bavel (86)
Klooster Mater Dei, Mgr. Hopmansstraat 2 (85)
Klooster Paters ss.cc., Seminarieweg 26 (73)
Klooster, Baronielaan 20 (58)
Kloosterkazerne, Oude Vest (3, 5, 26, 54)
Kloosterlaan 168 (60)
Kloosterlaan 170 (60)
Kloosterlaan 172: Vrouwengevangenis (59)
Kloosterlaan 174: voorm. kantongerechtsgebouw (10, 56)
Kloosterplein 20: voorm. Sint-Catharinadalkapel/Casino (3, 26, 54)
Kloosterplein 6: Burgerweeshuis (3, 60)
Kloosterstraat, Bavel: klooster Bethanië (86)
Koekelberg, Ulvenhout (16, 18)
Koekelberg, Ulvenhout: landgoed Koekelberg (16, 18)
Koekelberg: Hoeve 't Vlot (18)
Koepelgevangenis De Boschpoort, Nassausingel 26 (2, 5, 48, 56, 60, 62)
Koepelgevangeniskerk, Nassausingel 26 (54)
Koetshuis Wolfslaar, Wolfslaardreef 100 (83)
Kolenkitten, Chasséveld (77, 89)
Kopenhagen: Slot Rosenberg (24)
Kopenhagen: Thorvalds Museum (49)
Korte Brugstraat 15 (65)
Kosterij (voorm.), Waterstraat 7 (52)
Kweekschool Sint Franciscus (voorm.), Dr. Jan Ingenhouszplein 2 (53)
La Bohème, Prinsenkade 2 (3, 5, 65, 75)
La Calahorra: Paleis (25)
Laan van Mertesem 41 (85)
Laan van Mertesem 61 (86)
Laanzichtweg 60-66, Teteringen: landgoed Laanzicht (45, 72)
Laanzichtweg 97, Teteringen: langgevelboerderij (69)
Laken (B): Koninklijke Serres (62)
Landgoed Anneville, Annevillelaan 101 (45, 71)
Landgoed Bosdal, Bosdalweg (36, 45, 50, 72)
Landgoed Bouvigne, Bouvignelaan (3, 15, 16, 29, 36, 78)
Landgoed Burgst, Burgtse Dreef 7 (9, 15, 16, 44, 45)
Landgoed Daesdonck, Daesdonckseweg 3 (15, 16, 68)
Landgoed De Blauwe Camer, Galderseweg 65 (16, 18, 69, 82)
Landgoed De Blauwe Kei, Blauwe Keiweg 2-4 (36, 67, 71)
Landgoed De Emer, Gageldonk (15, 17)
Landgoed De Hartel, Hartelweg 12 (82, 87)
Landgoed De Kleine Ypelaar, Seminarieweg 26 (73)
Landgoed De Klokkenberg, Galderseweg 81 (85, 87)
Landgoed De Leeuwerik, Bavelse Heide (28, 45)
Landgoed Doornbos, Doornboslaan (72)
Landgoed Gageldonk, Gageldonk (15, 17)
Landgoed Grimhuysen, Dorpstraat 40-42 (15, 16, 17, 36)
Landgoed Groot Wolfslaar, Wolfslaardreef 100 (73)

Landgoed Hazard, Rithsestraat 146 (45, 72)
Landgoed Heilaar, Heilaarpark (18, 45)
Landgoed Hondsdonk, Chaamseweg 26-28-32 (29, 45, 72)
Landgoed IJpelaar, Beukenlaan 1 (15, 16, 50, 71)
Landgoed IJzer Hek, IJzerhekpadd, Princenhage (29, 45, 72)
Landgoed Koekelberg, Koekelberg, Ulvenhout (16, 18)
Landgoed Laanzicht, Laanzichtweg 60-66 (45, 72)
Landgoed Lies, Oude Liesboslaan, Princenhage (29, 72)
Landgoed Lindenberg, Sprundelsebaan 47-49 (45, 73)
Landgoed Luchtenburg, Chaamseweg 14 (28, 29, 45, 70, 72)
Landgoed Rustenburg, Galgestraat 4, Teteringen (45)
Landgoed Rustland, Rustlandstraat (72, 73)
Landgoed Speelhuis, Speelhuislaan (16, 36)
Landgoed Ten Houde, Dr. Batenburglaan (15, 17)
Landgoed Valkenburg, Valkenburgseweg (18, 45, 46)
Landgoed Valkrust, Ulvenhoutselaan 2-4 (3, 45, 46, 57, 72)
Landgoed Vinkenburg, Vinkenburgseweg (46)
Landgoed Vredenburg, Brahmslaan (44)
Landgoed Vrederust, Overakkerstraat 18 (45)
Landgoed Weilust, Weilustlaan 21 (16, 44, 46, 72)
Landgoed Wolfslaar, Wolfslaardreef 100 (45)
Landgoed Zoudtlandt, Zoudtlandseweg 1 (45, 46, 73)
Landgoed Zuilen, Haagweg (45, 72)
Landhuis Princenoord, Haagweg 366 (59)
Landshut (D): Paleis (25)
Lange Brugstraat 2: Het Schaeckert (34)
Lange Brugstraat 20 (60)
Lange Brugstraat 22, 22A (60)
Lange Brugstraat 42 (64)
Lange Brugstraat 47 (60)
Lange Brugstraat 8 (64)
Lange Stallen, Keizerstraat (44)
Langgevelboerderijen (67, 68, 69, 70, 71))
Laurensark, Ulvenhoutselaan (3)
Laurensziekenhuis/-kapel, Ulvenhoutselaan (46, 78, 81)
Laurentiuskerk, Dorpstraat 42, Ulvenhout (13, 17, 78)
Laurentiuskerk, Duivelsbruglaan (13, 18)
Laurentiuskerk, Ginnekenweg 333 (13, 54, 78)
Leeds: Stadhuis (57)
Leuenaarstraat 91: kapel Zorgcentrum Elisabeth (54)
Leuenaarstraat: windmolen De Ploeg (37, 38, 39)
Liefdeskapel, Nieuwstraat 27 (54, 78)
Liesboslaan 11 (60)
Liesboslaan 18: Villa Mariahoeve (82)
Liesboslaan 2: Villa Vredenburg (51)
Liesboslaan 27: langgevelboerderij (69)
Liesboslaan 293: Pastoor van Arskerk (81)
Liesboslaan 32: langgevelboerderij (69)
Liesboslaan 35, Princenhage: windmolen Vrede en Hoop (74)
Liesboslaan 43/43A: langgevelboerderij (69)

Liesboslaan 8, 8A, 8B: Café-restaurant Bellevue (60)
 Liesboslaan 9 (60)
 Liesboslaan, Princenhage: windmolen Liesbosse Molen (20)
 Liesbosstraat 25 (56, 65)
 Liesbosstraat 45: langgevelboerderij (69)
 Lijndonkseweg 12, Bavel: langgevelboerderij (69)
 Liverpool: Kathedraal (78)
 Liverpool: St. Georges Hall (49)
 Londen/Whitehall: Banqueting House (32)
 Londen: Bank of England (42)
 Londen: Beurs (3)
 Londen: British Museum (49)
 Londen: Buckingham Palace (49)
 Londen: Crystal Palace (62)
 Londen: Hampton Court (41)
 Londen: Museum of Natural History (57)
 Londen: Parlementsgebouw (3, 53)
 Londen: Royal Albert Hall (49)
 Londen: Somerset House (42)
 Londen: St. Martin in the Fields (9)
 Londen: St. Paul's Cathedral (2, 5, 32)
 Londen: Tower (15)
 Londen: Westminster Abbey (13)
 Lübeck: Raadhuis (24)
 Lucaskerk, Tweeschaar 125 (3)
 Maastricht: Bonnefantenmuseum (77, 87)
 Madrid: El Escorial (3, 24, 27)
 Madrid: Kristalpalais (62)
 Madrid: La Granja (41)
 Madrid: Thyssen-Bornemisza Museum (42)
 Madurodam: de kerk van Gennep (87)
 Malbork (Pol.): Kasteel (13)
 Manchester: Stadhuis (53)
 Maria Hemelvaartkerk (voorm.), Ginnekenstraat (5, 54)
 Maria Hemelvaartkerk, Brigidastraat 1, Bavel (54)
 Mariakerk, Mariaplein 1 (81)
 Mariaplein 1: Mariakerk (81)
 Mariëndal, Duivelsbruglaan (57)
 Markendaalse Kerk, Markendaalseweg (14)
 Markendaalseweg: De Marquant (87)
 Markendaalseweg: Markendaalse Kerk (14)
 Markt 32, Prinsenbeek: OLV. ten Hemelopnemingkerk (54)
 Martinuskerk, Haagse Markt 4, Princenhage (54)
 Mastbosstraat/Flierstraat (85)
 Mauritsstraat 11 (60)
 Mauritsstraat 12 (60)
 Mauritsstraat 13 (60)
 Mauritsstraat 14/14A (60)
 Mauritsstraat 15 (60)
 Mauritsstraat 16, 16A (60)

Mauritsstraat 18 (60)
Mauritsstraat 20 (60)
Mauritsstraat 22, 22A (60)
Mauritsstraat 24 (60)
Mauritsstraat 26 (60)
Mauritsstraat 28 (60)
Mauritsstraat 30 (60)
Mauritsstraat 32 (60)
Mauritsstraat 34 (60)
Mauritsstraat 8 (56)
Mauritsstraat 9 (60)
Meerten Verhoffstraat 21 (60)
Meerten Verhoffstraat 3 (60)
Meerten Verhoffstraat 5 (63)
Mencia de Mendoza Scholengemeenschap, Mendelssohnlaan 1 (85)
Mendelssohnlaan 1: Mencia de Mendoza Scholengemeenschap (85)
Merula, Baronielaan 102 (5, 10, 58, 77)
Mgr. Hopmansstraat 2: Klooster Mater Dei (85)
Mgr. Leijtenstraat 15: Michaëlkerk (86)
Mgr. Nolensplein 1, 2, 3: OLV. van Altijddurende Bijstand (85)
Mgr. Nolensplein 6, 8, 9, 10, 11 (86)
Michaëlkerk, Mgr. Leijtenstraat 15 (86)
Milaan: Dom (13, 53)
Milaan: Galerie Victor Emmanuel II (62)
Milaan: Scala (2, 3, 5, 40, 42)
Minister Nelissenstraat 4, 6 (80)
Moeder Godskerk, Effen (81)
Moerenpad: Dymphnakapel (26)
Molen de Beerstraat 29, Prinsenbeek: windmolen De Beer (20, 38)
Moleneind 25, Teteringen: langgevelboerderij (70)
Moleneindstraat 13, Teteringen: langgevelboerderij (70)
Moleneindstraat 35: windmolen (74)
Molenstraat 23, Ulvenhout: windmolen De Korenbloem (21, 29, 74, 87, 88)
Molenstraat, Breda: windmolen (21)
Mon Plaisir, Ulvenhoutselaan 12 (5, 10, 77)
Montenspark 14 (84)
Montenspark 5 (83)
Montenspark 6 (3, 76, 84)
Montenspark 8 (84)
München: Cuvilliés Theater (42)
München: Haus der Kunst (77)
München: Neues Rathaus (78)
Museum Paulus van Daesdonck, Pennendijk 1, Ulvenhout (70)
Nancy: Place Stanislas (3, 42)
Nassausingel 26: Koepelgevangenis De Boschpoort (2, 5, 48, 56, 60, 62)
Nassausingel 26: Koepelgevangenis (54)
Nassausingel 26: Poortgebouw Gevangenis (60)
Nassastraat 31, 31 bis (60)
Nassastraat 4, 6, 8, 10, 12, 14: dienstwoningen Koepelgevangenis (60)
Nederlands Hervormde Kerk, Duivelsbruglaan 1 (13)

New York: Wall Street (3, 4, 42)
 Newman Scholengemeenschap, Verviersstraat 4 (86)
 Nieuwe Boschstraat 23, 23A (56)
 Nieuwe Boschstraat 25 (56)
 Nieuwe Boschstraat 27, 27A (56)
 Nieuwe Boschstraat 38 (65)
 Nieuwe Ginnekenstraat 10, 10A, 10B (60)
 Nieuwe Ginnekenstraat 1-19/Dr. Van Mierlostraat 22-30 (82)
 Nieuwe Ginnekenstraat 12 (60)
 Nieuwe Ginnekenstraat 14, 14A (60)
 Nieuwe Ginnekenstraat 15: Passage Zuidpoort (82)
 Nieuwe Ginnekenstraat 16, 16A, 16B (60)
 Nieuwe Ginnekenstraat 18 (60)
 Nieuwe Ginnekenstraat 20A t/m F (56)
 Nieuwe Ginnekenstraat 30 (56)
 Nieuwe Ginnekenstraat 32 (56)
 Nieuwe Ginnekenstraat 34 (60)
 Nieuwe Ginnekenstraat 43-43A (51)
 Nieuwe Ginnekenstraat: neorenaissance (55)
 Nieuwe Haagdijk 67-67A (57)
 Nieuwe Huizen 49 (56, 60)
 Nieuwe Huizen 55 (51)
 Nieuwe Prinsenkade 10 (61)
 Nieuwe Prinsenkade 3 (61)
 Nieuwe Prinsenkade 6 (61)
 Nieuwe Prinsenkade 9 (61)
 Nieuwstraat 13 (51)
 Nieuwstraat 15 (44, 51)
 Nieuwstraat 21: Huis Waelwijck (35)
 Nieuwstraat 23: Huis Bruheze (35)
 Nieuwstraat 25: Huis Assendelft (18, 28, 35)
 Nieuwstraat 27: Liefdeskapel (54, 78)
 Notselseweg 1, Alphen-Chaam: langgevelboerderij (70)
 Notselseweg 2, Alphen-Chaam : langgevelboerderij (70)
 Nutsschool, Jan van Nieuwenhuysenstraat 2 (84)
 Odilia van Salmstraat: voorm. Gerardus Majellakerk (78)
 Officierskantine, Parade 12 (79)
 OLV. ten Hemelopnemingkerk, Markt 32, Prindenbeek (54)
 OLV. van Altijddurende Bijstand, Mgr. Nolensplein 1, 2, 3 (85)
 OLV. van Goeden Raadkerk (voorm.), Driesprong (78)
 Onbeveleke Hart van Mariakerk (voorm.), Oranjeboomstraat (81)
 Onze Lieve Vrouweylyceum (OLV), Paul Windhausenweg 11 (3, 80)
 Onze-Lieve-Vrouwekerk, Kerkplein 2 (3, 5, 8, 11, 13, 14)
 Oosterhoutseweg 1 (80)
 Oranjeboomstraat 20-20A: windmolen Dyrxmolten (21)
 Oranjeboomstraat 30: windmolen Keysersmolen (21, 39)
 Oranjeboomstraat: voorm. Onbeveleke Hart van Mariakerk (81)
 Oranjesingel 10 (61)
 Oranjesingel 11 (80)
 Oranjesingel 2 (61)

Oranjesingel: voorm. Josephkerk (54)
Ottobeuren (Beieren): Abdij (42)
Oude Beekhoek 2, Ulvenhout: langgevelboerderij (70)
Oude Bredaseweg 19, Bavel: windmolen De Hoop (74, 75)
Oude Liesboslaan 207 (63)
Oude Liesboslaan 249 (51)
Oude Liesboslaan 251, 253 (51)
Oude Liesboslaan 28, Princenhage: windmolen Vrede en Hoop (74)
Oude Liesboslaan, Princenhage: landgoed Lies (29, 72)
Oude Liesboslaan: Prinsenhoef (29)
Oude Terheijdenseweg/Lijsterbesstraat (80)
Oude Vest 13: poortje uit 1632 (28)
Oude Vest 9: Heer Wijnaendts van Stein's Fundatie (51)
Oude Vest: Kloosterkazerne (3, 5, 26, 54)
Oude Vest: Sint-Catharinadalkapel (26, 54)
Oudemannenhuis, Boschstraat (33)
Oudenbosch: Agatha en Barbarakerk (56)
Overakkerstraat 18: landgoed Vrederust (45)
Overakkerstraat 255-257 (83)
Overaseweg 186: langgevelboerderij (70)
Overaseweg 188: langgevelboerderij (70)
Overaseweg 204: langgevelboerderij (70)
Overaseweg 210: langgevelboerderij (70)
Overaseweg 9 (84)
Parade 10-12: Chassékazerne (5, 10, 56, 61)
Parade 12: Officierskantine (79)
Parijs: Arc de Triomphe (23, 49)
Parijs: Dôme des Invalides (5, 9, 32)
Parijs: Eiffeltoren (5, 48, 62)
Parijs: Fondation Juliana (76, 84)
Parijs: Forum (3)
Parijs: Gare Saint-Lazare (62)
Parijs: Madeleine (10, 23, 49)
Parijs: Metro-ingang Guimard (64)
Parijs: Notre-Dame (2, 11, 13)
Parijs: Opéra Garnier (56)
Parijs: Panthéon (3, 4, 10, 23, 42, 49)
Parijs: Sainte-Chapelle (15)
Parijs: Stadhuis (3)
Pasbaan 7 (61)
Passage Zuidpoort, Nieuwe Ginnekenstraat 15 (82)
Pastoor Pottersplein: voorm. Christus Koningkerk (81)
Pastoor van Arskerk, Liesboslaan 293 (81)
Pastorie (voorm.) H. Hartkerk, Baronielaan 24 (53)
Pastorie (voorm.), Haagweg 3 (64)
Pastorie (voorm.), Kerkstraat 8, Bavel (10, 51)
Pastorie, Dorpstraat 40, Ulvenhout (55)
Pastorie, Ginnekenweg 331 (85)
Paul Windhausenweg 11: Onze Lieve Vrouwelyceum (OLV) (3, 80)
Pelmolenstraat: windmolen Pelmolen (38, 39)

Pennendijk 1, Ulvenhout: langgevelboerderij (70)
Petrus en Pauluskerk (voorm.), Graaf Hendrik III-laan (81)
Pijnboomstraat: voorm. Rozenkranskerk (85)
Piusgesticht, Ginnekenweg 335 (53)
Poissy (F): Villa Savoye (84)
Poitiers: Notre-Dame-la-Grande (12)
Poolseweg/Ploegstraat, hoek (80)
Poort van Breda, Kennedylaan (87)
Poortgebouw Gevangenis, Nassausingel 26 (60)
Poppodium Mezz, Vierwindenstraat (89)
Postkantoor (voorm.), Vismarktstraat 28 (56)
Postlaan 24 (80)
Potsdam: Sans-Souci (41, 42)
Praag: Petrintoren (62)
Praag: Sint-Vituskathedraal (13)
Princenhagelaan 5: Princeville (56)
Princenoord, Haagweg 366 (59)
Princepoort, Haagse Markt 23 (10, 50)
Princeville, Princenhagelaan 5 (56)
Prins Hendrikstraat/Gaffelstraat (80)
Prins Maurits, Grote Markt 61 (3, 34)
Prins Willem I-Paviljoen, Kasteelplein 10 (89)
Prinsendreef 4, Prinsenbeek: langgevelboerderij 'Prinshoef' (70)
Prinshoef, Oude Liesboslaan (29)
Prinshoeve, Dr. Batenburglaan (17)
Prinsenkade 1: De Gruyter (84)
Prinsenkade 2: La Bohème (3, 5, 65, 76)
Prinsenkade 9,9A (51)
Prinsenkade: Granaat- en Duiventoren (3, 5, 25)
Prinsenkade: voorm. Barbarakerk (5, 55)
Quimper: kathedraal (13)
Raadhuis (voorm.) Ginneken, Raadhuisstraat 6 (3, 5, 9, 44)
Raadhuis (voorm.), Haagse Markt 1, Princenhage (9, 43, 44)
Raadhuisstraat 21 (51)
Raadhuisstraat 6: voorm. Raadhuis Ginneken (3, 5, 9, 44)
Raamschoorseweg 30, Effen: langgevelboerderij (70)
Raamschoorseweg 43, Effen: langgevelboerderij (70)
Ravenna: San Vitale (12)
Reeptiend 50: langgevelboerderij (70)
Regensburg: Walhalla (2, 49)
Regentesselaan en straten in omgeving (82)
Regentesselaan 8-14 (65)
Reigerstraat 10 (61)
Reigerstraat 2: De Prins Cardinael (51)
Reigerstraat 22: Herberg van de Heer (19)
Reigerstraat 24, 24A, 24B (83)
Reigerstraat 4-6: oorspr. Stadsteerhuis (27, 44)
Reigerstraat 8 (61)
Reims: Notre-Dame
Ridderstraat 23 (51)

Ridderstraat 27 (65)
Rijsbergseweg 283 (82, 83)
Rithsestraat 146: landgoed Hazard (45, 72)
Rithsestraat 285: langgevelboerderij (70)
Rithsestraat 306: langgevelboerderij (70)
Rome: Colosseum (2, 8, 9)
Rome: Gèsuiker (32)
Rome: Pantheon (8, 24)
Rome: Sint-Pieter (3, 9, 30, 32, 33)
Rome: Tempietto van Bramante (24)
Rome: Trevi-Fontein (5, 42)
Rome: Villa Madame (24)
Rotterdam: Berlage Instituut (80)
Rotterdam: Café de Unie (84)
Rotterdam: Kubuswoningen (87)
Rotterdam: Museum Boymans-Van Beuningen (85)
Rozenhoeve, Ulvenhoutselaan 27 (63)
Rozenkranskerk (voorm.), Pijnboomstraat (85)
Rozenlaan 96, 116-118 (65)
Rustlandstraat: landgoed Rustland (72, 73)
Sacramentskerk, Zandberglaan 58 (81)
Salve Viator, Burg. Kerstenslaan 8 (77, 84)
Scheveningen : Kurhaus (55, 56, 57)
Schönbrunn: Belvédère (41)
Schoolstraat 16: Synagoge (10, 52)
Schoolstraat 2/Reigerstraat 32: De Arend (34, 52)
Schorsmolenstraat 4: Kapucijnenkerk (57)
Schorsmolenstraat 6 (61)
Schorsmolenstraat: windmolen (29, 38, 47)
Seelingsingel 1 (54)
Seelingsingel 10, 11 (61)
Seelingsingel 12 (61)
Seelingsingel 13 (61)
Seelingsingel 3 (61)
Seelingsingel 4 (61)
Seelingsingel 5 (61)
Seelingsingel 6 (61)
Seminariweg 26: klooster Paters ss.cc. (73)
Seminariweg 26: landgoed De Kleine Ypelaar (73)
Seminariweg 27: langgevelboerderij (70)
Seminariweg 28: langgevelboerderij (70)
Seminariweg 30: langgevelboerderij 'Klein IJpelaar' (70)
Sevilla: Casa de Pilatos (24)
Sint Annastraat 14 (52)
Sint Annastraat 17, 23, 23A (61)
Sint Janstraat 16 (61)
Sint Janstraat 18: hofhuis Ocrum (5, 28, 51, 56)
Sint Janstraat 20: 't Kleyn Beerken (3, 27)
Sint Janstraat 24 (61)
Sint Janstraat 3 (61)

Sint Janstraat 31 (61)
 Sint Janstraat 5 (10)
 Sint Janstraat 6: Antoniuskerk (3, 5, 10, 14, 32, 34, 43, 50, 52, 53)
 Sint Janstraat 7 (65)
 Sint Josephstraat 63, Teteringen: langgevelboerderij (70)
 Sint Petersburg: Kleine Hermitage (42)
 Sint Petersburg: Winterpaleis (9)
 Sint-Annakapel, Heusdenhoutseweg (26)
 Sint-Catharinadalkapel (voorm.)/Casino, Kloosterplein 20 (3, 26, 54)
 Sint-Jacobskapel, Galder (14)
 Sint-Joostkapel, Ginnekenstraat 23 (3, 14)
 Soestdijk: Paleis Soestdijk (46)
 Sophiastraat 38-40 (61)
 Sophiastraat 42 (61)
 Spanjaardsgat (3, 25)
 Spanje: La Calahorra (25)
 Speelhuislaan 158: Watertoren (80, 82)
 Speelhuislaan: landgoed Speelhuis (16, 36)
 Sprundelsebaan 110: langgevelboerderij (70)
 Sprundelsebaan 119: langgevelboerderij (70)
 Sprundelsebaan 47-49: landgoed Lindenberg (45, 73)
 Sprundelsebaan 60: langgevelboerderij (70)
 Sprundelsebaan 75: langgevelboerderij (70)
 Stadhouderspoort, Kasteelplein 18 (9)
 Stadhuis, Grote Markt 38 (3, 5, 9, 42, 43, 80)
 Stadserf 1 (82)
 Stadserf 2 (82)
 Stadsteerhuis, Reigerstraat 4-6 (27)
 Station, Etnastraat (66)
 Station, Stationsplein 16 (67)
 Stationsplein 1 (61)
 Stationsplein 16: Station (67)
 Stockholm: Stadhuis (55)
 Straatsburg: vakwerkhuisen (65)
 Strijbeek: Hubertuskapel (26)
 Strijbeekseweg 12, Ulvenhout: langgevelboerderij (70)
 Strijbeekseweg 18, Ulvenhout: langgevelboerderij (70)
 Strijbeekseweg 23, Ulvenhout: langgevelboerderij (70)
 Strijbeekseweg 27, Ulvenhout: langgevelboerderij (70)
 Stuttgart: Neue Staatsgalerie (87)
 Sunny Cottage, Wilhelminapark 1 (83, 86)
 Synagoge, Schoolstraat 16 (10, 52)
 Talmont: romaanse kerk (12)
 Teijchinélaan 24-26 ⁽⁶⁵⁾
 Teolin (voorm.), Generaal Maczekstraat 65 (84)
 Terheijdenstraat 5, 5A (61)
 Teteringen: Willibrorduskerk (79)
 Teteringsedijk 236: Benzinstation (84)
 Theresiakerk (voorm.), Tramsingel (70, 78, 79)
 Tiendweg 1, 2, Bavel: langgevelboerderij (71)

Tilburgseweg 239 (71)
Tolbrugstraat 10 (65)
Tolbrugstraat 11 (61)
Tolbrugstraat 15 (19, 61)
Tolbrugstraat 17/17A (56)
Tolbrugstraat 8 (65)
Torenresten, Valkenberg (15)
Torenstraat 27 (10)
Torenstraat 31 (10)
Tower, Londen (15)
Tramsingel 1: Tramstation (67)
Tramsingel: voorm. Theresiakerk (70, 78, 79)
Tramstation, Tramsingel 1 (67)
Trianon, Baronielaan 228 (58, 77)
Trip van Zoudtlandtkazerne, De la Reyweg (65, 85)
Tuchthuis (voorm.), Halstraat 31/hoek Oude Vest (5, 43)
Turnhout: Heilig Hartkerk (78)
Tweeschaar 125: Lucaskerk (3)
Ulvenhout: Grimhuysen (15, 16, 17, 36)
Ulvenhout: Koekelberg (16, 18)
Ulvenhoutselaan 12: Mon Plaisir (5, 10, 77)
Ulvenhoutselaan 2: windmolen De Valk (75)
Ulvenhoutselaan 2-4 : De Grote Wyngaert (46)
Ulvenhoutselaan 2-4: landgoed Valkrust (3, 45, 4657)
Ulvenhoutselaan 27: Rozenhoeve (63)
Ulvenhoutselaan 67: Villa Bustelberg (83)
Ulvenhoutselaan 85: voorm. Waterleidingpompstation (77)
Ulvenhoutselaan 91: Busse Hoeve (63, 83)
Ulvenhoutselaan: Laurensark (3)
Ulvenhoutselaan: voorm. Laurensziekenhuis/-kapel (46, 78, 81)
Utrecht: Rietveld/Schröderhuis (84)
Utrecht: Stadhuis (3)
Utrecht: voorm. Academisch Ziekenhuis (79)
Utrecht: Winkel van Sinkel (49)
V&D, Karrestraat/Nieuwstraat (3, 80)
Vaareindseweg 14: langgevelboerderij (71)
Valkenberg: Torenresten (15)
Valkenbergpark: Monument (54)
Valkenburgseweg, Alphen-Chaam: landgoed Valkenburg (18, 45, 46)
Valkenierslaan 57 (65)
Valkenierslaan-Oost (82)
Van Coothplein 13-15 (61)
Van Coothplein 16-22 (61)
Van Coothplein 17: Grand Theater (84)
Van Coothplein 22 (82)
Van Coothplein 23, 23A: Hotel Van Ham (65)
Van Coothplein 24 (84)
Van Coothplein 37: Concordia (3, 5, 10, 47, 52, 61)
Van Coothplein 8, 8A (61)
Van Coothplein/Markendaalseweg: voorm. ambachtsschool (56)

Van Coothplein: windmolen Het Fortuin (20, 39, 47, 75)
Van Duijvenvoordestraat (81)
Van Voorst tot Voorststraat (82)
Vassivière: vuurtoren (5)
Veemarktstraat 11: Evangelisch Lutherse Kerk (55)
Veemarktstraat 12 (52)
Veemarktstraat 13 (84)
Veemarktstraat 19 (52)
Veemarktstraat 2, 2A (61)
Veemarktstraat 23: De Vergulde Craen (3, 5, 41)
Veemarktstraat 24: Den Witten Wijngaard (41, 44)
Veemarktstraat 25, 25A, 25B (61)
Veemarktstraat 26 (44)
Veemarktstraat 27, 27A (61)
Veemarktstraat 34, 34A (61)
Veemarktstraat 36 (61)
Veemarktstraat 38, 38A (65)
Veemarktstraat 39, 39A (61)
Veemarktstraat 40: (61)
Veemarktstraat 42: Den Bonten Osch (44)
Veemarktstraat 44 (52)
Veemarktstraat 46: Bisschopshuis (52)
Veemarktstraat 48 (10, 61)
Veemarktstraat 49 (61, 65)
Veemarktstraat 52, 52A (65)
Veemarktstraat 55 (61)
Veemarktstraat 56, 56A (61)
Veemarktstraat 57 (61)
Veemarktstraat 60 (81)
Veemarktstraat 63, 63A, 63B (61)
Veemarktstraat 64 (56)
Veemarktstraat 66: (3, 41)
Veemarktstraat 7, 7A (61)
Veemarktstraat: neoclassicisme (44, 52)
Veenstraat 4, 6, 7, 9, Bavel: langgevelboerderij (71)
Venetië: Dogepaleis (13)
Venetië: San Marco (12)
Versailles: Paleis (3, 5, 41)
Versailles: Petit Trianon (42)
Verviersstraat 4: Newman Scholengemeenschap (86)
Veurne: Sint-Walburga (13)
Vézelay: Sainte-Marie-Madeleine (12)
Vicenza: Villa Rotonda (9, 23, 24)
Vierwindenstraat: Poppodium Mezz (89)
Vierwindenstraat: windmolen de ‘Vier Winden’ (37, 38, 39, 75, 84)
Villa Beukenhof, Franklin Rooseveltlaan/Prins Hendrikstraat (50)
Villa Bustelberg, Ulvenhoutselaan 67 (83)
Villa De Haghe, Haagweg 339 (63, 67)
Villa Groot Wolfslaar, Wolfslaardreef 96/98 (63)
Villa Mariahoeve, Liesboslaan 18 (82)

Villa Meertensheim, Haagweg 354, 356 (3, 5, 6, 10, 54, 59)
 Villa Valkrust, Ulvenhoutselaan 2-4 (3, 45, 46)
 Villa Vredenburg, Lieboslaan 2 (51)
 Villa Wildtsangck, Ginnekenweg 217 (5, 59)
 Villa Wilhelmina, Haagweg 189 (64)
 Vinkenburgseweg, Princenhage: landgoed Vinkenburg (46)
 Vishal, Vismarkt 10 (9, 44)
 Vismarkt 10: Vishal (9, 44)
 Vismarktstraat 18/18A (27)
 Vismarktstraat 28: voorm. postkantoor (56)
 Vismarktstraat 7, 7A (61)
 Visserstraat 12: De Iseren Leeu (3, 19, 62)
 Visserstraat 14 (62)
 Visserstraat 16-18: Huizen Warenborgh, Montens (19, 20)
 Visserstraat 31: De Drye Mooren (19)
 Visserstraat 6, 8, 10 (61)
 Viveslaan 3: Jacintaschool (86)
 Vleeshal, Grote Markt 19 (9, 35)
 Vrouwengevangenis, Kloosterlaan 172 (59)
 Vuurtoren van Aldo Rossi, Academiesingel (5)
 Waalse Kerk, Catharinastraat 83 (3, 5, 14, 26)
 Waalwijk: Raadhuis (85)
 Wagemakerspark (81, 87)
 Wallen van Breda: windmolens (39)
 Waterleidingpompstation (voorm.), Ulvenhoutselaan 85 (77)
 Waterstraat 5: Waterstraatkerk (3, 5, 10, 32, 53)
 Waterstraat 7: voorm. kosterij (52)
 Waterstraatkerk, Waterstraat 5 (3, 5, 10, 32, 53)
 Watertoren, Speelhuuslaan 158 (80, 82)
 Watertoren, Wilhelminasingel 19 (5, 56)
 Weilustlaan 21: landgoed Weilust (16, 44, 46)
 Wenen: Hundertwasser Haus (87)
 Wenen: Majolikahaus (65)
 Wenen: Metrostation Karlsplatz (65)
 Wenen: Sezessionsgebäude (65)
 Wenen: Stephanskirche (13)
 Wenen: Votivkirche (53)
 Westrikseweg 26: langgevelboerderij (71)
 Wethouder Romboutsstraat 54-56 (81)
 White House/Villa Zonnehof, Burg. Kerstenslaan 16 (10, 77)
 Wilhelminapark 1: Sunny Cottage (83, 86)
 Wilhelminapark 15 (62)
 Wilhelminapark 16 (86)
 Wilhelminapark 21 (84)
 Wilhelminapark 62-64 (65)
 Wilhelminasingel 19: Watertoren (5, 56)
 Wilhelminasingel 2 (56)
 Wilhelminasingel 3 (56)
 Wilhelminasingel: voorm. Ignatiusziekenhuis (57, 80)
 Wilhelminastraat 1 (62)

Wilhelminastraat 2 (3, 62)
Wilhelminastraat 35 (63)
Wilhelminastraat 8 (56)
Wilhelminastraat: neorenaissance (55)
Wilhelminastraat: oostzijde (62)
Willemstraat 1 (62)
Willemstraat 15 (62)
Willemstraat 21 (62)
Willemstraat 23 (62)
Willemstraat 24 (62)
Willemstraat 2-4/Delpratsingel 1 (62, 65)
Willemstraat 26 (62)
Willemstraat 26A (62, 84)
Willemstraat 28 (62)
Willemstraat 3 (62)
Willemstraat 6 (62)
Willemstraat 8 (56, 62)
Willibrorduskerk, Kerkstraat 1, Teteringen (55, 79, 80)
Windmolen Altever, Zandbergen (39, 47, 74)
Windmolen De Beer, Molen De Beerstraat 29, Prinsenbeek (20, 38, 74)
Windmolen De Hoop, Oude Bredaseweg 19, Bavel (74, 75)
Windmolen De Korenbloem, Molenstraat 23, Ulvenhout (21, 29, 74, 87, 88)
Windmolen De Ploeg, Leuvenaarstraat (37, 38, 39)
Windmolen De Punt, Haagpunt (37, 38, 39)
Windmolen De Valk, Ulvenhoutselaan 2 (75)
Windmolen De Vier Winden, Vierwindenstraat (37, 38, 39, 75, 84)
Windmolen Den Orangeboom, Gasthuisvelden (39, 75)
Windmolen Dyrxmolens, Oranjeboomstraat 20-20A (21, 37)
Windmolen Het Fortuin, Van Coothplein (20, 39, 47, 73, 75)
Windmolen Het Fortuyn, Bavelseleaan/Allerheiligenweg (73, 80)
Windmolen Keyzersmolen, Oranjeboomstraat 30 (21, 39)
Windmolen Krankentroost (39)
Windmolen Liesbosse Molen, Liesboslaan (20)
Windmolen Negen Gebroeders, Beeksestraat, Prinsenbeek (38, 74)
Windmolen Nimmer Rust, Haagpunt (37, 39)
Windmolen Pelmolen, Pelmolenstraat (38, 39)
Windmolen Vrede en Hoop, Liesboslaan 35 (74)
Windmolen Zelden Effen, Effen (37, 39, 46)
Windmolen, Boschstraat (37)
Windmolen, Dr. Jan Ingenhouszplein (37)
Windmolen, Moleneindstraat 35 (47, 74)
Windmolen, Molenstraat, Breda (21, 29)
Windmolen, Schorsmolenstraat (29, 38, 47)
Windmolens, Wallen van Breda (39)
Windmolens, Zandbergen (20, 21, 29, 39)
Wolfslaardreef 100: Koetshuis Wolfslaar (83)
Wolfslaardreef 100: landgoed Groot Wolfslaar (45, 73)
Wolfslaardreef 96/98: Villa Groot Wolfslaar (63)
Zadar, Kroatië: St.-Donatuskerk (12)
Zandbergen: windmolens (20, 21, 29, 39)

Zandbergen: windmolen Altever (39, 47, 74)
Zandberglaan 31: Christus Triumfatorkerk (81)
Zandberglaan 58: Sacramentskerk (81)
Zandberglaan: landhuizen (82)
Zandbergweg 49 (82)
Zanddreef 4, Prinsenbeek: langgevelboerderij (71)
Zanddreef 6, Prinsenbeek: langgevelboerderij (71)
Zonnebloemstraat 5 (81)
Zonnebloemstraat 7 (81)
Zorgvlietstraat 491: hoofdkantoor 'Zonnebloem' (86)
Zoudtlandseweg 1: landgoed Zoudtlandt (45, 46, 73)

Inhoudsopgave

<u>Voorwoord</u>	blz. 2
<u>Inleiding</u>	blz. 3
<u>Hoofdstuk 1 Oudheid</u>	blz. 7
<u>Hoofdstuk 2 Middeleeuwen</u>	blz. 11
Inleiding	blz. 12
Romaans	blz. 12
Gotiek	blz. 12
Kerken	blz. 13
Kastelen	blz. 15
Landgoederen	blz. 15
Woonhuizen	blz. 18
Windmolens	blz. 20
<u>Hoofdstuk 3 16^e eeuw</u>	blz. 22
Inleiding	blz. 23
Kastelen	blz. 23
Kerken	blz. 26
Woonhuizen	blz. 26
Hofhuizen	blz. 27
Landgoederen	blz. 28
Windmolens	blz. 29
<u>Hoofdstuk 4 17^e eeuw</u>	blz. 30
Inleiding	blz. 31
Architectuur	blz. 32
Kerken	blz. 34
Woonhuizen	blz. 34
Hofhuizen	blz. 35
Landgoederen	blz. 36
Windmolens	blz. 37
<u>Hoofdstuk 5 18^e eeuw</u>	blz. 40
Inleiding	blz. 41
Lodewijk XIV-stijl	blz. 41
Lodewijk XV-stijl	blz. 42
Lodewijk XVI-stijl	blz. 42
Landgoederen	blz. 44
Windmolens	blz. 46
<u>Hoofdstuk 6 19^e eeuw Neostijlen en nieuwe stijlen</u>	blz. 48
Inleiding	blz. 49
Neoclassicisme	blz. 49
Waterstaatskerken	blz. 52
Neogotiek	blz. 53
Kerken	blz. 54

Neorenaissance	blz. 55
Neobarok	blz. 56
Neoromaans	blz. 57
Eclecticisme	blz. 57
Ingenieursbouwkunst	blz. 62
Chaletstijl	blz. 63
Art nouveau	blz. 63
Jugendstil	blz. 65
Vakwerkstijl	blz. 65
Langgevelboerderijen	blz. 67
Landgoederen	blz. 71
Windmolens	blz. 73
<u>Hoofdstuk 7</u> 20^e eeuw Neostijlen en nieuwe stijlen	blz. 76
Inleiding	blz. 77
Neoclassicisme	blz. 77
Neogotiek	blz. 78
Kerken	blz. 78
Neorenaissance	blz. 78
Neoromaans	blz. 79
Berlage en de Amsterdamse School	blz. 79
Kerken	blz. 81
Interbellum/jaren 30	blz. 81
Cottagestijl	blz. 82
Nieuwe Zakelijkheid	blz. 83
Art deco	blz. 84
Delftse School	blz. 85
Bosche School	blz. 86
Postmodernisme	blz. 87
Landgoederen	blz. 87
Windmolens	blz. 88
<u>Tot besluit</u>	blz. 89
<u>Bronnenlijst</u>	blz. 90
<u>Register</u>	blz. 94
<u>Inhoudsopgave</u>	blz. 119
<u>Nawoord</u>	blz. 121

Nawoord

Sinds de prehistorie hebben mensen een dak boven hun hoofd willen hebben om zich te beschermen tegen hitte, regen en kou. Als je de woongeschiedenis van de Europeanen in het algemeen, en die van de Bredanaars in het bijzonder, bekijkt, dan zie je duidelijke parallellen en blijken er supranationale stromingen te bestaan. In de middeleeuwen trokken bouwmeesters en in hun spoor een leger van vaklieden van de ene bouwplaats naar de andere en lieten daar hun stempel achter. Alle gotische kathedralen verschillen van elkaar maar zij behoren toch duidelijk tot één ‘familie’ en dat geldt ook voor de kastelen die aan de Loire en in dezelfde eeuw elders in Europa (Breda bijvoorbeeld) gebouwd zijn. Overal in Europa vindt men sporen van classicisme en ‘Lodewijkstijlen’; overal in Europa vindt men eind negentiende eeuw de art nouveau, een nieuwe stijl, die moest beantwoorden aan het verzet tegen de toen heersende neostijlen. Die neostijlen waren echter niet gemakkelijk uit te bannen, zodat de twintigste eeuw een voortzetting daarvan laat zien, totdat Berlage, de Amsterdamse School, de Nieuwe Zakelijkheid/Functionalisme/Bauhaus daar definitief verandering in brachten. De laatste ‘school’ heeft echter gezorgd voor een manier van bouwen, die zeker efficiënt is, maar ook als saai wordt ervaren en tot in onze tijd in heel Europa voortduurt. Soms wordt er al wel een spectaculair ‘postmodern’ gebouw neergezet, maar dat geldt zelden voor de ‘gewone huizenbouw’. Het postmodernisme is met gebouwen als Marquant en het Chassé Theater ook in Breda doorgedrongen.